

B.B. BERKINOV

INSTITUTIONAL IQTISODIYOT

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI
INSTITUSIONAL VA IQTISODIY TADQIQOTLAR MARKAZI

BERKINOV B.B.

INSTITUSIONAL IQTISODIYOT

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan oliy o'quv yurtlarida ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi kengash tomonidan oliy o'quv yurtlarining 340000 - "Biznes va boshqaruv" ta'lim sohasidagi yo'nalishlari talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.

Toshkent
"Iqtisodiyot"
2011

Berkinov Bozorboy Berkinovich

Institutsional iqtisodiyot: o'quv qo'llanma. – Toshkent. 2011. – 208 b.

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti ilmiy kengashi tomonidan chop etishga tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: Tursun Shodiyevich Shodiyev, iqtisod fanlari doktori, professor,
Hasan Pirmazarovich Abulqosimov, iqtisod fanlari doktori, professor.

O'quv qo'llanma "Institutsional iqtisodiyot" fani dasturiga muvofiq yozilgan bo'lib, unda ushbu fanning metodologik asoslari, predmeti va asosiy tushunchalarining mazmun-mohiyati yoritilgan. Shuningdek, qo'llanmada jamiyatda rasmiy va norasmiy institutlarning roliga, bozor instituti, shartnomalar, transaksiya xarajatlari, xufyona iqtisodiyot, mulkchilik, firma, davlat va uy xo'jaligi nazariyalarining asoslarini yoritishga keng o'rin berilgan.

Qo'llanma oliy o'quv yurtlarining bakalavriat yo'nalishi talabalari, magistrantlar, aspirantlar hamda o'qituvchilar, shuningdek institutlar iqtisodiyoti masalalari bilan qiziquvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Учебное пособие написано согласно программе дисциплины "Институциональная экономика" и в нем освещены методологические основы и предмет этой дисциплины, суть основных понятий. А также в пособии уделено особое внимание освещению роли формальных и неформальных институтов в обществе, института рынка, основ теорий контрактов, трансакционных издержек, внезаконной экономики, собственности, фирмы, государства и домохозяйства.

Пособие предназначено студентам, магистрантам, аспирантам и преподавателям вузов, а также тем, кто интересуется вопросами экономики институтов.

Tutorial was written according to program of "Institutional economy" discipline and highlighted methodology basics and subject of discipline, the essence of the main concept. Also, in tutorial attend role of formal and informal institutes in society, highlighted basics of contract theory, transaction expenses, illegal economy, private property, firms, state and households.

Tutorial is recommended to students, undergraduates, postgraduates and teachers of higher education, also to all who is interesting with institute economy subject.

Mundarija

Kirish	16
1-BOB. INSTITUTSIONAL NAZARIYALARNING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI	
1.1. Institutsional nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi.....	18
1.2. Institutsionalizmning metodologik asoslari va Institutsional tahlilda boshlang'ich nuqta masalasi	22
1.3. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo'nalishlari	24
1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari.....	25
Xulosa.....	26
Tayanch so'zlar va iboralar.....	27
Takrorlash uchun savollar.....	27
2-BOB. INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI	
2.1. "Institut" va "norma" tushunchalarining mohiyati	28
2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi.....	32
2.3. Institutsional matritsa.....	34
2.4. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi.....	35
Xulosa.....	38
Tayanch so'zlar va iboralar.....	39
Takrorlash uchun savollar.....	39
3-BOB. O'YINLAR NAZARIYASI VA O'ZARO HAMKORLIKLARNI MODELLASHTIRISH	
3.1. O'yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari	40
3.2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo'llari	41
3.3. O'yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi	43
Xulosa.....	46
Tayanch so'zlar va iboralar.....	46
Takrorlash uchun savollar.....	46
4-BOB. REJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI	
4.1. Iqtisodiyot konstitutsiyalarining shakllanishi	47
4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari.....	48
4.3. Bozor konstitutsiyasi normalari.....	50
4.4. Mulkehilik huquqlarini iqtisodiy asoslash.....	52
Xulosa.....	53
Tayanch so'zlar va iboralar.....	53

Takrorlash uchun savollar.....	54
5-BOB. TRANSAKSIYA VA TRANSFORMATSION XARAJATLARI HAMDA ULARNI TAHLIL QILISHGA NISBATAN YONDASHUVLAR	
5.1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz – Uilyamson yondashuvi.....	55
5.2. Transformatsion xarajatlar va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi	59
5.3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi	62
Xulosa.....	65
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	66
Takrorlash uchun savollar.....	66
6-BOB. XUFYONA IQTISODIYOT	
6.1. Xufyona iqtisodiyotning kelib chiqish sabablari.....	67
6.2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar	70
6.3. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida	75
6.4. Jahonda xufyona iqtisodiyot	77
Xulosa.....	78
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	79
Takrorlash uchun savollar.....	79
7-BOB. MULK HUQUQLARI NAZARIYASI VA MULKCHILIK SHAKLLARI RIVOJLANISHINING EVOLYUSIYASI	
7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari	80
7.2. Mulkchilik taʼriflarining tahlili	82
7.3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari.....	84
7.4. Mulkiy huquqlar.....	88
7.5. Mulkiy huquqlar taqsimotining tahlili.....	91
Xulosa.....	101
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	101
Takrorlash uchun savollar.....	101
8-BOB. SHARTNOMALAR NAZARIYASI	
8.1. Shartnoma tushunchasi.....	102
8.2. Sotish toʻgʻrisidagi shartnoma va yollash toʻgʻrisidagi shartnoma.....	103
8.3. Shartnomalarning xillari.....	105
8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot oʻrtasidagi chegara.....	108

8.5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari.....	112
Xulosa.....	115
Tayanch so'zlar va iboralar.....	116
Takrorlash uchun savollar.....	116

9-BOB. FIRMA NAZARIYASI

9.1. «Prinsipal» va «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlari muammosi.....	117
9.2. «Prinsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari.....	119
9.3. Firmaning ichki tuzilmasi.....	122
9.4. Firmalar tipologiyasi va ularning rivojlantirish trayektoriyasi.....	123
9.5. Firmalarning asosiy xillari.....	124
Xulosa.....	133
Tayanch so'zlar va iboralar.....	133
Takrorlash uchun savollar.....	133

10-BOB. TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYASI

10.1. Transaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish.....	134
10.2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida.....	138
10.3. Firma ichidagi nizolarni kelishuvlar nazariyasi asosida tahlil qilish va hal etish.....	144
Xulosa.....	145
Tayanch so'zlar va iboralar.....	146
Takrorlash uchun savollar.....	146

11-BOB. FIRMANING TASHKILIY-HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH

11.1. Mulkiy huquqlarning tavsiflanishi.....	147
11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari.....	148
11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqida axborot manbasi sifatida	151
Xulosa.....	154
Tayanch so'zlar va iboralar.....	154
Takrorlash uchun savollar.....	154

12-BOB. DAVLAT INSTITUTSIONAL TASHKILOT SIFATIDA

12.1. Davlatning funksiyalari.....	156
12.2. Davlatning institutsional tabiati.....	157
12.3. Davlatning mohiyati va uning ta'rifi	159

12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik konsepsiyasi.....	159
12.5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari».....	161
Xulosa.....	162
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	163
Takrorlash uchun savollar.....	163

13-BOB. DAVLATLAR XILI

13.1. Davlat va «prinsipal-agent» muammosi.....	164
13.2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi.....	165
13.3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi	166
13.4. Davlat xususiyatini baholash usullari va mezonlari	167
13.5. Korrupsiya muammosi.....	169
Xulosa.....	172
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	173
Takrorlash uchun savollar.....	173

14-BOB. UY XOʻJALIGI VA UNING XILLARI

14.1. Uy xoʻjaligi iqtisodiyot subyekti sifatida.....	174
14.2. Uy xoʻjaligi faoliyat koʻrsatishida mutaassiblikning roli.....	176
14.3. Uy xoʻjaligining xillari	177
Xulosa.....	180
Tayanch soʻzlar va iboralar.....	182
Takrorlash uchun savollar.....	186

Adabiyotlar roʻyhati.....	183
Glossariy.....	187
Ilovalar.....	193

Введение	16
ГЛАВА 1. ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ ТЕОРИЙ	
1.1. История возникновения и развития институциональных теорий.....	18
1.2. Методологические основы институционализма и вопрос начальной точки в институциональном анализе.....	22
1.3. Основные направления неоинституциональной теории.....	24
1.4. Особенности развития институциональной экономики.....	25
Заключение.....	26
Ключевые слова и фразы.....	27
Вопросы для повторения.....	27
ГЛАВА 2. ИНСТИТУТЫ И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА	
2.1. Суть понятий «институт» и «норма».....	28
2.2. Формальные и неформальные нормы и их формирование.....	32
2.3. Институциональная матрица.....	34
2.4. Институциональные изменения и взаимосвязи институтов.....	35
Заключение.....	38
Ключевые слова и фразы.....	39
Вопросы для повторения.....	39
ГЛАВА 3. ТЕОРИЯ ИГР И МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ	
3.1. Основные понятия теории игр	40
3.2. Типы равновесий и пути их поиска	41
3.3. Классификация ключевых моделей теории игр	43
Заключение.....	46
Ключевые слова и фразы.....	46
Вопросы для повторения.....	46
ГЛАВА 4. ИНСТИТУТ ПЛАНА И ИНСТИТУТ РЫНКА	
4.1. Формирование конституций экономики	47
4.2. Нормы командной экономики	48
4.3. Нормы рыночной экономики	50
4.4. Экономическое обоснование прав собственности	52
Заключение.....	53
Ключевые слова и фразы.....	53
Вопросы для повторения.....	54

ГЛАВА 5. ТРАНСАКЦИОННЫЕ И ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИЗДЕРЖКИ И ПОДХОДЫ К ИХ АНАЛИЗУ

5.1. Трансакционные издержки и подход Коуза-Уильямсона к их анализу	55
5.2. Трансформационные издержки и подход Порта к их анализу	59
5.3. Опыт оптимизации трансакционных издержек.....	62
Заключение.....	65
Ключевые слова и фразы.....	66
Вопросы для повторения.....	66

ГЛАВА 6. ВНЕЛЕГАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА

6.1. Причины возникновения внелегальной экономики.....	67
6.2. Подходы к оценке и классификации видов внелегальной экономики	70
6.3. Внелегальный рынок как инетитуциональная система	75
6.4. Внелегальная экономика в мире.....	77
Заключение.....	78
Ключевые слова и фразы.....	79
Вопросы для повторения.....	79

ГЛАВА 7. ТЕОРИЯ ПРАВ СОБСТВЕННОСТИ И ЭВОЛЮЦИЯ РАЗВИТИЯ ФОРМ СОБСТВЕННОСТИ

7.1. Основные положения теории прав собственности.....	80
7.2. Анализ определений собственности.....	82
7.3. Исторические формы реализации отношений собственности.....	84
7.4. Имущественные права.....	88
7.5. Анализ разделения имущественных прав.....	91
Заключение.....	101
Ключевые слова и фразы.....	101
Вопросы для повторения.....	101

ГЛАВА 8. ТЕОРИЯ КОНТРАКТОВ

8.1. Понятие контракта	102
8.2. Контракт о продаже и контракт о найме	103
8.3. Типы контрактов.....	105
8.4. Понятие организации и граница между институтом и рынком	08
8.5. Договорные отношения в сельском хозяйстве.....	112
Заключение.....	115
Ключевые слова и фразы.....	116
Вопросы для повторения.....	116

ГЛАВА 9. ТЕОРИЯ ФИРМЫ

9.1. Проблема взаимоотношений «принципала» и «агента»	117
9.2. Варианты решения проблем «принципала-агента»	119
9.3. Внутренняя структура фирмы.....	122
9.4. Типология фирм и траектория развития фирмы.....	123
9.5. Основные виды фирмы.....	124
Заключение.....	133
Ключевые слова и фразы.....	133
Вопросы для повторения.....	133

ГЛАВА 10. ТЕОРИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ОРГАНИЗАЦИИ

10.1. Практический анализ организационных структур на основе ординалистической теории транзакционных издержек	134
10.2. Баланс фирмы как источник информации о ее структуре.....	138
10.3. Анализ и разрешение внутрифирменных конфликтов на основе теории соглашений	144
Заключение.....	145
Ключевые слова и фразы.....	146
Вопросы для повторения.....	146

ГЛАВА 11. АНАЛИЗ ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВОЙ ФОРМЫ ФИРМЫ

11.1. Характеристика имущественных прав.....	147
11.2. Критерий выбора организационно-правовых форм	148
11.3. Организационно-правовая форма как источник информации о стратегии фирмы	151
Заключение.....	154
Ключевые слова и фразы.....	154
Вопросы для повторения.....	154

ГЛАВА 12. ГОСУДАРСТВО КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ

12.1. Функции государства.....	156
12.2. Институциональная природа государства.....	157
12.3. Суть и определение государства.....	159
12.4. Контрактная и эксплуататорская концепция государства.....	159
12.5. «Провалы» государства.....	161
Заключение.....	162
Ключевые слова и фразы.....	163
Вопросы для повторения.....	163

ГЛАВА 13. ТИПОЛОГИЯ ГОСУДАРСТВ

13.1. Государство и проблема «принципала-агента».....	164
13.2. Понятие «Контрактное» государство.....	165
13.3. Понятие «Эксплуататорское государство»	166
13.4. Методы и критерия оценки характера государства.....	167
13.5. Проблемы коррупции.....	169
Заключение.....	172
Ключевые слова и фразы.....	173
Вопросы для повторения.....	173

ГЛАВА 14. ДОМАШНЕЕ ХОЗЯЙСТВО И ЕГО ТИПЫ

14.1. Домашнее хозяйство как субъект экономики.....	174
14.2. Роль рутины в функционировании домашнего хозяйства.....	176
14.3. Типы домашних хозяйств.....	177
Заключение.....	180
Ключевые слова и фразы.....	182
Вопросы для повторения.....	186
Список литературы	183
Глоссарий	187
Приложения	193

Content

Introduction	16
CHAPTER 1. ORIGINS AND DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL THEORY	
1.1. History of origins of institutional theory.....	18
1.2. Methodological basis of institutionalism and question of starting point in institutional analysis	22
1.3. Main directions of neoinstitutional theory.....	24
1.4. Features of development of institutional economy	25
Conclusion.....	26
Key words and phrases.....	27
Questions for review.....	27
CHAPTER 2. INSTITUTIONS AND THEIR ROLE IN SOCIAL DEVELOPMENT	
2.1. Meaning of terms “institution” and “norm”	28
2.2. Formal and informal norms and their formation.....	32
2.3. Institutional matrix.....	34
2.4. Institutional changes and interrelation of institutions	35
Conclusion.....	38
Key words and phrases.....	39
Questions for review.....	39
CHAPTER 3. GAME THEORY AND INTERRELATION MODELING	
3.1. Main concepts of game theory	40
3.2. Types of equilibrium and ways of searching them.....	41
3.3. Classification of key models of game theory	43
Conclusion.....	46
Key words and phrases.....	46
Questions for review.....	46
CHAPTER 4. INSTITUTION OF PLAN AND INSTITUTION OF MARKET	
4.1. Formation of constitutions of economics.....	47
4.2. Norms of command economy.....	48
4.3. Norms of market economy.....	50
4.4. Economic justification of property rights.....	52
Conclusion.....	53
Key words and phrases.....	53

Questions for review.....	54
CHAPTER 5. TRANSACTIONAL AND TRANSFORMATIONAL COSTS AND APPROACHES TO THEIR ANALYSIS	
5.1. Transactional costs and Coase-Williamson's approach to their analysis ...	55
5.2. Transformational costs and Nort's approach to their analysis.....	59
5.3. Experience of optimisation of transactional costs.....	62
Conclusion.....	65
Key words and phrases.....	66
Questions for review.....	66
CHAPTER 6. ILLEGAL ECONOMY	
6.1. Reasons for illegal economy derivation.....	67
6.2. Approaches to valuation and classification of types of illegal economy....	70
6.3. Illegal market as an institutional system.....	75
6.4. Illegal economy in the world.....	77
Conclusion.....	78
Key words and phrases.....	79
Questions for review.....	79
CHAPTER 7. THEORY OF PROPERTY RIGHTS AND EVOLUTION OF FORMS OF PROPERTY	
7.1. Main regulations of property rights theory.....	80
7.2. Analysis of property definitions.....	82
7.3. Historical forms of realisation of property relationship.....	84
7.4. Property rights.....	88
7.5. Property rights division analysis.....	91
Conclusion.....	101
Key words and phrases.....	101
Questions for review.....	101
CHAPTER 8. THEORY OF CONTRACTS	
8.1. Definition of contract.....	102
8.2. Sale contract and hire contract.....	103
8.3. Types of contracts.....	105
8.4. Definition of organisation and boundary between institution and market	108
8.5. Contractual relationships in agriculture.....	112
Conclusion.....	115
Key words and phrases.....	116
Questions for review.....	116

CHAPTER 9. THEORY OF FIRM

9.1. Problem of relationship of "principal" and "agent".....	17
9.2. Versions of solving "principal - agent" problem.....	119
9.3. Internal structure of firm.....	122
9.4. Typology of firm and its development path.....	123
9.5. Main types of firm.....	124
Conclusion.....	133
Key words and phrases.....	133
Questions for review.....	133

CHAPTER 10. THEORY OF PRACTICAL ANALYSIS OF ORGANISATION

10.1. Practical analysis of organisational structure on the basis of ordinal theory of transactional costs	134
10.2. Balance sheet of firm as a source of information on its structure	138
10.3. Analysis and solution of intercompany conflicts on the basis of agreement theory	144
Conclusion.....	145
Key words and phrases.....	146
Questions for review.....	146

CHAPTER 11. ANALYSIS OF ORGANISATIONAL AND LEGAL FORMS OF FIRM

11.1. Characteristics of property rights.....	147
11.2. Criteria of selection of organisational and legal forms.....	148
11.3. Organisational and legal form as source of information about strategy of firm	151
Conclusion.....	154
Key words and phrases.....	154
Questions for review.....	154

CHAPTER 12. STATE AS INSTITUTIONAL ORGANISATION

12.1. Functions of state.....	156
12.2. Institutional nature of state.....	157
12.3. Substance and definition of state.....	159
12.4. Contractual and exploitation concepts of state.....	159
12.5. "Failures" of state.....	161
Conclusion.....	162
Key words and phrases.....	163
Questions for review.....	163

CHAPTER 13. TYPOLOGY OF STATE

13.1. State and "principal - agent" problem.....	164
13.2. "Contract" state concept.....	165
13.3. "Exploiter" state concept.....	166
13.4. Methods and criteria of evaluation of state.....	167
13.5. Problems of corruption.....	169
Conclusion.....	172
Key words and phrases.....	173
Questions for review.....	173

CHAPTER 14. HOUSEHOLD AND ITS TYPES

14.1. Household as an entity of economy.....	174
14.2. Role of routine in household functioning.....	176
14.3. Types of household.....	177
Conclusion.....	180
Key words and phrases.....	182
Questions for review.....	186
Literature	183
Glossary	187
Appendixes	193

Kirish

Har qanday jamiyat institutsional muhitini tashkil etuvchi ma'lum bir institutlar doirasida faoliyat yuritadi va rivojlanib boradi.

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yilidan boshlab beshta tamoyil asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilgan islohotlar jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida o'zgarishlarga erishildi, iqtisodiyotning yangi xo'jalik yurituvchi subyektlari – yirik aksiyadorlik jamiyatlari, xolding kompaniyalar va xususiy mulkchilikning turli shakllari barpo etildi. Shu bilan bir vaqtda ular faoliyat yuritishi shartlarini belgilab beruvchi rasmiy qoidalar (konstitutsiya, qonunlar, farmonlar va b.) hamda milliy qadriyatlar, urf-odatlar va boshqa norasmiy normalarni o'z ichiga olgan institutsional asoslar yaratildi. Bularning barchasi jamiyatda mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlarining takomillashuviga, moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish yo'llarini tanlash va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Institutsional iqtisodiyot, shubhasiz, ana shunday vositalardan biri hisoblanadi.

Institutsional iqtisodiyot – bu iqtisodiy nazariya va xo'jalik amaliyotini institutsional o'zgarishlarning o'zaro bog'liqligida o'rganuvchi zamonaviy iqtisodiy fikrlarning ilmiy yo'nalishlaridan biridir. Ushbu yo'nalish g'arb mamlakatlari iqtisodiyotining rivojlanishi, talab va taklif qonunlarining ishlashi, xo'jalik yurituvchi subyektlarning xulq-atvori, bozor va ma'muriy mexanizmlarning faoliyat ko'rsatishi, iqtisodiy o'sish va shu kabi boshqa bir qator jarayonlar va hodisalarni o'rganishda keng tadbir etib kelinmoqda.

Shularni hisobga olgan holda ushbu nazariyani keng o'rganish va undan O'zbekiston iqtisodiyotida institutsional islohotlarni chuqurlashtirish hamda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlashning muhim nazariy asosi sifatida foydalanish mamlakatimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunda Institutsional iqtisodiyot fani iqtisodiy nazariyaning uzviy bir yo'nalishi sifatida dadil maydonga chiqdi. Ushbu fan Rossiya, Ukraina, Boltiq bo'yi va boshqa o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan qator mamlakatlarning iqtisodiyot yo'nalishida kadrlar tayyorlovchi oliy o'quv yurtlarida keng o'qitilmoqda va mazkur fan bo'yicha kafedralar tashkil etilgan.

E'tiboringizga havola etilayotgan ushbu o'quv qo'llanmada neoinstitutsional nazariyaning metodologik asoslariga, asosiy qoidalariga, tamoyillariga, ushbu yo'nalish vakillarining ilmiy qarashlariga, jamiyatdagi rasmiy qoidalar va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish muammosiga, norasmiy institutlarning roliga muhim ahamiyat berilgan.

Shuningdek, qo'llanmada institutsional iqtisodiyotning tadqiqot usuli sifatida o'yinlar nazariyasi va modellashtirish tavsifiga, reja va bozor institutlari faoliyati normalari hamda shartnomalar xillariga katta e'tibor qaratilgan. Transaksiya va

transaksiya xarajatlari nazariyasi, transformatsion yondashuvning o'ziga xos xususiyatlari va uning ahamiyati hamda tahliliy usullari izohlab berilgan. Qo'llanmada institutlarni yangi institutsional muhitga joriy etish jarayonlarini o'rganishga keng o'rin berilgan.

Ushbu qo'llanmaning asosini T.Veblen, R.Kouz, D.Nort, O.Uilyamson, T.Eggertson kabi institutsionalizm namoyondalarining jahonda tan olingan asarlariga tayangan, Mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlarining so'nggi yillar mobaynida chop etilib, neoinstitutsional nazariya doirasidagi tadqiqotlarning yangi yo'nalishlarini belgilab bergan ilmiy ishlari tashkil etadi. Bu yerda gap, birinchi galda, A.N.Oleynik, R.I.Kapelyushnikov, V.M.Polterovich, V.L.Tambovsev, A.Ye.Shastitko kabi Rossiyalik olimlarning ilmiy tadqiqotlari hamda X.Abulqosimov, A.Bekmurodov, I.Butikov, A.Rasulev, A.Ortiqov, T.Shodiyev, Sh.Shodmonov, A.Isaxodjeyev, N.Yusupova, R.Yaushev, A.Qodirov, S.G'ulomov kabi mamlakatimiz olimlarining O'zbekistonda o'tish davri iqtisodiyotida mulkchilik huquqi, institutsional islohotlar, transaksiya va shartnomalar, xufyona va norasmiy iqtisodiyot nazariyalari bilan bog'liq ishlari haqida boryapti.

Ushbu o'quv qo'llanmaning paydo bo'lishida ko'p jihatdan Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti kutubxonasida jamlangan institutsional iqtisodiyotga doir xorijiy mamlakatlarda, xususan, Rossiyada chop etilgan ilmiy monografiyalar, darsliklar va o'quv qo'llanmalardan keng foydalanish imkoniyati muhim rol o'ynadi. Shuni inobatga olgan holda, muallif qator yillar davomida universitet kutubxonasiga ilm manbalarini to'plagan va ularni o'quvchilarga yetkazishga o'z hissalarini qo'shgan fidoiy insonlarga, eng avvalo, O'zR Fanlar Akademiyasining akademigi S.S.G'ulomovga, professor B.Yu.Xodiyevga, professor A.Sh.Bekmurodovga o'zining samimiy minnatdorchiligini bildiradi.

Shuningdek muallif ushbu qo'llanmani sinchiklab o'qib, uni yaxshilash bo'yicha o'z fikr-mulohazalarini bildirgan professor T.Shodiyevga, professor H.Abulqosimovga, dotsent N.O'rmonovga hamda qo'llanmaning kompyuter matnini tayyorlashga katta hissa qo'shganligi uchun ilmiy xodim M.Qorayevga ham samimiy minnatdorchilik izhor etadi.

O'quv qo'llanmaning mazmun-mohiyatini yanada boyitish va uni takomillashtirish yuzasidan bildirilgan xolisona fikrlarni muallifga TDIUga yo'llashingiz mumkin.

I-BOB. INSTITUTSIONAL NAZARIYALARNING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI

- 1.1. InstitutSIONAL nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi.
- 1.2. InstitutSIONALizmning metodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang'ich nuqta masalasi.
- 1.3. NeoinstitutSIONAL nazariyaning asosiy yo'nalishlari.
- 1.4. InstitutSIONAL iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari.

1.1. InstitutSIONAL nazariyalarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tarixi

Ilmiy iqtisodiy nazariyalar shakllanishi XVII asrda Yevropada dastlab V.Petti, Buagilber, keyinroq esa, A.Smit va D.Rikardolarning klassik iqtisodiy ta'limotlari bilan tavsiflanadi. XIX asrning yetmishinchi yillariga kelib, klassik nazariyaning K.Menger, M.Jevons, L.Valras va boshqa tadqiqotchilarning faoliyati zamidagi marjinal yondashuv bilan kengayishi neoklassik nazariya sifatida A.Marshallning "Iqtisodiyot prinsiplari" asarida o'z ifodasini topdi. Keyinchalik A.Marshallning qarashlari J.B.Klark izlanishlarida takomillashdi.

Neoklassik nazariyaning asosiy tamoyillari ikki qismdan iborat. Asosiy tamoyillarning birinchi qismini klassikaning "eski" tamoyillari, ikkinchi qismni esa, neoklassikaning "yangi" tamoyillari tashkil etadi. "Eski" tamoyillar "qat'iy negiz" bo'lsa, "yangi" tamoyillar neoklassikaning «himoya qobig'i»ni tashkil etadi.

"Eski" tamoyillarga quyidagilar kiradi:

- 1 bozorda hamma vaqt muvozanat mavjud, u yagona Pareto (Valras-Errou-Dobre) optimumi talablariga mos keladi;
- 2 bozorda individlar tomonidan oqilona tanlov amalga oshiriladi;
- 3 individlarga tashqi omillar ta'sir ko'rsatmaydi, ularning biror holatni afzal bilishi barqaror va ekzogen xususiyatga ega;
- 4 xarajatlarning yagona turi – ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olinadi. Ayni chog'da ayirboshlash xarajatlari e'tiborga olinmaydi.

"Yangi" tamoyillarga ko'ra:

- 5 bozorda ayirboshlashni amalga oshirish uchun resurslarning xususiy mulkni tashkil etishi asosiy zamin hisoblanadi;
- 6 individlarda bitim to'g'risidagi barcha axborot mavjud;
- 7 ayirboshlash chegaralari kamayib boruvchi foydalilik tamoyili asosida hamda resurslarning dastlabki taqsimlanishidan kelib chiqib, belgilanadi.

Klassik nazariyaning rivojlanishida kuzatiladigan istalgan qoida tuzatishlar va aniqlashtirishlar jarayonida «Eski tamoyillar»ni tashkil qiluvchi fikrlar o'zgarishsiz qolishini nazarda tutadi. Ular tadqiqot paradigmasi, nazariyani izchil qabul qiluvchi har qanday tadqiqotchining tanqidi qanchalik keskin bo'lmasin, "eski" tamoyillardan voz kechilmaydi. Aksincha, nazariyaning rivojlanishiga qarab uning tadqiqot predmetiga

«yangi tamoyil»ni tashkil qiluvchi qarashlarga doimiy tuzatishlar, yangi unsurlar kiritiladi.

«Eski» institutsionalizm nazariyasining mohiyatini yanada to'liqroq ko'rib chiqish uchun ushbu ilmiy yo'nalishning ko'zga ko'ringan vakillari T.Veblen, K.Polani va J.K.Gelbreyt qarashlariga murojaat etish mumkin. Mashinali ishlab chiqarishning paydo bo'lishini tahlil qilishda kapitalist bilan yollanma ishchi o'rtasidagi munosabatlar tizimi mehnat taqsimoti qabul qiladigan quyidagi tashkiliy shakllar orqali ularning o'zaro ta'siriga e'tibor qaratildi: tabiiy mehnat taqsimoti → kooperatsiya → manufaktura va mutlaq qo'shimcha qiymatni shakllantirish → xususiy ishchining paydo bo'lishi → mashinalarning paydo bo'lishi → fabrika → nisbiy qo'shimcha qiymatni shakllantirish.

Karl Polanining ta'kidlashicha, aynan milliy resurslar va mehnat bozorining shakllanishi asosida davlatning aralashuvi yotadi. G'arbiy Yevropaning barcha ichki bozorlari mahalliy bozorlar tabiiy evolyusiyasining natijasi emas, balki davlatning aralashuvi orqali barpo etilgan.

T.Veblen «Bekorchi sinf nazariyasi» (1899) [32] asaridagi odatlar to'g'risidagi tahlilda xolizm metodologiyasini qo'llaydi. Odatlar individlarning bozordagi, siyosiy sohadagi, oiladagi xatti-harakatlari doiralarini belgilab beruvchi institutlardan biri hisoblanadi. Insonlar xatti-harakati Veblen tomonidan ikkita juda qadimiy odatdan kelib chiqib, ta'riflanadi. Bu odatlarni u raqiblik hissiyoti (boshqalardan birinchi bo'lish, umumiylikdan ajralib turish istagi) va mahorat hissiyoti (halol va samarali mehnat qilishga moslashish) deb nomlaydi. T.Veblenning fikriga ko'ra, raqiblik hissiyoti mulkchilik va bozordagi raqobatning asosida yotadi. Ushbu hissiyotning o'zi individ o'z tanlovini amalga oshirishda o'z foydaliligini ko'paytirishni emas, balki boshqalarning ko'z o'ngida o'z nufuzini oshirishni ko'zlovchi «oshkora iste'mol»ni izohlaydi. Masalan, sotib olmoqchi bo'lgan avtomobilni tanlashda iste'molchi uning narxiga va texnik xususiyatlariga emas, balki muayyan rusumdagi mashinaga egalik qilish orqali ta'minlanadigan nufuzga e'tiborni qaratadi.

Va nihoyat, «eski» institutsionalizm namoyondasi J.K.Gelbreyt o'z tahlilini axborot va axborot almashuvining ishtirokchilar o'rtasida taqsimlanishi masalalaridan boshlaydi. Uning asosiy fikri – hozirgi bozorda hech kim to'liq axborotga ega emas. Har bir shaxsning bilimlari ixtisoslashgan va xususiy ahamiyatga ega, axborot to'liqligiga faqat ushbu to'liq bo'lmagan bilimlarni birlashtiruvchi tashkilot doirasida erishish mumkin, deb ta'kidlaydi. Bunda hokimiyat alohida shaxsdan guruhga birlashgan, individuallikka ega bo'lgan tashkilotlar qo'lga o'tadi. So'ngra mazkur tashkilot individlarning xatti-harakatiga ko'rsatadigan ta'sirni tahlil qilib, individlar tavsiflarini institutsional muhit funksiyasi sifatida ko'rib chiqadi. Masalan, uning ta'kidlashicha, iste'mol talabining o'sishi iste'molchilarning o'z ichki tuyg'ulari yuqori bo'lishidan emas, balki ularni ishontirish uchun reklamadan faol foydalanuvchi korporatsiyalar manfaatlarining o'sishidan kelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi.

Hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarini o'rganishning eng keng tarqalgan yondashuvlariga ko'ra, ular uchta yo'nalishni o'z ichiga oladi: neoklassika, Institutsionalizm va keynschilik. Biroq, mamlakatimizda mazkur yo'nalishlar – ayniqsa, institutsionalizm yo'nalishi sohasidagi ilmiy-nazariy, o'quv-uslubiy jabhalar yaxlit bayon etilgan adabiyotlarni yetarli, deb bo'lmaydi.

Institutsionalizmning nazariy yo'nalish sifatida shakllanishi bevosita klassik va neoklassik nazariyalar bilan bog'liq. Binobarin, neoklassika tamoyillaridagi yuqorida ko'rsatilgan cheklolarni hisobga olgan holda, bozor modelini tuzishga yo'naltirilgan nazariya – institutsionalizm hisoblanadi. Ushbu nazariyaning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy me'yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari neoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo'lib, bozor munosabatlarini tahlil qilishning yangi sohasidir.

Institutsionalizm bugungi kunda iqtisodiyot fanining eng tez rivojlanib borayotgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu ko'proq neoinstitutsional iqtisodiy nazariyaga yoki yanada kengroq qilib aytadigan bo'lsak, neoinstitutsional nazariyaga yoki neoinstitutsionalizmga taalluqli.

Ilmiy manbalar [30, 32, 34, 40, 41, 47] guvohlik berishicha, neoinstitutsionalizm chuqur tarixiy ildizga ega. XIX asr oxiri – XX asr boshida yuzaga kelgan “eski” institutsionalizmning asoschilari bo'lib T.Veblen, J.R.Kommons va U.Mitchellar hisoblanishadi. Hozirgi zamon iqtisodchilari ularning ishlaridan bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan va iqtisodiyot fanining an'anaviy usullari yordamida izohlanishi qiyin bo'lgan jarayonlarni tahlil qilish imkonini beruvchi g'oyalarni topmoqda.

Biroq o'tgan asrning 60-70 yillarigacha institutsional yo'nalish ancha sust rivojlangan. Keyinchalik eski g'oyalar ikkinchi bosqich institutsionalistlari – J.K.Gelbreyt, R.Xaylbroner, F.Perru, J.Furaste, G.Myurdal va boshqalarning ishlarida o'z ifodasini topgan.

“Eski” (zamonaviy) institutsionalizmning uchinchi bosqichi asosan J.Xodjson boshchiligidagi [55] “kembrijd maktabi” olimlarining faoliyati bilan bog'liq.

Shu bilan birga turli iqtisodiy maktablarga mansub bir qator iqtisodchilar [30, 31] institutsional tizimlarni tahlil qilish bilan shug'ullanib, o'z tadqiqotlarida institutsional yondashuvdan bevosita yoki bilvosita foydalanishgan.

Institutsional nazariyaning ko'p sonli masalalarini yorituvchi adabiyotlarda [31, 39, 40, 50, 56] institutsionalizm turli yo'nalishlarining metodologik xususiyatlari to'g'risidagi fikr-mulohazalarga katta ahamiyat berilgan.

“Eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizmda ko'plab umumiyliklar mavjud – bu institutlarni tadqiq etish, shuningdek ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni o'rganishga nisbatan evolyusion yondashuvning ayrim jihatlarini tahlil qilishdir. Umuman olganda ushbu ikkita yondashuv kesishuv nuqtalariga ega emas.

Rossiyalik olim R.Nurceyevning fikriga ko'ra, “eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm o'rtasida, kamida, uchta asosiy farq mavjud.

1) Agar "eski" institutsionalistlar zamonaviy iqtisodiy nazariya muammolarini jamiyatdagi boshqa fanlar usullari bilan o'rganishga intilgan holda huquq va siyosatdan iqtisodiyot tomon borishsa, neoinstitutsionalistlar bunga to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi yo'ldan borishadi, ya'ni ular o'z tahlilida neoklassik iqtisodiy nazariya vositalariga tayanadi, zamonaviy mikroiqtisodiy usullarni qo'llagan holda siyosiy va huquqiy muammolarni o'rganadi.

2) "Eski" institutsionalizm asosan induktiv usulga asoslanib, alohida holatlardan umumlashtirishga tomon intildi, buning natijasida, qator iqtisodchilarning fikriga ko'ra, umumiy institutsional nazariya yuzaga kelmadi; neoinstitutsionalizm deduktiv yo'ldan borib, neoklassik iqtisodiy nazariyaning umumiy tamoyillaridan ijtimoiy hayotning muayyan hodisalarini izohlashga intilmoqda.

3) "Eski" institutsionalizm radikal iqtisodiy tafakkur oqimi sifatida asosiy e'tiborni insonlar manfaatlarini himoyalovchi jamoalar (asosan, kasaba uyushmalari va hukumat) xatti-harakatiga qaratdi; neoinstitutsionalizm qaysi jamoa a'zosi bo'lish uning uchun foydali ekanligini o'z manfaatlariga amal qilgan holda hal etuvchi mustaqil individga e'tibor qaratadi.

4) "Eski" institutsionalizm metodologik xolizmdan foydalanadi, uni umumiy tarzda quyidagicha ta'rillash mumkin: "institutlar birlamchi, individlar ikkilamchi". Ushbu holat neoinstitutsional nazariyaga asos qilib olindi.

Shu nuqtai nazardan "eski" va "yangi" Institutsional maktablarni bir biridan farqlash lozim. Ingliz iqtisodchisi J.Xodjson [55] u yoki bu yo'nalishga mansub olimlarni quyidagicha tarzda tasniflashni taklif qiladi:

"Eski" institutsional maktab: T.Veblen, J.R.Kommons, U.Mitchellar, Y.Shumpeter, J.K.Gelbreyt, F.Nayt, K.Polani, K.Ayres, G.Myurdal.

"Yangi" institutsional maktab: R.Kouz, D.Nort, O.Uilyamson, R.Pozner, M.Olson, F.Xayyek.

J.Xodjsonning fikriga ko'ra [55], agar "eski" maktab darvinizmga asoslanib, raqobatlashuvchi institutlar to'g'risidagi asoslardan foydalangan holda institutlarning uzoq vaqt mobaynida rivojlanishini ko'rib chiqqan bo'lsa, "yangi" maktab ijtimoiy darvinizmdan yiroqlashib, o'z tadqiqotlarini metodologik individualizm nuqtai nazaridan olib bormoqda. Shunday qilib, J.Xodjson "yangi" maktabni ko'p jihatdan tanqid qiladi. Uning ta'kidlashicha, "yangi" maktabning nochorligi shunda namoyon bo'ladiki, tadqiqotlarga jamiyat o'zining "tabiiy holatida" asos qilib olingan bo'lib, unda qandaydir insoniy munosabatlar mavjud, lekin institutlarsiz; institutlar urf-odatlar va qoidalar bilan birgalikda paydo bo'lishi, so'ngra esa insonlar tomonidan qonuniyat sifatida ochilishi hisobga olinmaydi. Masalan, K.Magner pulning paydo bo'lishi muammosini tadqiq etishni jamiyatning unda pul mavjud bo'lmagan institutlardan holi bo'lgan holatini tahlil qilishdan boshlab, so'ngra esa ularning paydo bo'lishiga individual agentlarning oqilona qarorlari natijasi sifatida qaraydi. O.Uilyamson ham asos sifatida institutlardan holi makon – institutlarsiz bozorni ko'rib chiqadi, so'ngra esa transaksiya xarajatlarini qisqartiruvchi tuzilmalar sifatida firmalarning paydo bo'lishini tadqiq etgan. J.Xodjsonning fikricha [55], neoinstitutsional olamning bunday taxmini

noto'g'ri, chunki jamiyat azaldan institutsionallashgan. Ushbu xulosa, uning ta'kidlashicha, ko'plab iqtisodchilarning "eski" maktab institutsionalistlarining g'oyalariga qaytishiga sabab bo'ldi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, "yangi" institutsional maktab, neoinstitutsional nazariya va yangi institutsional iqtisodiyot – bularning barchasi bitta narsa emas. "Yangi" maktab, R.Nureyevning fikricha, o'z asoslariga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi ikkita so'nggi yo'nalish: neoinstitutsionalizm uchun neoklassik nazariya va yangi institutsional iqtisodiyot uchun "eski" institutsionalizm yo'nalishlariga asos bo'lib xizmat qildi.

Yangi institutsional iqtisodiyot vakillari tomonidan nafaqat ushbu yo'nalish doirasida, balki boshqa yo'nalishlar doirasida ham tan olinib, keng qo'llanilgan bir necha nazariya ishlab chiqildi. Bular o'yinlar nazariyasi (J. Fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh) va to'liqsiz oqilonalik nazariyasi (G.Saymon) hisoblanadi [30]. Yangi institutsional iqtisodiyotning hozirgi zamon ishlanmalarini fransuz maktabi iqtisodchilari – L.Tyeveno, O.Favro, A.Orlean, R.Buayye va boshqalar ishlarida uchratish mumkin [30, 31].

Biroq, institutsionalistlarning bahs-munozaralari bir yo'nalishning boshqa yo'nalishdan ustunligini isbotlashga qaratilgan. Bir qator iqtisodchilar, xususan, T.Eggertsonning ta'kidlashicha, "faqat vaqt munozaralarda hakam sifatida ishtirok etishi mumkin. Aynan metodologik ziddiyatlar tufayli J.R.Kommons boshchiligidagi eski Amerika institutsionalistlarining urinishlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki, 1984 yilda R.Kouz yozganidek, "hech qanday nazariyaga ega bo'lmagan ular (Amerika institutsionalistlari) hali anglab yetishni talab etuvchi quruq izohli materialdan boshqa hech narsani taklif eta olishmadi".

1.2. Institutsionalizmning metodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang'ich nuqta masalasi

Hozirgi vaqtda neoinstitutsional yondashuvdan nafaqat iqtisodchilar va sotsiologlar, balki yuristlar va siyosatshunoslar ham foydalanishmoqda. Bu ko'proq ham jahon xo'jalik tizimini, ham alohida olingan milliy iqtisodiyotni tadqiq etishga taalluqli, chunki fundamental tahlilni, xoh u iqtisodiy nazariya, siyosatshunoslik, sotsiologiya, huquq bo'lsin, bir fan doirasida olib borib bo'lmaydi.

Hozirgi bosqichda *iqtisodiy imperializm* iqtisodiy fanning deyarli barcha oqimlariga xos, biroq neoinstitutsionalizm u yaqqol namoyon bo'ladi, bu boshqa metodologik asoslardan voz kechmagan va neoklassikaning "qat'iy negizi"ni o'zgartirmagan holda jamiyat haqidagi boshqa fanlar – psixologiya, sosiologiya, siyosatshunoslik fanlarining ishlanmalaridan foydalanish imkonini beradi. Bu hol tahlil sohasini sezilarli darajada kengaytirib, uni boyitadi va aniqlikka yaqinlashtiradi.

Neoinstitutsionalizm ikkita umumiy asosdan kelib chiqadi, birinchidan, ijtimoiy institutlar ahamiyatga ega, ikkinchidan ular neoklassik nazariya vositalari yordamida

tadqiq etiladi. Ushbu ikki taraflama xususiyat neoinstitutsionalizmni "eski" institutsionalizm va neoklassik nazariyadan ajratib turadi.

Neoinstitutsionalizm neoklassik nazariyadan insonning ko'paytiruvchi xatti-harakati va metodologik individualizm tamoyillarini meros qilib olgan holda o'tgan asrning 50-60 yillarga kelib shakllandi. Neoinstitutsionalizمنىning ayrim variantlarida o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi. Ayrim neoinstitutsionalistlar o'z tadqiqotlarida evolyusion nazariya qoidalariga tayanadi.

Biroq, ularning o'xshashligiga qaramay, neoinstitutsional va neoklassik yondashuvlarining metodologik xususiyatlarini belgilab beruvchi bir qator farqlarni ajratish mumkin.

Neoinstitutsional nazariya ijtimoiy jarayonning real faoliyat ko'rsatuvchi ishtirokchilari sifatida guruhlar yoki tashkilotlarni emas, balki alohida individlarni o'rganadi. Shu tariqa tashkilotlar ichida individlar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar turli tashkiliy tuzilmalarning mavjud bo'lishini izohlash uchun hal qiluvchi omil hisoblanib, neoinstitutsional nazariyani o'rganish obyekti sanaladi, ayni paytda neoklassik nazariyada firma "qora quti" sifatida ko'rib chiqildi. Firmaning paydo bo'lishi masalalari ham neoklassiklar nazaridan chetda qoldi, ayni paytda neoinstitutsional yo'nalish vakillarining ko'plab ishlari, shu jumladan R.Kouz ishlari [30]ning maqsadi "firmaning mavjud bo'lishini izohlash va uning faoliyati ko'lamlarini belgilab beruvchi sabablarni qidirib topishdan iborat bo'ldi".

Ta'kidlash lozimki, metodologik individualizm bir qator jarayonlarni tadqiq etish uchun ancha jiddiy cheklolarni belgilaydi. Masalan, davlatni yagona, uyg'unlashgan tarzda foliyat ko'rsatuvchi, bo'linmas organizm sifatida aniq tasavvur qilishga to'liq tayangan tadqiqotni amalga oshirish muammoga aylandi; davlatning maqsadli funksiyasini ko'paytirishga, individlar funksiyalarining qismi (agregati) hisoblanmaydigan o'ziga xos "ijtimoiy ne'mat funksiyasi"ga asoslangan yondashuvlardan foydalanish ham qiyindek tuyuladi. Ikkinchi tomondan, bunday asos tadqiqot natijasida olinadigan xulosalarning amaliyot nuqtai nazaridan ahamiyatini yanada oshiradi, chunki ular real ma'lumotlarga asoslanadi.

Individlar va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil etishda boshlang'ich nuqtaga nisbatan ikkita tamoyil mavjud. Birinchi tamoyilda institutlar individlarning manfaatlari hamda xatti-harakatlari orqali tushuntiriladi va *metodologik individualizm* deb nomlanadi. Ya'ni, individ institutlarni tahlil qilishda boshlang'ich nuqta hisoblanadi. Masalan, davlatni tavsiflashda uning fuqarolarining manfaatlari va o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqiladi. Metodologik individualizm tamoyilining davomi *ichki sabab natijasida vujudga kelgan evolyusiya* konsepsiyasidir. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, institutlar insonlarning harakatlari natijasida paydo bo'ladi degan taxmin ilgari suriladi. Ya'ni, individlar birlamchi, institutlar esa ikkilamchi o'rin tutishi to'g'risidagi taxmin neoklassiklar qarashlarida o'z aksini topgan.

Aksincha, tahlil uchun boshlang'ich nuqta sifatida individlar emas, balki institutlar belgilanishi ikkinchi tamoyilga asos bo'ladi. Shu tariqa ikkinchi tamoyilda *xolizm* metodologiyasidan foydalaniladi. Boshqacha aytganda, individlar institutlarning

ta'rifidan kelib chiqib tavsiflanadi. Institutlar esa, o'zlari makrodarajada munosabatlar tizimini takror ishlab chiqarishda bajaradigan funksiyalar orqali izohlanadi. Endi fuqarolar o'z hukumatini emas, balki hukumat ma'lum xildagi fuqarolarning shakllanishiga ko'maklashadi. So'ngra, ichki sabab natijasida vujudga kelgan evolyusiya konsepsiyasiga *Institutsional determinizm* g'oyasi qarshi turadi va u muhim barqarorlashtiruvchi omil hisoblanadi. Institutlar – o'tmishda sodir bo'lgan «jarayonlar natijasi» bo'lib, ular o'tmish holatlariga moslashgan va shuning uchun ijtimoiy mo'rtlik, ruhiy omili hisoblanadi va barcha keyingi rivojlanish «doiralari» belgilab beradi. Shunday qilib, xolizmida individlarning manfaatlari va xatti-harakatlari ularning o'zaro hamkorligini oldindan belgilab beruvchi institutlarning tavsifi orqali izohlanadi. Ya'ni, bunda institutlar birlamchi, individlar esa, ikkilamchi o'rin tutadi.

1.3. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo'nalishlari

O'rganish sohalari va obyektlarining xilma-xilligi shunga olib keladiki, neoinstitutsional nazariya mukammal nazariy tizim sifatida emas, balki bir necha muhim g'oyalar bilan birlashgan yondashuvlar to'plami sifatida namoyon bo'ladi.

Neoinstitutsionalizmning asosiy yo'nalishlari ichida o'z mohiyatiga ko'ra ko'p jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan quyidagi tadqiqotlarni ajratish mumkin [30, 37, 40, 42, 47, 52, 56]:

1 mulk huquqi nazariyasi – R.Kouz, A.Alchiyan va G.Demses, R.Pozner, S.Peyovich va YE.Furubotn – shartnomalar nazariyasiga asos bo'ldi;

2 transaksiya xarajatlari nazariyasi – R.Kouz, O.Uilyamson, D.Nort – iqtisodiy tashkilot nazariyasi (firma nazariyasi)ga asos bo'lib xizmat qildi – M.Aoki, A.Alchiyan va G.Demses, S.Chung, M.Jensen va U.Mikling, O.Uilyamson, Yu.Fama;

3 ijtimoiy tanlov nazariyasi – J.Byukenyen, T.Tallok, M.Olson – byurokratiya nazariyasi – K.Errou, V.Niskanyen, S.Parkinson; jinoyat va jazolar iqtisodiy nazariyasi – G.Bekkyer, M.Fridmyen, J.Stigler, M.Olson va b.; korrupsiya iqtisodiy nazariyasi – E.Kryuger, J.Stigler va b.; xufyona va norasmiy iqtisodiyot neoinstitutsional konsepsiyasining davomi bo'ldi – E. de Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin, F.Shnayder;

4 D.Nortning institutsional evolyutsiya konsyepsiyasi yangi iqtisodiy tarixda o'z ifodasini topdi – B.Gustaffson, D.Nort, R.Tomas va boshqalar.

Rossiya iqtisodiyot fanida neoinstitutsional nazariya R.I.Kapelyushnikov, O.S.Suxareva, A.N.Oleynik, V.M.Polterovich, V.L.Tambovseva, A.Ye.Shastitko va boshqalarning ishlarida rivojlantirilgan [31, 34, 40, 41, 43, 48, 51, 56].

Xufyona va norasmiy iqtisodiyotning institutsional jihatlari A.Auzan, L.Kosals, A.Oleynik, V.Radayev, L.Timofeyev, Yu.Latov va boshqalarning ishida o'z aksini topgan [41, 47, 52].

Neoinstitutsional nazariyaning sanab o'tilgan yo'nalishlari o'rtasida ko'plab farqlar ham, umumiy jihatlar ham mavjud. Xususan, T.Eggertson quyidagilarni ajratadi [59]:

Birinchidan, barcha ushbu mualliflar almashuvni tartibga soluvchi qoidalar va shartnomalarga nisbatan belgilanadigan cheklovlarni yaqqol ko'rishda modellashtirishga intilishadi, bunda andoza sifatida ko'proq neoklassik modelda mulk huquqlarining eng na'munafi yo'lidan foydalaniladi.

Ikkinchidan, to'liq axborot va almashuvning nol darajali xarajatlari to'g'risidagi neoklassik taxminlar oydinlashtirildi, shuning uchun ijobiy transaksiya xarajatlarining oqibatlari o'rganilmoqda.

Uchinchidan, baholanadigan ne'matlarda faqat ikkita o'lchov – narx va sifat o'lchovlari mavjud, degan oddiy taxmin ancha yumshatildi, shu sababdan iqtisodiy natijalar va iqtisodiy tashkilot uchun tovarlar va xizmatlar sifat o'zgarishlarining oqibatlari tadqiq etilmoqda.

Yana bir bor shuni ta'kidlash lozimki, neoinstitutsional nazariya hozircha to'liq shakllanmagan: ta'riflar va atamashunoslik borasida to'liq uyg'unlikka erishilmagan, matematik modellardan mikroiqtisodiy nazariyadagiga qaraganda juda kam darajada foydalanilmoqda, empirik testlashga katta e'tibor qaratiladi (bu ayniqsa o'tish iqtisodiyotidagi jarayonlarni tahlil qilishda, masalan, xufyona sektorni o'rganishda, turli ma'muriy to'siqlarning samaradorligini tadqiq etishda yaqqol ko'zga tashlanadi).

1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi keyingi davr neoinstitutsional hamda yangi institutsional bosqichlardan iborat. Bosqichlarning nomlanishidagi o'xshashlikka qaramay, institutlar tahlilida prinsipial jihatdan turli konsepsiyalar mavjud. Birinchi nomlanish neoklassikaning qat'iy negizini o'zgarishsiz qoldiradi. Institutlar tahliliga yangi unurni kiritish neoklassika nazariyasining «himoya qobig'i» to'g'risidagi fikrlarga tuzatishlar kiritish hisobidan yuz beradi. Aynan shuning uchun neoinstitutsional iqtisodiyot «iqtisodiy imperializm» ga misol sifatida keltiriladi: an'anaviy mikroiqtisodiy quroldan voz kechmagan holda «imperialistlar» ilgari neoklassik nazariyaga begana bo'lgan omillar – mafkura, xatti-harakat normalari, qonunlar, oila va hokazolarni tushuntirishga intilishadi. Ikkinchi nomlanish, aksincha, institutlarning neoklassikaning ilgarigi qoidalari bilan bog'liq bo'lmagan yangi nazariyasini yaratishga urinishni aks ettiradi.

Ronald Kouz «Firma tabiati» (1937), «Ijtimoiy xarajatlar muammosi» (1960) kabi maqolalarida birinchi bor neoinstitutsionalizmning tadqiqot dasturini shakllantirgan edi. Ushbu dasturda neoklassik nazariyaning «himoya qobig'i» ga quyidagi o'zgartirishlar kiritilgan.

Birinchidan, xususiy mulk bilan bir qatorda mulkchilikning jamoaviy, davlat, aksiyadorlik shakllari tahlil qilinadi va ularning bozorda bitimlarni ta'minlashdagi nisbiy samaradorligi taqqoslanadi. Ya'ni, mulkchilik shakllari va shartnoma shakllarining keng doirasi ko'rib chiqilib, ular asosida almashuv amalga oshiriladi *Mulkchilik huquqlari nazariyasi* (R.Kouz, R.Pozner, S.Peyovich) va *optimal shartnoma nazariyasi* (J.Stiglis, Y.Maknil)ning tadqiqot dasturi ana shunday. Bu yerda mulkchilik huquqlarining

o'rnatilishi va samarali himoyalaniishi uchun mas'ul bo'lgan davlat nazariyasi, *ijtimoiy tanlov nazariyasi* (J.Byukenyen, G.Tallok), shuningdek, ijtimoiy tanlov nazariyasidan hosil bo'lgan *konstitutsiyaviy iqtisodiyot* (V.Vanberg) ajralib turadi. Ayniqsa, konstitutsiyaviy iqtisodiyotning vazifasi neoklassika, «eski» institutsionalizmning tarkibiy qismi hisoblangan «tartib nazariyasi» hamda «ijtimoiy tanlov» unsurlarini uyg'unlashtirishdan iborat.

Ikkinchidan, neoklassik modelga *axborot xarajatlari*, ya'ni bitim to'g'risidagi va bozordagi vaziyat to'g'risidagi axborotni qidirish va olish bilan bog'liq xarajatlar tushunchasi kiritiladi. *Axborot nazariyasi* (J.Stiglyer) neoinstitutsionalizm rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Uchinchidan, ishlab chiqarish xarajatlari bilan bir qatorda *transaksiya xarajatlari* mavjudligi neoinstitutsionalistlar tomonidan ta'kidlandi. *Transaksiya xarajatlari nazariyasi* (R.Kouz, O.Uilyamson) uchun markaziy bo'lgan ushbu atama zamirida bitimlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan barcha xarajatlarni tushuniladi. Transaksiya xarajatlari nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llash natijasida *Yangi iqtisodiy tarix* (D.Nort), deb nomlangan tarixiy tahlil paydo bo'ldi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi ikkinchi bosqich *o'yinlar nazariyasi* (J. fon Nyeyman, O.Morgyenshteyn, J.Nesh)ning neoklassikadagi umumiy muvozanat modeliga nisbatan bildirgan tanqidiy xulosasi bilan boshlandi.

Aynan o'yinlar nazariyasi yangi institutsional iqtisodiyot modellarining tilini shakllantirdi. O'yinlar nazariyasi quyidagi taxminlarga asoslanadi:

- a) bir necha muvozanat nuqtalari mavjud bo'lishi mumkin;
- b) muvozanat nuqtalari Pareto bo'yicha optimum nuqtalariga mos kelishi shart emas;
- v) muvozanat umuman mavjud bo'lmasligi mumkin.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko'lami yanada kengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlari shakllandi. Ular uch yo'nalishdan iborat: neoklassika, institutsionalizm va keynschilik. Klassik nazariyaning marjinal yondashuv bilan kengayishi neoklassik nazariya sifatida namoyon bo'ldi.

Institutsionalizmning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy me'yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari neoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo'lib, u bozor munosabatlari tahlilining yangi sohasidir. Individlarning va institutlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishda metodologik individualizm va xolizm metodologiyasidan foydalaniladi. Ular institutlar yoki individlarning birlamchiligi nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishida o'zaro o'xshash nomdagi neoinstitutsional hamda yangi institutsional bosqichlardan iborat. Birinchi bosqichda mulkchilik huquqlari (R.Kouz, R.Pozner, S.Peyovich), optimal shartnoma, konstitutsiyaviy iqtisodiyot (V.Vanberg), ijtimoiy tanlov (J.Byukenyen, G.Tallok), transaksiya xarajatlari (R.Kouz, O.Uilyamson), axborot (J.Stigler) nazariyalari, ikkinchi bosqichga *o'yinlar nazariyasi* (J. fon Neyman, O.Morgenshtyern, J.Nesh), G.Saymonning to'liqsiz ratsionallik nazariyasi kiritilgan. D.Nort tadqiqotlarida individlarning institutsional doiralarni o'zgartirishga qodirligi ta'kidlanadi.

Yangi Institutsional iqtisodiyotning eng yoyiq ko'rinishdagi dasturi *kelishuvlar iqtisodiyoti* (L.Tevano, O.Favro, A.Orlean, R.Buayye)dir. Uni tahlil qilish markazida kelishuvlar turadi. Kelishuvlar individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning umumiy doiralari sifatida qabul qilinadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Marjinal yondashuv, neoklassika, institutsionalizm, keynschilik, metodologik individualizm, ichki sabab natijasida vujudga kelgan evolyusiya konsepsiyasi, xolizm metodologiyasi, Institutsional determinizm, «Eski» institutsionalizm, texnotarkib, «himoya qobig'i», mulkchilik huquqlari nazariyasi, optimal shartnoma nazariyasi ijtimoiy tanlov nazariyasi, konstitutsiyaviy iqtisodiyot, axborot xarajatlari, axborot nazariyasi, transaksiya xarajatlari nazariyasi, yangi iqtisodiy tarix, o'yinlar nazariyasi, to'liqsiz ratsionallik nazariyasi, kelishuvlar iqtisodiyoti.

Takrorlash uchun savollar

1. Hozirgi iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlarini ayting.
2. Institutsionalizmning boshqa yo'nalishlardan farqini ayting.
3. «Eski» institutsionalizm vakillarining qarashlarini sharhlang.
4. Institutsionalizmning asosiy nazariyalariga ta'rif bering.
5. Mulkiy va shartnomaviy munosabatlarga oid nazariyalarni sharhlang.
6. «Eski» va «yangi» institutsional maktablarning printsiplial farqini ayting.
7. Neoinstitutsional iqtisodiy nazariyani (neoinstitutsionalizmni) rivojlantirish uchun nima asos bo'lib xizmat qildi?
8. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy qoidalari qanaqa? Ularning neoklassik nazariyaning bazaviy asoslaridan farqi nimada?
9. Neoinstitutsional nazariyada nima tahlilning bazaviy birligi hisoblanadi?
10. Neoinstitutsionalizmning asosiy yo'nalishlarini sanab bering.

2-BOB. INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI

- 2.1. "Institut" va "norma" tushunchalarining mohiyati..
- 2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi.
- 2.3. Institutsional matritsa.
- 2.4. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi.

2.1. "Institut" va "norma" tushunchalarining mohiyati

Institutlar jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi. Agar bir daqiqaga barcha institutlar yo'q bo'lib ketishini tasavvur qiladigan bo'lsak, u holda tartibsizlik boshlanib ketgan bo'lardi va bu hol, o'z navbatida, abadiy davom etmas edi. Chunki insonlarning o'z hayotini tartibga keltirishga urinishlari yangi institutlarning paydo bo'lishiga olib kelgan bo'lardi.

Institutlar tabiatini yanada chuqurroq tahlil qilish global xususiyatlarga ega bo'lgan qator savollarga, xususan, nima uchun bozorlar "ishlaydi" yoki "ishlamaydi"? Iqtisodiy siyosatning u yoki bu tadbirlari nima uchun samarali yoki samarasiz bo'ldi? Iqtisodiyotdagi qaysi o'zgarishlar ichki sabablarga ko'ra yohud hukumatning u yoki bu qarori tufayli yuzaga keldi, degan savollarga javob topish imkonini beradi.

Institutlar o'zi nima? Turli davrlar tadqiqotchilari institutlar mohiyatini va ularning faoliyat ko'rsatish mexanizmini yorituvchi bir necha ta'riflarni asoslashgan. T.Veblen [32] institutlarni quyidagicha ta'riflagan: "*Institutlar* – bu insonlar ularga amal qilgan holda turmush kechiradigan odatiy tafakkur tarzi" yoki "*Institutlar* – bu o'tmishda sodir bo'lgan jarayonlar natijasi bo'lib, ular o'tmish sharoitlariga moslashgan va, o'z navbatida, hozirgi vaqt talablariga to'liq moslashmagan".

Ye.Erdvard tomonidan [60] "*Institutlar* – bu ko'plab individumlar ulardan hamma joyda va har kuni foydalanadigan va asosan o'zining noyobligi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy ne'matlar. Institutlar almashuv jarayonini soddalashtiradi. Ular – qarorlar qabul qilish jarayonining yakka tartibdagi qarorlarni ijobiy qarorlarga aylantiruvchi ajralmas qismi", deya ta'riflangan.

J.Xodjsonning ta'riflashicha [55], "*Institutlar* – an'ana, urf-odat yoki qonunchilik cheklovi orqali uzoq muddatli va barqaror hulq-atvor namunalari yaratilishiga olib keluvchi ijtimoiy tashkilot".

Institutlarni ko'z bilan ko'rib, ularni jismonan his etib yoki o'lchab bo'lmaydi. Bu inson ongi bilan yaratilgan o'ziga xos konstruksiyalar, ko'zga ko'rinmaydigan mexanizmlardir. Institutlar insonlarning muayyan jamoasiga xos bo'lgan tafakkur tarzini aks ettiradi.

Institutlarning yana boshqa bir ta'rifi B.Z.Milner tomonidan D.Nort [46] yozgan so'zboshida keltirilgan: "*institutlar* – bu insonlar tomonidan ishlab chiqilgan cheklovlar hamda ularning o'zaro hamkorligini tarkiblashtiruvchi majburlash omillari. Bularning barchasi birgalikda jamiyat va iqtisodiyotning undovchi tarkibini hosil qiladi".

economicus o'z tanlovida, shu jumladan norma tomonidan qo'yiladigan cheklovlardan holi. Iqtisodchilar shaxs tanlovining institutsional cheklovchisi sifatida normalarning mavjud bo'lishini umuman inkor etadi. Yoki normalarga oqilona izoh berishga, aniqrog'i, ularda tashqaridan berilgan xatti-harakat natijasini emas, balki *anglab yetilgan tanlov natijasini* ko'rishga intiladi.

Umuman olganda, ijtimoiy tanlash nazariyasida normalar: oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kelishuvlar iqtisodiyotida esa normalar oqilona xatti-harakatning omili sifatida tahlil qilinadi.

Ijtimoiy tanlash nazariyasi (D.Byukenyen) birinchi galda siyosiy tanlov natijasini aks ettiruvchi va *huquqda* qayd etiladigan yuridik normani o'rganadi. Yuridik normalarni izohlash uchun oqilona tanlashning neoklassik modelidan foydalaniladi. Xususan, shu narsa nazarda tutiladiki, Byukenyen uchun siyosat - bu huddi insonlar bozorda faqat o'z afzal bilishlariga amal qilgan holda tovarni xarid qilgani kabi, uning asosida ular turli xil muqobil variantlarni, ularni o'z qadr-qimmatini bilan qiyoslagan holda, tanlaydigan murakkab Institutsional jarayon hisoblanadi. Boshqa so'z bilan aytganda, norma va qoidalar siyosat bozorida shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik natijasida paydo bo'ladi. Bundan normalarni baholashning navbatdagi mezonini - ularning samaradorligi kelib chiqadi. Normalar faqat ular o'ziga xos qadr-qimmatga asoslanganda samarali bo'lib, yakka manfaatlarni o'zaro foydali tarzda amalga oshirishga ko'maklashadi [47].

Ijtimoiy tanlash nazariyasiga xos bo'lgan oqilona tanlov modeli yordamida normalarni talqin qilishdan farqli ravishda, kelishuvlar iqtisodi normalarga amal qilishda (bunda normalar tashqaridan berilgan) ekzogen hisoblanishiga qaramasdan, oqilona xatti-harakatning omilini ko'rishni taklif etadi. Bunday bir qarashda o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan oqilona tanlash natijasi hisoblanmagan normalarni bajarish, oqilona xatti-harakatning shartiga aylanadi. Ammo bozordagi bitimlar ishtirokchilarining oqilonalik talabi ushbu o'ziga xoslikni izohlash imkonini beradi.

Kelishuvlar iqtisodi normani bozorda ishtirokchilar tomonidan istaklar va afzalliklarning o'zaro talqin etilishi uchun zamin sifatida ko'rib chiqishni taklif etadi (2.1-jadval).

Shu nuqtai nazardan normaga amal qilish shaxs uchun o'z maqsadlari (signaling) haqidagi xabarlarini kontragentgacha yetkazish usuliga aylanadi. Shaxslar o'z xatti-harakatiga nisbatan bir-birini istisno etuvchi talablarni muvofiqlashtirishga va o'z tomonlarining harakatlariga nisbatan ishonchli fikrlarni bildirishga qodir bo'lmay qoladi. Ko'rib chiqilayotgan yondashuv doirasida kelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari tahlil qilinadi.

1. *Ekspansiya* - unda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar ustuvorlik qilgan sohalardagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati. Masalan, siyosiy soha siyosiy bozorga aylanishi mumkin, bunda fuqarolik kelishuvining normalari bozor kelishuvi normalari tomonidan siqib chiqariladi.

Bozor ishtirokchilarining o'zaro kelishuvlar bo'yicha xatti-harakatlari normasi*

Kelishuvlar xili	Xatti-harakatning asosiy normasi	Kelishuv predmeti	Axborot manbai	Vaqt (hozir, o'tmish va kelajak)	Faoliyat sohasi (misol)
Bozor	Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirish	Tovar va pul	Narx	Hozirgi vaqtni nazarda tutish	Klassik bozor
Industrial	Ishtirokchilarning uzluksizligi, hamkorlikni texnologiya talablariga bo'ysundirish orqali ta'minlaydi	Texnologik jihozlar	Standartlar	Bitimlar kelgusini hozirgi davrga aks ettirish	Harbiy-sanoat majmui
An'anaviy	An'analarning takrorlanishini ta'minlaydi; kattalik tamoyili	O'tmishga xos bo'lgan buyumlar	Odatlar, an'analar	Bitimlar o'tgan davrni aks ettirish hisoblanadi	Oila
Fuqarolik	Jamoaviy manfaatlariga bo'ysunish, mo'ljal - Paryeto optimum	Ijtimoiy boylik	qonun	Hozirgi davrni nazarda tutish	Siyosiy hayot
Ijtimoiy fikr	Mashhurlikka erishish, jamoat e'tiborini jalb etish	Nufuzli buyumlar	Duv-duvlar	Hozirgi davrni nazarda tutish	Ommaviy axborot vositalari
Ijodiy faoliyat	O'xshashi yo'q, betakror natijaga erishish	Ixtiro	Iqtidor	Diskret vaqt	Ijodiy faoliyat
Ekologik	Tabiat bilan uyg'unlashuv, ekologiya talablariga bo'ysundirish	Tabiat obyektlari	Atrof-muhit haqidagi axborot	Vaqtning davriyligi, tabiiy davriylik	Tabiat muhofazasi

* Manba: Олейник А. Норма как базовый элемент институтов. // Вопросы экономика. - М.: 1999, №2. - С.142.

Bozor kelishuvining ekspansiyasi o'ta xavfli, u boylikning o'ta nomutanosib taqsimlanishiga va undan siyosiy hokimiyat omili sifatida foydalanishga olib kelgan holda jamiyat rivojlanishini barqarorlikdan mahrum etadi.

2. *Urinish* – unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kelishuvlar nisbati. Shu nuqtai nazardan birinchi bo'lib K.Errou tomonidan tadqiq etilgan qon topshirish bunga aynan mos misol bo'ladi. Gap shundaki, qon odatda pulga (bozor kelishuvi) yoki birdamlik nuqtai nazardan bepul (fuqarolik kelishuvi) topshiriladi. Ushbu noo'xshatishlik shaxslarning qon topshirish yuzasidan o'zaro hamkorligida noaniqlikning yuqori darajasini belgilab beradi.

3. *Murosa* – unda turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi egiluvchan normalar namoyon bo'ladigan kelishuvlar nisbati. Masalan, har qanday reklama kampaniyasi bozor kelishuvi va ijtimoiy fikr talablari o'rtasidagi murosani topishni nazarda tutadi. Ushbu ikki kelishuv o'rtasidagi murosaga boshqa misol – ko'r-ko'rona iste'mol, bunda shaxs o'z iste'mol tanlovida tovar yoki xizmatni iste'mol qilishdan foydalilikni oshirishni emas, balki u iste'mol qilish tufayli qo'lga kiritadigan hurmatga erishishni ko'zlaydi.

2.2. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi

Institutsionalizm asoschilaridan biri D.Nort [46] institutlar tarkibida ularni uchta asosiy qismga ajratadi:

- rasmiy qoidalar (konstitutsiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma'muriy hujjatlar va b.);
- norasmiy normalar (an'analar, urf-odatlar, ijtimoiy shartlilik);
- qoidalarga amal qilinishini ta'minlovchi (sudlar, politsiya va h.k.) majburlash mexanizmlari (masalan, jazolash tizimi).

“Institut”ning yuqorida keltirilgan ta'rif (2.1)dan kelib chiqib, institutlar inson tomonidan ongli ravishda yaratilgan turli hujjatlar (konstitutsiyalar, qonunlar va h.k.) ko'rinishidagi rasmiy, “yozilgan” qoidalarda ifodalanishi mumkin. Shu bilan birga ular umumiy qabul qilingan shartlilik, xatti-harakat kodekslarida, ya'ni norasmiy, “yozilmagan” normalarda namoyon bo'ladigan, jamiyatning barcha sohalariga kirib borib, an'analar, urf-odatlar ko'rinishida yoki boshqa shaklda amal qilinadigan inson ongining mahsulini o'zida namoyon etishi mumkin.

Agar rasmiy qoidalar tizimi insonlar (davlat)ning qonun ijodkorligi faoliyatini o'zida aks ettirsa, u holda norasmiy normalar tizimi qay tarzda shakllanadi, degan savol tug'iladi.

T.Veblen [32]ning konsepsiyasiga ko'ra, institutlarning o'zgarishi tabiiy tanlab olish qonuniga muvofiq ravishda kechadi. Insonning jamiyatdagi hayoti, huddi boshqa turdagi hayot kabi – bu yashash uchun kurashish va, o'z navbatida, tanlab olish va moslashish. Uning fikriga ko'ra, ijtimoiy tuzum evolyusiyasi ijtimoiy institutlarni tabiiy tanlab olish jarayoni bo'ldi. Institutlar – inson jamiyati va inson tabiatining rivojlanishda

davom etishi va shu nuqtai nazarda erishilgan taraqqiyotni umumiy ko'rinishda eng ko'p moslashgan tafakkur tarzini tabiiy ravishda tanlash va individlarni jamiyat rivojlanishi bilan izchil o'zgarib turadigan yangi sharoitlarga majburiy moslashtirish jarayoni, deyish mumkin. Shunday qilib, T.Veblenning talqinida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ("ijtimoiy tuzum evolyusiyasi") turli xildagi institutlarni "tabiiy tanlash" jarayonini amalga oshirish sifatida namoyon bo'ladi.

T.Veblenning nuqtai nazari F.Xayyekning qarashlariga yaqin. Xayyekning fikriga ko'ra, jamiyatda qaror topgan axloq qoidalari va normalarini tanlashni biologik tanlovga qiyoslash mumkin. Uning hisoblashicha, rasmiy qoidalar bilan bir qatorda (an'analar va urf-odatlar ko'rinishida) norasmiy normalarning mavjud bo'lishi shu bilan shartlanganki, "tanlab olish jarayonida, shakllangan urf-odatlar va axloqda haqiqiy holatlar soni hisobga olinishi mumkin – individlar qabul qilishi mumkin bo'lgan narsalardan ko'proq; buning oqibatida, an'ana ma'lum jihatlarida inson ongidan ustun turadi". Jamiyat qanchalik ko'p xilma-xillikka yo'l qo'ysa, ijtimoiy maqsadga muvofiq institutlarni tanlab olish shunchalik samarali kechadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan shu narsa kelib chiqadiki, agar rasmiy qoidalar sun'iy tarzda o'ylab topilishi va majburan joriy etilishi mumkin bo'lsa, F.Xayyekning ta'kidlashicha, norasmiy normalar "qandaydir o'tmishdagi voqealar bilan belgilanadi, lekin qandaydir tuzilma yoki model (Institutsional matritsa)ning ongsiz tarzda o'zini o'zi tashkil etishi jarayonining tarkibiy qismi sifatida shakllanadi". Boshqacha aytganda, norasmiy institutlar – bu shartlilik, o'zini o'zi qo'llab-quvvatlovchi, uchinchi tomon (davlat)ning aralashuvisiz, o'z o'zidan bajariladigan qoidalardir. Ta'kidlash lozimki, "evolyusiya" atamasidan foydalanilsa-da, tabiiy tanlash nazariyasi izchil institutsional o'zgarishlarga nisbatan hamma vaqt ham qo'llanilmaydi. Chunki eng "yaxshi" institut hamma vaqt ham yashovchan bo'lmaydi. Ikkinchi tomondan, institutlarning bir holatdan ikkinchi holatga doimiy ravishda o'tishi hamma vaqt ham tashqi omillar ta'siri ostida kechmaydi. Ba'zi bir institutlar normativ tarzda mustahkamlanib norasmiy turdan rasmiy institutlarga aylanadi, boshqalari esa, rasmiy institutlar sifatidagi avvalgi ahamiyatini yo'qotib va huquqiy tizimdan chiqarilgan holda norasmiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin.

Amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, ko'p holatlarda norasmiy normalar jamiyatda "tartibni" ta'minlashda rasmiy qoidalarga qaraganda g'oyat katta rol o'ynaydi. Bunga qator omillar xizmat qiladi:

1. Har qanday jamiyatda faoliyatning alohida sohalari rasmiy qoidalar mavjud bo'lmaganda faqat norasmiy normalar bilan tartibga solinadigan vaziyatni kuzatish mumkin. Xo'jalik yuritishning jamoa shakli paydo bo'lishi davrida urug'doshlik va ular a'zolari o'rtasidagi munosabatlar yoki mafiya (kriminal) guruhlar o'rtasidagi munosabatlar, O'zbekistonda mahallada yashovchi aholi orasida keng tarqalgan odatlar va qoidalar bunga misol bo'lib xizmat qiladi.

Qoidalarga zarurat hamma vaqt, bittadan ko'p subyekt mavjud bo'lib, ular o'rtasida qandaydir munosabatlar yuzaga kelgan taqdirda, tug'iladi. Bunda subyektlarning turli guruhlaridagi qoidalar bir xil bo'lishi ham, bir-biridan yaqqol farq

qilishi ham mumkin. Alohida oila yoki alohida jamoa doirasidagi munosabatlar ana shunday qoidalarga eng oddiy misol bo'lib xizmat qiladi. Oila doirasidagi munosabatlar norasmiylikicha qoladi, jamoaning qarindoshlar bo'lmagan a'zolari o'rtasidagi munosabatlar esa, aksariyat hollarda shartnoma yoki boshqa hujjat ko'rinishida (fuqarolik kodeksida davlat doirasida) rasmiy tarzda mustahkamlandi.

2. Norasmiy normalar jamiyatda rasmiy qoidalarga qaraganda ancha oldin paydo bo'lib, ko'p jihatdan rasmiy, qonunchilik bilan mustahkamlangan normalar uchun asos bo'lib xizmat qildi. Norasmiy normalarning rasmiy qoidalar sifatida mustahkamlanishiga istalgan mamlakatning tarixida ko'plab misollarni uchratish mumkin.

2.3. Institutsional matritsa

Institutsional matritsa sotsiologiya fani doirasida ishlab chiqilgan bo'lib, unda sotsiologik tushunchalardan foydalaniladi. Ammo ushbu konsepsiya jamiyatning barcha sohalarida, shu jumladan iqtisodiyotda hamda huquqiy jarayonlarni tahlil qilishda qo'llanilishi mumkin.

Shuni hisobga olib, institutsional matritsaning nisbatan yangi konsepsiyasini ko'rib chiqamiz. Institutsional matritsaning nazariy g'oyasi jamiyatni tahlil qilishga nisbatan tarkibiy-tizimli yondashuvni amalga oshiradi.

Institutsional matritsa - bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo'lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab bergan, o'z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.

Bu yerda institutlar sotsium yashovchanligining tashqi sharoitlari bilan shartlangan jamiyat a'zolari o'rtasidagi muayyan va muqarrar aloqalar tizimi sifatida tushuniladi. Ushbu holatda gap insonning takror shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar (ular jumlasiga oila, salomatlik va boshqa institutlar kiradi) haqida emas, balki davlatlarning takror shakllanishini va ijtimoiy hayotning asosiy sohalarini tartibga soluvchi sotsial institutlar haqida bormoqda.

Institutlar jamiyatning uning tarixiy barqarorligini va ijtimoiy yaxlitlikning takror shakllanishini ta'minlovchi o'ziga xos tuzilishini (qobirg'asini) hosil qiladi. Institutsional matritsa chizma ko'rinishida jamiyatda teng ahamiyatli mavqeni egallab turgan yagona uchta: siyosiy, iqtisodiy va huquqiy sohalarini birlashtiruvchi ijtimoiy shakl sifatida namoyon etilgan (2.1-rasm). Asosiy matritsalar [30] S.Kirdinaning "institutsional matritsalar va Rossiyaning rivojlanishi" kitobidan olingan. Biroq ularga ayrim o'zgartirishlar kiritilgan, xususan siyosiy va mafkuraviy sohalar birlashtirilgan, chunki jamiyatda mafkura ko'p jihatdan boshqaruvchi siyosatchilarga bog'liq bo'lib, ular faoliyatining natijalaridan biri hisoblanadi. Matritsada ijtimoiy soha alohida ajratilgan va institutsional tizimni shakllantirishda u katta rol o'ynaydi.

2.1-rasm. Jamiyatning institutsional matritsasi

Matritsalarining asosiy va qo'shimcha institutlarning muayyan to'plami bilan tavsiflanuvchi ikkita xili mavjud – g'arbiy (bozor, demokratik) va sharqiy (buyruqbozlik, diktatura yoki despotiya) matritsalar.

2.4. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi

Institutlar qanday ishlayotganligini, nima uchun ular asrlar mobaynida mavjud bo'lishi va rivojlanishini, ularning "hayotiyli" yoki barqarorligini tushunish uchun institutsional o'zgarishlarga olib keluvchi sabablarni o'rganib chiqish lozim.

Jamiyatning rivojlanish jarayonida institutlar shaklining o'zgarishi ro'y beradi. Agar rasmiy qoidalarni u yoki bu qonun, farmonni qabul qilib o'zgartirish mumkin bo'lsa, an'analar va urf-odatlarda ifodalanadigan norasmiy cheklovlarni bir kunda o'zgartirib yoki tugatib bo'lmaydi. Ular yana uzoq vaqt amal qilishda va jamiyat rivojiga ta'sir ko'rsatishda davom etadi.

Biroq institutsional tizimning o'zida doimiy ravishda o'zgarishlarga ehtiyoj sezilib bo'lib turadi. «T. Veblenning ta'kidlashicha, institutsional o'zgarishlarning asosiy sababi shakllangan institutlar bilan o'zgargan sharoitlar, tashqi muhit o'rtasidagi o'zaro nomuvofiqlik hisoblanadi» [40].

D. Nort [46] institutsional o'zgarishlar subyekti sifatida yakka tartibdagi tadbirkorni, institutsional o'zgarishlar manbai sifatida esa narxlar nisbatidagi fundamental siljishlarni ajratadi.

O'zgarishlar mexanizmi quyidagicha: nisbiy narxlar tarkibidagi siljishlar ishlab chiqarish omillarining narxlari o'rtasidagi narx ulushiga, axborot qiymatiga va texnologiyalardagi o'zgarishlarga ta'sirni nazarda tutadi. Ushbu o'zgarishlardan ayrimlari ekzogen xususiyatga ega (inqiroz, epidimiya va h.k.), biroq aksariyat o'zgarishlar endogen xususiyatga ega bo'lib, insonlarning joriy faoliyati kengayishi natijalarini aks ettiradi. Narxlar nisbatidagi fundamental o'zgarishlar vaqt o'tishi bilan xatti-harakat eski odatlarining o'zgarishiga va insonlar tomonidan xatti-harakat

standartlarini hosil qiladigan omillarning aglab yetilishiga olib keladi. Biroq, narxlar o'zgarishining g'oyalarga ta'siri darajasi to'g'risidagi masala hozircha kam o'rganilganligicha qolmoqda.

D.Nortning fikriga ko'ra [46], mafkura institutsional o'zgarishlarning yana bir manbai hisoblanadi. Mafkura deganda, u insonlar ular orqali atrofdagi olamni qabul qiladigan va baholaydigan subyektiv modelni tushunadi. Mafkuraviy moyillik ham iqtisodiy hisob-kitoblardan holi emas: olamning subyektiv manzarasi kimningdir foydali imkoniyatlarini chegaralashi qanchalik katta bo'lsa, uni qayta ko'rib chiqishdan manfaatdorlik shunchalik kuchli bo'ladi.

Shunday qilib, institutsional o'zgarishlar texnika taraqqiyoti, yangi bozorlarning ochilishi, aholi sonining o'sishi va hokazolar, ya'ni ular natijasida tashkiliy va institutsional o'zaro hamkorlikning ilgari muvafaqiyatli faoliyat ko'rsatgan alohida shakllari "foydasiz" bo'lib qoladigan jarayonlar oqibatida yuz berishi mumkin. Yangi rasmiy normalar o'rniga boshqalari qabul qilinadi, norasmiy normalarga amal qiladigan insonlar soni kamayib borishi bilan ular asta-sekin yo'qolib boradi.

Institutlar paydo bo'lishining o'ziga xos jihatlari shundaki, ular o'zlari paydo bo'lishidan avval amal qilgan normalar va sharoitlarga bog'liq hisoblanadi. Shu tariqa, har qanday yangi institut, mavjud iqtisodiy yoki ijtimoiy sharoitlar (institutsional matritsa) tomonidan belgilab beriladi. Institutsional o'zgarishlar sezilarsiz tarzda kechishi ham, yoki o'zgarishlar, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tezda takomillashuviga olib kelishi ham mumkin.

Institutsional o'zgarishlar eski va yangi institutlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik xususiyati ham katta rol o'ynaydi. D.Nort bog'liqlikning quyidagi turlarini ta'kidlaydi [46]:

Birinchisi – rivojlanishning avvalgi yo'lga bog'liqlik – chuqur aloqa, yangi institutlarning faqatgina eski institutlar negizida paydo bo'lishini ta'minlovchi yangi institutlarning eski institutlarga kuchli bog'liqligi.

Ikkinchisi – mutlaq yangi institutlarning paydo bo'lishiga bo'g'liq mavjudligi orqali belgilanadigan nisbatan kamroq.

Bog'liqlikning ushbu ikki xili evolyusion xususiyatga ega, chunki eski institutlardan yangi institutlarga o'tishda izchillikka amal qilinadi. Evolyusion o'zgarishlar jiddiy iqtisodiy larzalar sodir bo'lmagan va ularning jahon ishlab chiqarishidagi ulushi ustun bo'lgan bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning institutsional tizimlariga xosdir. Izchilligiga qaramay evolyusion o'zgarishlar sifat jihatdan ilgari siljishlarni istisno etmaydi – miqdoriy-sifat o'zgarishlar dialektikasi o'z kuchida qoladi.

D.Nort tomonidan ajratilgan bog'liqlikning uchinchi xili – eski va yangi institutlar o'rtasida yaqqol aloqa (bog'liqlik)ning mavjud emasligi – inqilobiy xususiyatga ega. Inqilobiy o'zgarishlar jamiyat rivojlanishining avvalgi o'zgarish chizig'iga amal qilishni nazarda tutmaydi va tafakkur tarzi odatlari va an'alarining tubdan o'zgarishi bilan kuzatiladi.

Hatto iqtisodiy tizim samaradorligining oshishiga xizmat qiluvchi inqilobiy o'zgarishlar ham aholining ko'plab guruhlari uchun jiddiy ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunga bir yaqqol misol tariqasida XV-XVIII asrlarda Angliyada ro'y bergan agrar sohadagi tub burilishlar bilan bog'liq institutsional o'zgarishlarni keltirish mumkin.

Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish. Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarning muvofiqlashtirilishi jamiyatda muhim rol o'ynaydi, chunki u institutlar mavjud tizimi faoliyat ko'rsatishining samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Odatda, insonlar ba'zan institutlar tarkibiy unsurlaridan biri hisoblangan jazolash tizimining samaradorligiga ziyon yetkazgan holda jazolashning ancha yumshoq shakllarini nazarda tutuchi normalarni rasmiylashtirishga intilishadi. O'lim jazosini bekor qilish to'g'risidagi bahs-munozaralar bunga misol bo'ladi.

Kelishmovchilik natijasida institutsional nizo kelib chiqishi mumkin. Bir holatda, institutsional nizo hech bir o'zgarishsiz institutlarning paydo bo'lishiga, boshqa holatda esa samarasiz bo'lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Eski va yangi institutlar o'rtasidagi inqilobiy bog'liqlik doirasida ular rivojlanishining uchta ehtimoliy yo'lini ta'kidlash lozim:

1 birinchisi – mavjud institutsional matritsaga qarama-qarshi bo'lgan rasmiy institutlarning paydo bo'lishi (odatda, hamma joyda chuqur islohotlar davrida, masalan, o'tish iqtisodiyotida qonunlar, farmonlar ko'rinishida) va ularning ildiz otishi (kengayib borishi) hamda qabul qilingan rasmiy normalarga mos keluvchi yangi norasmiy normalarning shakllanishi;

2 ikkinchisi – qabul qilinayotgan rasmiy qoidalarning norasmiy normalarga to'liq mos kelmasligi shunga olib keladiki, norasmiy normalar ancha "hayotiy" bo'lib chiqadi va buning natijasida yangi qabul qilingan rasmiy qoidalarning norasmiy institutsionallashuvi yuz beradi;

3 uchinchisi – yangi rasmiy qoidalar ildiz otmaydi, bu ularning yo'qolib ketishiga olib keladi.

Institutsional tizim samaradorligiga institutlar bilan bir qatorda tashkilotlar ham ta'sir ko'rsatadi. D.Nortning fikriga ko'ra [46], institutlar iqtisodiy nazariya bilan yoritiladigan standart cheklovlar bilan bir qatorda jamiyat a'zolarining imkoniyatlarini ham shakllantiradi.

Institutsional doiralar qaysi tashkilotlar (siyosiy organlar, iqtisodiy tuzilmalar, jamoat muassasalari) hosil bo'lishi va ishlashini belgilab beradi. Boshqacha aytganda: institutlar – bu "o'yin qoidalari", tashkilotlar esa – "o'yinchilar". Biroq bu hol o'yinchilar jamiyatda o'rnatilgan "o'yin qoidalari"ga majburiy tarzda amal qilishini anglatmaydi. Huddi institutlar kabi tashkilotlar ham insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tarkiblashtiradi. "Tashkilotlar aniq maqsadga yo'naltirilgan tarzda faoliyat ko'rsatuvchi, tashkilotchilar tomonidan boylik, daromadni ko'paytirish uchun yoki boshqa maqsadlarda tashkil etilgan birliklar hisoblanadi. Ushbu maqsadlarni ko'zlagan holda, tashkilotlar asta-sekin institutsional tarkibni o'zgartiradi" [46].

Tashkilotlar (korxonalar, firmalar)ning institutsional jarayondagi roli hozircha kam o'rganilgan, biroq institutsional nazariya doirasida, xususan, G.Kleyner tomonidan o'tkazilgan so'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tashkilot nafaqat tovar va xizmatlar ishlab chiqaruvchisi, balki quyidagi asosiy funksiyalarni bajaruvchi o'ziga xos "institut-provayder" hisoblanadi [30]:

1 ishlab chiqarish institutlari va kelishuvlar ishlab chiqaruvchisi va tarqatuvchisi roli. Alohida tashkilotning muvaffaqiyatli tajribasi, unda foydalaniladigan shartnomalar tizimining samaradorligi, odatda, bunday tuzilmalarni tashkilotning ushbu usullaridan foydalanishga undaydi;

2 institutlar inkubatori roli. Tashkilotning faoliyat ko'rsatishi natijasida ushbu tuzilmaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi va yakuniy natijalarning katta samaradorligi bilan faoliyat ko'rsatuvchi yangi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar shakllanadi yoki, boshqacha aytganda, tegishli institutsional muhitda yangi institutlar hosil qilinadi;

3 yakka tartibdagi institutsional integrator roli (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga yangi individlarni jalb qilish).

Institutsional yondashuvga muvofiq davlatni alohida tashkilot sifatida ko'rib chiqish lozim. Davlatni institut (ijtimoiy shartnoma negizida rasmiy qoidalar tizimini shakllantirish va ularga amal qilish mexanizmi) sifatida ham, tashkilot (davlat boshqaruv apparati tarkibi, qonuniy jazolash va majburlash tizimi) sifatida ham tadqiq etish mumkin.

Xulosa

Institutlar jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlarida muhim rol o'ynab kelgan. Ular jamiyatda qarorlar qabul qilish, insonlar va iqtisodiyot ishtirokchilarining o'zaro munosabatlarini belgilovchi normalardan tarkib topgan rasmiy va norasmiy qoidalar hisoblanadi. Rasmiy qoidalar mamlakat konstitutsiyasida, qonunlarda, ma'muriy va boshqa hujjatlarda o'z aksini topadi. Norasmiy normalar esa urf-odat, an'analar va shu kabi boshqa hayot tarzi orqali yuzaga kelgan qoidalarda ifodalanadi.

Jamiyat rivojlanishi bilan mavjud institutlar va ular negizini tashkil etuvchi rasmiy va norasmiy qoidalar ham o'zgarib boradi, takomillashadi. Bunday o'zgarishlarni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sharoitlar belgilab beradi.

Institutlar o'zaro muvofiqlashirilgan tarzda ishlashi, davlat tizimi faoliyatining samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Institutlar faoliyati aksariyat hollarda normalarga bog'liq. Norma tushunchasi tartibni saqlash funksiyasiga ega bo'lib, u o'zaro hamkorliklik tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi. Normalar hamkorlik strategiyasi, qoida, xususan, normaning o'zi kabi shakllarga ega. Ratsionallikning to'liq, to'liqsiz, tartibotli, asoslangan, harakat normasi kabi shakllari mavjud. Ijtimoiy tanlash nazariyasida normalarga oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kelishuvlar iqtisodiyotida esa, normalar oqilona xatti-harakatning omili sifatida tahlil qilinadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Institut, rasmiy qoidalar, norasmiy normalar, institutlarning o'zgarishi, institutsional matritsa, institutsional o'zgarishlar, mafkura, institutlarning o'zaro bog'liqligi, tashkilotlar, o'yinchilar, o'yin qoidalari, norma, hamkorlik strategiyasi, qoida, kelishuv, ijtimoiy tanlash nazariyasi, kelishuvlar iqtisodiyoti nazariyasi, urinish, murosa, oqilona harakat, tashkilot.

Takrorlash uchun savollar

1. Institutlar nima? Ularning ta'riflarini keltiring.
2. Institutlar tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?
3. Rasmiy va norasmiy normalar qanday yuzaga keladi?
4. Norasmiy qoidalarning jamiyatdagi roli nimada?
5. Institutsional matritsa ta'rifini keltiring va uning g'oyasi nimadan iborat?
6. Norma bazaviy institut ekanligini izohlang.
7. O'zaro hamkorlikni qurishda normaning o'rni qanday tavsiflanadi?
8. O'zingizning odatiy kuningizni ertalabdan kechgacha kelishuv (murosa, ekspansiya, urinish) lar atamalarida yoritishga urinib ko'ring.
9. Institutsional o'zgarishlarga nimalar sabab bo'ladi? Eski va yangi institutlar o'rtasida qanday bog'liqliklar mavjud?
10. Rasmiy va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish zarurati nima bilan belgilanadi?
11. Tashkilotlar institutsional jarayonda qanday funksiyalarni bajaradi?

3-BOB. O'YINLAR NAZARIYASI VA O'ZARO HAMKORLIKLARNI MODELLASHTIRISH

- 3.1. O'yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari.
- 3.2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo'llari.
- 3.3. O'yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi.

3.1. O'yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari

Ma'lumki, neoklassikaning «qat'iy negizi»dagi o'zaro hamkorliklarni tahlil qilishda differensial hisoblashdan foydalanilgan. Institutsional iqtisodiy nazariyada yuqoridagi tadqiqot usulini tayanch usul sifatida qo'llash unchalik qulay emas. Institutsional iqtisodiy nazariyaning predmetini individlarning o'zaro hamkor(harakat)ligi hamda ushbu hamkorlikni ta'minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Institutsional iqtisodiyot formal modellarni tuzish uchun Jon fon Neyman va Oskar Morgenshtyernning «O'yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlarga asoslangan *o'yinlar nazariyasidan* foydalanadi [47]. Ushbu nazariyaning rivojlanishi Djon Nesh 1950 yilda kiritgan muvozanat vaziyati tushunchasi bilan bog'liq. Bu bilan nokoalision o'yinlarning yechish usuli ishlab chiqildi. 1994 yilga kelib, birdaniga uch tadqiqotchi "nokooperativ o'yinlar" nazariyasidagi muvozonatni birinchi bor tahlil qilib chiqqanligi uchun iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'ldilar. Bular: Raynxad Selten (Germaniya), Jon Nesh (AQSH), Jon S.Xarsani (asli vengriyalik – AQSH). Ushbu tadqiqot usulining o'ziga xos asosiy belgilari ichida quyidagilarni ajratish lozim. Birinchidan, o'yinlar nazariyasi individlarning o'zaro shartlashilgan xatti-harakatlari vaziyatini tahlil qilish bilan shug'ullanadi: har bir shartning hal etilishi o'zaro hamkorlik natijasiga va o'z navbatida, qolgan individlarning qarorlariga ta'sir ko'rsatadi. Individ o'z harakatlari masalasini hal etayotib, o'zini kontragentlar o'rniga qo'yib ko'rishi kerak. Ikkinchidan, o'yinlar nazariyasi, mukammal kalkulyator sifatidagi indviddan tortib to robot sifatidagi indvidgacha qator modellardan foydalangan holda, individlarning to'liq ratsionalligini talab qilmaydi. Uchinchidan, o'yinlar nazariyasi o'zaro hamkorliklardagi muvozanatning mavjudligi, yagonaligi va Pareto-optimalligini nazarda tutmaydi. Ushbu sabablar o'yinlar nazariyasi yordamida qurilgan institutlarning formal modellariga bo'lgan qiziqishni orttiradi.

O'yinlar nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to'plami; ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.

O'yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan kooperativ (koalisiyali) va nokooperativ (koalisiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. Bunda o'yin ishtirokchilarining o'zaro kelishuvi darajasiga ko'ra, kooperativ(koalisiyali) va nokooperativ(koalisiyasiz) o'yinlar nazarda tutiladi. Shartli ravishda aytish mumkinki, birinchi guruh nazariyalar makrodarajadagi tahlilga, ikkinchi guruhdagilar esa, mikrodarajaga e'tiborni qaratadilar.

Kooperativ (koalisiyali) o'yinlar – bu ishtirokchilar o'rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin bo'lgan vaziyatlar. Nokooperativ (koalisiyasiz) o'yinlarda yakka ishtirokchi tahlil qilishning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi, bunda ishtirokchilar o'rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin emas. O'yinlar asosan matritsa shaklida namoyon etiladi. Nokooperativ (koalisiyasiz) o'yinlarda ishtirokchilar o'zaro ziddiyatli munosabatda bo'ladilar. Har bir ishtirokchi o'z yutug'ini oshirishga harakat qiladi. Birining yutug'i ikkinchisining yutqizishiga olib keladi. Har bir o'yin ishtirokchisining ziddiyatli vaziyatlarni hal etish borasidagi harakat dasturi o'yin ishtirokchisining strategiyasi deyiladi.

$$G=F(N,St,P).$$

Demak, o'yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o'yinchilar soni (N); strategiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo'ladi.

3.2. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo'llari

Har bir o'zaro hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: *ustun strategiyali muvozanat*, *Nesh bo'yicha muvozanat*, *Shtakelberg bo'yicha muvozanat* va *Pareto bo'yicha muvozanat*. **Ustun strategiyali muvozanat** – boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar ishtirokchiga eng yuqori foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasini. **Nesh bo'yicha muvozanat** – o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat. **Shtakelberg bo'yicha muvozanat** – hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi. **Pareto bo'yicha muvozanat** – o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.

Ustun strategiya deb ishtirokchiga boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'i nazar o'yinchining maksimum foydaliligini ta'minlovchi harakatlar rejasiga aytiladi. O'z navbatida o'yindagi ikkala ishtirokchi ustun strategiyalarining o'zaro kesishuvi ustun strategiyalar muvozanati bo'ladi. Nesh bo'yicha muvozanat – har bir o'yinchining strategiyasi boshqa o'yinchining harakatiga yaxshi javob bo'ladigan vaziyat. Shtakelberg bo'yicha muvozanat o'yin ishtirokchilari tomonidan qarorlar qabul qilinishida vaqt omili mavjud bo'lganda yuzaga keladi, ya'ni: ulardan biri boshqasi qanday yo'l tutganligini bilgan holda qaror qabul qiladi.

Shunday qilib, Shtakelberg bo'yicha muvozanat qarorlar bir vaqtning o'zida qabul qilinmagan sharoitda o'yinchilarning maksimum foydaliligiga mos keladi. Ustun strategiyalar muvozanati va Nesh bo'yicha muvozanatdan farqli o'laroq muvozanatning ushbu turi hamma vaqt mavjud bo'ladi. Va nihoyat, bir vaqtning o'zida ikkala o'yinchining ham foydaliligini oshirib bo'lmaydigan holatda Pareto bo'yicha muvozanatga erishiladi. Quyidagi misolda muvozanatning barcha to'rtta turini qidirish texnologiyasini ko'rib chiqamiz.

Faraz qilaylik, A firma B firmaning muayyan mahsulotni ishlab chiqarish uchun monopoliyasini buzishga urinadi. A firma bozorga chiqish-chiqmaslikni, B firma esa, bordi-yu A firma bozorga kirishni hal qilsa, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish masalasini hal qiladi. B firmada ishlab chiqarish hajmi o'zgarib qolgan taqdirda, ikkala firma ham yutqazadi. Agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, u o'z foydasini A firma bilan «baham ko'radi» [47].

Ko'rsatkichlar		B firma -ishlab chiqarish hajmini	
		saqlab qolish	pasaytirish
A firma-bozorga	kirish	-3; -2	4; 4 [N ₂ St _A R]
	kirmaslik	0; 10 [N ₁ St _B]	0; 10

Ustun strategiyali muvozanat. A firma ikkala variantdagi voqealar rivojida o'zi yutug'ini taqqoslaydi (agar B firma narx-navo «urushini» avj oldirmasa, -3 va 0) va (agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, 4 va 0). U holda A firma uchun B firmaning harakatlaridan qat'i nazar eng ko'p yutuqni ta'minlovchi strategiya mavjud emas:

$0 > -3 \Leftrightarrow$ agar B firma ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab qolsa, «bozorga kirmaslik»;

$4 > 0 \Leftrightarrow$, agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirsas, «bozorga kirish».

B firmada ustun strategiya mavjud: u A firmaning harakatidan qat'i nazar ishlab chiqarish hajmini pasaytirishdan manfaatdor $4 > -2$, $10 = 10$., Demak, ustun strategiyalar muvozanati mavjud emas.

Nesh bo'yicha muvozanat. B firmaning ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab turish to'g'risidagi qaroriga A firmaning eng yaxshi javobi - bozorga kirmaslik, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish qaroriga esa, - bozorga kirish.

A firmaning bozorga kirish to'g'risidagi qaroriga B firmaning eng yaxshi javobi - ishlab chiqarish hajmini pasaytirish, bozorga kirmaslik qarori qabul qilinganda esa - ikkala strategiya ham bir xil natija beradi. Shuning uchun, Nesh bo'yicha ikkita (N₁, N₂) muvozanat (4; 4) va (0; 10) nuqtalarida turibdi: A firma bozorga kiradi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytiradi; yoki A firma bozorga chiqmaydi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytirmaydi. Bunga ishonch hosil qilish oson, chunki ushbu nuqtalarda ishtirokchilardan hech biri o'z strategiyasini o'zgartirishdan manfaatdor emas.

Shtakelberg bo'yicha muvozanat. Faraz qilaylik, birinchi bo'lib A firma qaror qabul qiladi. Agar u bozorga kirishga qaror qilsa, pirovardida (4; 4) nuqtada bo'ladi: B firmaning tanlashi ushbu vaziyatda bir xil, $4 > -2$. Agar u bozorga chiqmaslikka qaror qilsa, yakun ikki nuqta (0; 10): B firmaning qarori ikkala variantni ham qo'llash imkonini beradi. Buni bilgan holda, A firma, 4 va 0 ni taqqoslab, o'z foydasini (4; 4) nuqtalarda ko'paytiradi. Qarorlar bir xil va Shtakelberg bo'yicha birinchi muvozanat St_A (4; 4) nuqtalarda bo'ladi. Huddi shu tariqa, birinchi bo'lib qarorni B firma qabul qilganda, Shtakelberg bo'yicha muvozanat St_B (0; 10) nuqtalarda bo'ladi.

Pareto bo'yicha muvozanat. Pareto bo'yicha optimumni aniqlash uchun, biz «O'yinning istalgan boshqa yakuniga o'tish bir vaqtning o'zida ikkala ishtirokchi uchun ham foydalilikning oshishini ta'minlaydimi?» degan savolga javob berayotib, o'yinning barcha to'rtta yakunini izchil tanlab olishimiz zarur. Masalan, (-3; -2) yakundan biz ko'rsatilgan shartni bajarayotib, istalgan boshqa yakunga o'tishimiz mumkin. Faqat (4; 4) yakundan biz, bunda o'yinchilardan hech birining foydaliligini kamaytirmagan holda, harakatlana olmaymiz va bu Pareto bo'yicha – R muvozanat bo'ladi.

3.3. O'yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi

O'yinlar nazariyasi uchun bir necha tayanch modellar mavjud [40]. Ushbu modellar Nesh bo'yicha muvozanat nuqtalarining soni bilan va ularning Shtakelberg bo'yicha va Pareto bo'yicha muvozanat nuqtalariga mos kelishi yoki mos kelmasligi bilan farq qiladi.

Umumiy ko'rinishda modellar tipologiyasi o'yinlar nazariyasida foydalaniladigan ikkala ishtirokchisi uchun quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

St/N	2	1	0
	I. $N_1=St_1=St_2=R/N_2$	II. $N=St_1=St_2=R$	
		III. $N=St_1=St_2 \neq R$	
#	IV. $N_1=St_1=R_1 \neq (N_2=St_2=R_2)$	V. $N=St_1=R_1 \neq (St_2=R_2)$	VII. $St_1=R \neq (St_2=R)$
		VI. $N=St_1 \neq (St_2=R)$	VIII. $St_1=R \neq St_2$

I model. Masalan, ikkita talaba tomonidan uchrashuv joyining tanlanishi vaziyatini aks ettiradi. Ulardan har birini yo kutubxonada yoki bufetda topish mumkin. Bufetdagi uchrashuv ikkala talabaga ham foydalilikni ta'minlashi nazarda tutiladi; ular kofe yoki biror xil sharbat ustida suhbat o'tkazishlari mumkin.

1-talaba	2-talaba	
	Kutubxonaga borish	Bufetga borish
Kutubxonaga borish	0; 1	2; $2[N_2]$
Bufetga borish	3; $3[N_1 St_1 St_2 R]$	1; 0

Bu o'yin uning yordamida «fokal nuqta» - ikkala talaba tomonidan o'zlari tanlaydigan uchrashuv joyi g'oyasi aks ettirilishi tufayli qiziqarli. Agar ikkalasi ham birini yaxshi bilsa, ular bir birini topishi mumkin bo'lgan joyni taxmin qilish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. «Fokal nuqta» bufet bo'lishi ehtimoli ko'proq.

II model. Er-xotin o'rtasidagi qat'iy shakldagi keskin vaziyatni namoyon etadi. Er-xotin ikkita muqobil – konsertga yoki futbolga borish variantidan birini tanlash yo'li bilan kechki vaqtni qanday o'tkazishni hal etadi. Har birining fikri ravshan: xotin - konsertga, er - futbolga borishni afzal ko'radi. Bunda er-xotin kechki vaqtni birgalikda o'tkazishdan hordiq chiqarishni ancha past baholashadi.

Er	Xotin	
	Konsyertga borish \square	Futbolga borish
Konsyertga borish	1; 3	0; 0
Futbolga borish \square	2; 2 [N ₁ St ₁ St ₂ R]	3; 1

O'yin shunisi bilan qiziqki, bu yerda ikkala ishtirokchida ham ustun strategiya mavjud (\square) «konsyertga borish» – xotin uchun, «futbol matchiga borish» - er uchun.

III model. «Mahbuslar dilyemmasi» muhokamasi.

1-gumondor	2-gumondor	
	Aybni tan olish \square	Aybni tan olmaslik
Aybni tan olish \square	1; 1 [N St ₁ St ₂]	3; 0
Aybni tan olmaslik	0; 3	2; 2 [R]

IV model. Er-xotin o'rtasidagi avvalgi qattiq shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoqroq varianti. Qat'iy shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoq shakldan faqat bitta farqi mavjud, er-xotin birgalikda o'tkazilgan kechki vaqtdan ko'rilgan manfaatni yuqori baholashadi:

Er	Xotin	
	Konsyertga borish	Futbolga borish
Konsyertga borish	2; 3 [N ₂ St ₂ R ₂]	0; 0
Futbolga borish	1; 1	3; 2 [N ₁ St ₁ R ₁]

V model. Ushbu model quolsizlanish muammosini ifodalaydi. A mamlakat B mamlakatga nisbatan urush boshlash masalasini hal etadi, B mamlakat esa qurollanish yoki quolsizlanish variantlaridan birini tanlaydi. Muammo shundan ibortki, quolsizlangan B mamlakat tajovvuzkor A mamlakat uchun oson o'ljaga aylanadi, qurollangan mamlakat esa tajovvuzga tajovvuz bilan javob qaytarishi mumkin:

A mamlakat	B mamlakat	
	Qurollanish	Quolsizlanish \square
Urush e'lon qilish	0; 0	3; 1 [N St ₁ R]
Urush e'lon qilmaslik	2; 2 [St ₂ R]	1; 3

VI model. Biron-bir romanni o'qish to'g'risida qaror qabul qilish bilan bog'liq og'ir ma'naviy tanlash vaziyatini aks ettiradi. Birinchi kitobxon, agar u kitobni o'qiy olmasa, afsus chekadi, lekin, agar u ushbu romanni haribir o'qishni boshlasa, o'zi bundan uyaladi. Ikkinchi kitobxon – munofiqning fikriga ko'ra, kitobni o'qishni hammaga taqiqlash lozim, lekin agar romanni o'qish kerak bo'lsa, u holda faqat uning o'zi o'qishi lozim:

1-kitobxon	2-kitobxon	
	O'qimaslik \square	O'qish
O'qimaslik	0; 3	3; 1 [St ₂ R]
O'qish	1; 1 [N St ₁]	2; 0

VII model quyidagi o'yin ko'rinishida amalga oshiriladi. Har bir o'yinchi o'yin boshida 2 dollarga ega va ushbu summaning yarmini qutiga solib qo'yadi. So'ngra quti birinchi o'yinchiga topshiriladi, u ushbu summani o'zida qoldirishi yoki quduqqa tashlab yuborishi mumkin. Ikkinchi ishtirokchi birinchi o'yinchining xatti-harakatini oldindan aytib berishi lozim va agar u buning uddasidan chiqsa, 1 dollar oladi. Bundan tashqari, agar quti quduqqa tashlanmasa, o'yinchilar undagi summani o'zaro bo'lib olishadi:

1-o'yinchi	2-o'yinchi	
	Quduqqa tashlash	Quduqqa tashlamaslik
Quduqqa tashlash	0; 2	2; 0
Quduqqa tashlamaslik	3; 1 [St ₂ , R]	1; 3 [St ₁ , R]

VIII modelda davlat bilan sarmoyador o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ifodalanadi. Sarmoyadorda harakatlarning ikkita varianti mavjud – mamlakatda investitsiyani amalga oshirish yoki oshirmaslik. Davlat esa investitsiyalardan olinadigan daromadlarga yuqori soliq belgilashi yoki soliqni umuman bekor qilishi mumkin:

Davlat	Sarmoyador	
	Investitsiya kiritmaslik	Investitsiya kiritish
Soliq joriy etish	0; 1	3; 0
Joriy etmaslik	1; 2 [St ₂]	2; 3 [St ₁ , R]

Yuqorida izohlangan modellarni ko'rib chiqish individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik jarayonida yuzaga keladigan qator muammolarni aniqlash va tahlil qilish imkonini beradi:

- *muvofiqlashtirish muammosi* Nesh bo'yicha ikkita nuqta mavjud bo'lgan hollarda paydo bo'ladi (I, IV modellar). Muvofiqlashtirish muammosining hal etilishi qo'shimcha institutsional shart-sharoitlar joriy etilishi, «fokal nuqtalar» yoki kelishuvlar mavjud bo'lishini talab qiladi. Masalan, er-xotinning qiziqishlari bir joydan chiqqan hollarda, ular o'z harakatlarini muvofiqlashtirishi ancha osonlashadi;

1 *birga bo'la olishlik muammosi* Nesh bo'yicha muvozanat mavjud bo'lmagan vaziyat uchun xosdir (VII, VIII modellar). Agar institutlar strategiyalarni tanlashni cheklamasa va «yo'naltirmasa», individlar o'z harakatlarini muvofiqlashtira olishmaydi. Masalan, davlat bilan sarmoyador o'rtasidagi o'zaro munosabatga davlatning nufuzi omilining joriy etilishi (2, 3) yakunda to'xtalish imkonini beradi;

2 *kooperatsiya muammosi* – Nesh bo'yicha muvozanat mavjud, u yagona, lekin Pareto bo'yicha optimal emas (III model - «mahbuslar dilemmasi»). Ushbu vaziyatda ham institutsional cheklovning joriy etilishi Pareto bo'yicha optimal natijaga erishishni ta'minlaydi;

3 *adolatlilik muammosining dolzarbligi* – Nesh bo'yicha yagona muvozanat asimmetrik, yutuqning o'zaro hamkorlik ishtirokchilari o'rtasida adolatsiz taqsimlanishi bilan tavsiflanadi (V, VI modellar). Adolatsizlik muammosini hal etish

variantlaridan biri takrorlanadigan o'yinlarga o'tish va «aralash» strategiyalar asosida normalarni ya'ni, t_0 vaqt lahzasida individ A strategiyani, t_1 vaqt lahzasida esa B strategiyani tanlaganda bo'ladi.

Xulosa

Institutsional iqtisodiy nazariyaning predmetini individlarning o'zaro hamkorligi hamda ushbu hamkorlikni ta'minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Jon fon Neyman va Oskar Morgenshternning «O'yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlar institutsional iqtisodiyotda *o'yinlar nazariyasini tatbiq etish* uchun asos bo'lgan. 1994 yilga kelib, birinchi bor "nokooperativ o'yinlar" nazariyasidagi muvozanat tahlili uchun bir varakayiga uch tadqiqotchi iqtisodiyot bo'yicha Nobel mukofotiga sazovor bo'ldi. Bular: Raynxad Syelten (Germaniya), Jon Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vengriyalik – AQSh). O'yinlar nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to'plami; ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.

O'yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan kooperativ(koalisiyal) va nokooperativ (koalisiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. O'yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o'yinchilar soni (N); strategiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo'ladi.

Har bir hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo'lishi mumkin: ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, Shtakelberg bo'yicha muvozanat va Pareto bo'yicha muvozanat

Tayanch so'zlar va iboralar

O'yinlar nazariyasi, formal model, kooperativ (koalisiyal) va nokooperativ (koalisiyasiz) nazariyalar, strategiya, ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo'yicha muvozanat, Shtakelberg bo'yicha muvozanat va Pareto bo'yicha muvozanat.

Takrorlash uchun savollar

1. Nima uchun institutsional nazariyada matematik apparat neoklassikasi uchun an'anaviy hisoblangan matematik apparat tilidan emas, balki o'yinlar nazariyasidan foydalaniladi.
2. Individlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikning qaysi asosiy muammolari o'yinlar nazariyasi yordamida modellashtiriladi?
3. Kooperativ (koalisiyal) va nokooperativ (koalisiyasiz) nazariyalarning xususiyatlarini izohlang.
4. Ustun strategiyali muvozanatni sharhlab bering.
5. Nesh bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.
6. Shtakelberg bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.
7. Pareto bo'yicha muvozanatni sharhlab bering.

4-BOB. REJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI

- 4.1. Iqtisodiyot konstitutsiyalarining shakllanishi.
- 4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari.
- 4.3. Bozor konstitutsiyasi normalari.
- 4.4. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash.

4.1. Iqtisodiyot konstitutsiyalarining shakllanishi

Normalar individlarning o'zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Individ kontragent harakatlarini tushunish va o'z harakatini ular bilan muvofiqlashtirish uchun u yoki bu normani tanlash barobarida umuman tizimning barqarorligini ta'minlaydi. Individ normadan chetga chiqsa, uni normaga qaytaruvchi tartibga solish mexanizmining mavjudligi normalar tizimini shakllantiradi. Shuningdek, normalar tizimi makro va mikrodarajalar o'rtasidagi asosiy bog'lovchi bo'g'inga aylanadi.

Individlarning iqtisodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi normalar tizimiga iqtisodiyot konstitutsiyasi deyiladi. Iqtisodiyot konstitutsiyasi buyruqbozlik va bozor tizimlaridagi o'zaro zid normalarga amal qiladi. Masalan, bozor tizimi faqat individlar o'zlarining kundalik iqtisodiy faoliyatida u asoslanadigan normalardan foydalangan darajaga qarab barqaror va takror ishlab chiqarishga qodir bo'ladi. O'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi individlar o'rtasidagi bitimlardan makroiqtisodiy darajaga o'tish bozor xatti-harakatlari normalari orqali amalga oshiriladi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar tizimi surunkali taqchilik, ya'ni resurslarning yetishmasligini o'zida namoyon etadi. Taqchilikning ma'lum darajada barqarorlashuvi hamda iqtisodiy agentlar ushbu darajaga moslashuvi tizimda *normal taqchilik* holatini yuzaga keltiradi. Bunda buyruqbozlik iqtisodiyoti uchun xos bo'lgan navbatning normal uzunligi, resurslar va tayyor mahsulotlarning normal zahiralari va hokazolar tushuniladi. Boshqacha aytganda, nafaqat Valras bo'yicha umumiy muvozanat iqtisodiy tizimning barqaror holati bilan cheklaniladi, balki tizim hatto muvozanatsiz holatda ham barqarorlashishi mumkinligi namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, buyruqbozlik va bozor tizimlarida qo'llaniladigan normalarning tarkibiy tuzilishini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin.

Quyida ushbu normalarning iqtisodiyotda namoyon bo'lishi ko'rib chiqilgan (4.1-jadval).

Iqtisodiyot konstitutsiyalari normalarining guruhlanishi

Bozor konstitutsiyasi	Buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasi
Murakkab utilitarizm	Oddiy utilitarizm
Ratsional maqsadli fe'l-atvor	Mafkuraviy qadriyat ratsionalligi
Depersonifikasiyalangan ishonch	Personifikasiyalangan ishonch
Empatiya	«Sen – menga, men – senga».
Ijobiy ma'noda erkinlik	
Qonunga ixtiyoriy bo'ysunish	Qonunga tilda buysunish

4.2. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normal holatlari uchun zarur bo'lgan normalardan biri oddiy utilitarizm hisoblanadi. Bunda individ tomonidan o'z foydaliligini oshirilishi o'ziga xos ravishda namoyon bo'ladi. Ya'ni, **oddiy utilitarizm** - individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.

Individ iste'mol madaniyatidagi oddiy utilitarizm "kvartira – mashina – dala hovli" uchligida aks etadi. Individda bunday idealning tarqalishi va qulay hayot sharoitlarini ta'minlashga intilish sho'rolar (sovetlar) jamiyati namunasida XX asrning 70-80-yillardagi o'ziga xos shaklga ega tendensiyalar bilan tavsiflanadi. Bunda iste'molning ma'lum darajasiga erishish uchun noyob (taqchil) resurslardan foydalanish imkoniyati samarali mehnat bo'yicha emas, balki ma'lum kasb toifasidagi xodimlar (savdo sohasi, byurokratik apparat, temir yo'l va havo yo'li transporti xodimlari, chet elga chiqish imkoniyatidagilar) o'rtasida bo'lingan edi.

Ya'ni, utilitarizm normasi buyruqbozlik iqtisodiyotida faqat oddiy shaklda – individning samarali faoliyat bilan bog'liq bo'lmagan holda foydalilikni oshirishga intilishi sifatida mavjud bo'lgan. Ikkinchidan, taqchilik sharoitidagi iste'molda foydalilikni oshirishga intilish navbatda turish zarurligi, asab buzarliklar, ovoragarchiliklar, janjallar (nizolar) tufayli kelib chiqqan yuqori ruhiy kechinmalar bilan cheklandi. Buyruqbozlik tizimining bu tavsifi «sabr chegarasi» tushunchasi bilan ham izohlanadi. Sabr chegarasi deganda nizolar va keskinliklar jamlanishining undan keyin iqtisodiy agentlar shikoyat qila boshlaydigan va norozilik namoyish etadigan darajasi tushuniladi. Shunday qilib, buyruqbozlik iqtisodiyotining birinchi normasi *oddiy va cheklangan utilitarizmdan* iborat.

Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari tizimining ikkinchi unsuri to'liqsiz ratsional faoliyat bilan izohlanadi. Bunda, birinchi navbatda axborotning cheklanganligi va to'liqsizligi bilan shartlangan to'liqsiz ratsionallik tushuniladi. Iqtisodiy agentlar erkin shakifanmagan narx va taqchil resurslar sharoitida narxlardagi mavjud axborotni narxga taulluqli bo'lmagan – zahiralar hajmi, navballarning uzunligi va hokazolar haqidagi ma'lumotlar bilan to'ldiradilar. Sof ko'rsatkichlarda axborot olish esa, hamma vaqt uni

yig'ish bilan bog'liq yuqori darajadagi xarajatlarni keltirib chiqaradi. Natijada tizimda «nizo», ya'ni sotuvchilar va xaridorlar pozitsiyalarini muvofiqlashtirishda kechikishlar paydo bo'ladi. Nizo prognozlardagi xatolar, manfaatdor shaxsda boshqa subyektlarning holati va maqsadlari to'g'risida axborotning mavjud emasligi, manfaatdor shaxsning qaror qabul qilishdagi beqarorligi, o'zgaruvchan sharoitga moslashishdagi o'ng'aysizligi shakliga ega bo'ladi. Bundan tashqari, to'liqsiz ratsional faoliyat, iqtisodiy agent uchun faqat tashqaridan belgilangan maqsadlarga erishish vositalarini tanlash erkinligi bilan shartlangan. Mafkura bilan belgilangan partiya-xo'jalik apparatining mafkuraviy maqsadlari reja topshiriqlari shaklini qabul qiluvchi muayyan ma'muriy va xo'jalik vazifalariga aylanadi. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy subyektlarning faoliyati – mafkuraviy qadriyat ratsionalligi normasiga asoslanadi.

Ishonch normasi ikkita shaklda davlatga ishonch sifatida va bir-birini yaxshi bilgan shaxslar doirasi bilan cheklangan mikrodarajadagi ishonch sifatida mavjud bo'ladi. Har qanday ahamiyatli bitimning davlat organiga: partiya, reja, ta'minot organiga murojaat etish bilan bog'liqligi sababli davlatga ishonmasdan turib, yo'l tutishning iloji yo'q. Bunday vaziyatda bevosita kontragentga ishonish mutlaqo ortiqcha – davlat uchinchi tomon sifatida bitim shartlarining bajarilishini kafolatlaydi. Biroq mikrodarajadagi *ishonch* baribir *maksimal individuallashtirgan* shaklda mavjud bo'ladi.

Bu norma ham uy xo'jaligida, ham korxonada amal qiladi. Uy xo'jaligining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida og'irlik markazining oila-qarindoshchilik tarkibiga, do'stlar va tanish-bilishlarga ko'chiriladi. Masalan, o'zaro hamkorlik umuman vrach, sartaresh bilan emas, balki *tanish* vrach yoki sartaresh bilan amalga oshiriladi. Korxonalar xatti-harakatini ham huddi shunday ta'riflash mumkin. Ulardan har biri barqaror sherikchilik doirasiga ega bo'lib, bunda ushbu korxonalar rahbarlari o'rtasida shaxsiy darajada ishonchli munosabatlar yo'lga qo'yiladi. Ya'ni, direktorlar o'rtasida o'zaro yordam va o'zaro ishonch tamoyillari asosiga qurilgan korporativ munosabatlar shakllanadi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining navbatdagi bazaviy normasi «*sen – menga, men – senga*», yoki o'zaro xizmatlar ko'rsatish to'g'risidagi kelishuvdir. Taqchil resursni olishning keng tarqalgan variantlaridan biriga ko'ra, iste'molchi va yetkazib beruvchi vaqti vaqti bilan vazifalarini almashtirib turadi, ya'ni «bugun men po'lat berib turaman, sen esa ertaga boltdan yordam qilib turasan». Aynan har qanday barter bitimining asosida «Sen – menga, men - senga» normasidan foydalanish yo'lishiga ishonch hosil qilish mumkin. Hatto, barter almashuvi zanjir bo'yicha amalga oshirilishi mumkin bo'lsa-da, ushbu normaga lokal va tanish-bilishlar doirasi bilan cheklangan xususiyatni yo'qotish imkonini bermaydi.

Va nihoyat, *qonunga bo'ysunish* normasi. Har qanday o'zaro munosabatning davlat nazorati ostida bo'lishiga qaramay buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida qonunlar partiya manfaatlariga bo'ysungan. Buning uchun rasmiy asos bo'lmasa-da, partiya qarorlari *de facto* qonun kuchiga ega bo'lgan. Hatto e'lon qilingan *de yurte* umumxalq mulkchilik shakli ham *de facto* mulkchilik shakli bilan, xususan, byurokratik organlar – «idoralar» (vazirliklar va idoralar) mulki bo'lgan. Byurokratiyaning bunday

o'zboshimchaligi oddiy fuqarolarning qonunga nisbatan munosabatiga aks ta'sir o'tkazgan. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy subyektlarning xatti-harakati *qomunga tilda buyrunish* normasi sifatida tavsiflanadi. Demak, buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasining asosiy normalari tizimning muvozanatsiz holatini barqarorlashtirga xizmat qiladi.

4.3. Bozor konstitutsiyasi normalari

Bozor konstitutsiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi. Bozorlardagi barqaror muvozanat bozor normalaridan foydalanishning natijasi hisoblanadi. Bozor konstitutsiyasining asosida yotuvchi birinchi norma – *murakkab utilitarizm* normasi bo'lib, u nafaqat individni o'zining foydaliligini oshirishga yo'naltirishni, balki uning olinadigan foyda bilan o'zining samarali faoliyati o'rtasidagi aloqani anglab yetishini nazarda tutadi. **Ya'ni, murakkab utilitarizm** – individ tomonidan o'z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.

Murakkab utilitarizm normasi individning ehtiyojlar darajasi va samarali faoliyati o'rtasidagi nomuvofiqlikni istisno etadi. Ba'zan, bunday nomuvofiqlik yuqori ishlab chiqarish salohiyatiga va yuqori mehnat samaradorligiga ega bo'lmagan mamlakat aholisi o'rtasida yuqori iste'mol standartlarining tarqalishida yuzaga keladigan «nomuvofiq kutishlar inqiloblari» asosida yotadi. Ushbu vaziyatda asosan ommaviy axborot vositalari orqali yuz beradigan yangi iste'mol standartini qabul qilish jamiyatda hukmronlik qiluvchi samarali faoliyat modeliga taalluqli bo'lmaydi.

Bundan tashqari, qulay sharoitlar mavjud bo'lganida oddiy utilitarizm foydalilikni oshirishni rentani qidirishga aylantirishni nazarda tutadi. Mukammal raqobat vaziyatidan har qanday chetga chiqish, almashish (tariflar, kvotalar) uchun cheklovlar o'rnatilishi oddiy utilitarizm sa'y-harakatlarini rentani qidirishga yoki, boshqacha aytganda, foydaga samarasiz yo'naltirilishga aylantiradi. Individning rentani ko'paytirishga intilishini normativ cheklash sifatida murakkab utilitarizm, ya'ni individ tomonidan boshqalar ziyoniga emas, balki faqat o'z faoliyati hisobidan yutuqqa erishish mumkinligining tan olinishi muqobil variant hisoblanadi.

Agar utilitarizm normasi individning maqsadli funksiyasini belgilasa, *ratsional maqsadli fe'l-atvor (hulq, xatti-harakat)* normasi foydalilikni muayyan vazifalarning hal etilishi bilan bog'lagan holda oshirishni muayyanlashtiradi. Ma'lumki, ratsional maqsadli fe'l-atvor individ tomonidan o'zining ratsional qo'yilgan va o'ylangan maqsadiga erishish uchun tashqi olam predmetlari va *insonlarning* ma'lum fe'l-atvoridan foydalanishini nazarda tutadi. Axborotning to'liqsizligi va uni qayta ishlash bo'yicha kognitiv qobiliyatlarning cheklanganligi sharoitida ratsional maqsadli fe'l-atvor nayrang qilishga aylanadi: agar individ katta hajmdagi axborotga ega bo'lsa, u o'zining hamkori bilan nayrang qiladi. Individ shu usul bilan atrofidagilarni o'z maqsadiga – foydalilikni oshirishga erishish vositasiga aylantirishga urinadi.

Ayrim agentlarning foydalanilgan avtomobillar bozori va «ma'naviy xatar» bilan bog'liq sug'urta bozorida boshqalarni ziyonga uchratishi axborot asimmetriyasidan foydalanishga klassik misol bo'ladi. Bunday ayyorlik, yaqqol yoki nozik shaklda aldash bilan shaxsiy manfaat ko'zlanadigan xatti-harakatga opportunizm nomi berilgan. Ratsional maqsadli fe'l-atvorni opportunizmga aylantirishga qarshi kafolatlar barcha ishtirokchilar faoliyatining quyidagi yo tarkibiy yoki rasmiy-huquqiy jihatlari bilan tavsiflanadi:

- 1 mukammal kognitiv qobiliyat va almashuvda to'liq axborotga ega bo'lish;
- 2 shartnoma tuzishda maxsus taomillardan foydalanish.

Ikkinchi jihat optimal shartnoma nazariyasini maxsus o'rganish predmeti hisoblanadi, shuning uchun bu yerda bozor konstitutsiyasining ikkinchi unsuri sifatida *to'liq ratsionallik mezonlariga javob beruvchi ratsional maqsadli fe'l-atvorni ta'kidlash* lozim.

Maqsadli ratsional fe'l-atvor shakllanishining asoslardan biri atrof-muhit predmetlari va odamlarning fe'l - atvorini kutilayotgan voqelikka nisbatan mos ravishda ayta olishdir. Individ tomonidan qabul qilinadigan qarorlar xatarining hamkor faoliyati asosida aniqlangan vaziyatlari kutilayotgan voqelikka kontragent xarakterining mos bo'lishi uchun o'ta ahamiyatlidir. O'zaro bog'liqlar sharoitida individlar o'rtasidagi munosobatlarni tartibga soluvchi norma sifatidagi ishonch bo'lgan taqdirda maqsadli ratsional harakatga erishiladi. Individga o'z harakatini boshlashdan oldin atrofdagi harakatlar aniq bo'lib, individ tanloviga ayrim atrofdagi harakatlar bo'yicha kutilishlarning ta'sir qilishiga ishonch deyiladi. Bozordagi bitim bilan individuallashtirmagan ishonch o'rtasidagi bog'liqlik oldindan to'lovlarning amal qilishida namoyon bo'ladi. Bu eng oddiy bozor bitimi hisoblanadi. Iqtisodiyoti rivojlangan malakatlarda ishonchning individuallashtirmaganligi bo'yicha o'tkazilgan so'rovlarga javoblar (Daniya-94 %; Germaniya-90 %; Fransiya-84%)da yuqori natijalar olingan.

Bozor konstitutsiyasining yana bir normasi empatiya bo'lib, bunda individ o'zini hamkor o'rniga qo'yib ko'radi va uning barcha kechinmalari, qiziqishlari va mo'ljallarini bozor subyekti sifatida o'zidan o'tkazishga harakat qiladi. Ayrim shaxslar doirasi bilan cheklanmagan empatiya individning o'z xarakterlarida erkinlikka chiqqani bilan bog'liq. Insonning faoliyati qancha erkin bo'lsa, u atrofdagilarning harakatini shuncha yaxshi tushunadi va uni oldindan ayta oladi. Bu erkinlik normasining ratsional asoslangan maqsadga erishishda to'siq emas, balki muvaffaqiyat shartiga aylanishini ta'minlaydi. So'nggi norma legalizm bo'lib, bunda qonunni hurmat qilish va o'z ixtiyoriga ko'ra, unga bo'ysinish tushuniladi. Bu norma ayni chog'da, mulkiy huquqlarning samarali himoya qilinishiga ham yo'l ochadi. Yuqorda bayon etilganlardan shu narsa kelib chiqadiki, bozor konstitutsiyasi normalarida ham ayrim nuqsonlar mavjud bo'lgani holda, ularning o'zaro bog'liq tarzda amal qilishi tizimning muntazam takomillashuviga xizmat qiladi.

4.4. Mulkechilik huquqlarini iqtisodiy asoslash

Individlar uchun mulkechilik huquqlarini o'rnatish hamda ushbu huquqlarga ularning amal qilish zarurati qonunga ixtiyoriy bo'ysunish normalari bilan o'zaro uzviy bog'langan. Mulkechilik huquqlari individlar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlardagi noaniqlikni kamaytiruvchi institutlardan biri hisoblanadi.

Mulkechilik huquqlarini tahlil qilish uchun ikkita fermer o'z podalarini biri past hosildor bo'lgan ikkita yaylovda o'tlatishi misolini ko'rib chiqamiz [47]. Berilgan holatga ko'ra, yem-hashak zahiralari ushbu yaylovlarning har birida bir vaqtning o'zida ikkita podani o'tlatish imkonini bermaydi.

4.2-jadval.

Fermerlarning yaylovlardan foydalanish imkoniyatlari

Ko'rsatkichlar		2-fermer	
		Birinchi yaylovda o'tlatish - R_2	Ikkinchi yaylovda o'tlatish - $1-R_2$
1-fermer	Birinchi yaylovda o'tlatish - R_1	2; 2	8; 4 [$N_2 R_2 R St_1$]
	Ikkinchi yaylovda o'tlatish - $1-R_1$	4; 8 [$N_1 R_1 St_2$]	1; 1

Ushbu holatda Pareto bo'yicha optimallik nuqtai nazaridan ikkita bir xil yakun (4; 8) yoki (8; 4) mavjud. Yakunlardan birini qayd etuvchi institutsional qarorlar bir nechta bo'lishi mumkin. Ulardan eng oddiyi yaylovdan foydalanishdagi ustuvorlikni unga birinchi bo'lib o'z podasini olib kelgan fermerga beruvchi qoidani qo'llashdan iborat. Kelish tartibi bo'yicha noyob resurs (yaylov)ni taqsimlash – navbat instituti faoliyat ko'rsatishining asosida yotuvchi tamoyillardan birini aks ettiradi. Biroq navbat institutidan foydalanish podani qaysi yaylovga olib borish to'g'risida qaror qabul qilish vaqtida fermerlarning ikkilanishini kamaytirmaydi, balki oshiradi. Bundan tashqari, ikkilanish undan keyin ham har safar yaylovni tanlashda takrorlanadi.

Yaylovda mulkechilik huquqlarining o'rnatilishigina masalani hal etishning muqobil varianti bo'ladi. Masalan, 1-fermer birinchi yaylovning, 2-fermer esa ikkinchi yaylovning mulkdori hisoblanсин. Hatto fermerlarning nafilligi nuqtai nazaridan bunday qarorning nomutanosibligini hisobga olgan holda, *ikkatasining* ham manfaatlari yo'lida mulkechilik huquqlarini tan olish va hurmat qilish lozim. Kam hosilli yaylovni oluvchi ikkinchi fermerning mulkechilik huquqlari joriy etilgunga qadar va undan keyingi nafilligini taqqoslaylik.

Mulkechilik huquqlari o'rnatilgunga qadar ikkinchi fermer, agar u podasini birinchi yaylovga olib borsa, $2R_1 + 8(1-R_1) = 8-6R_1$ ga, agar u podasini ikkinchi yaylovga olib borsa, $4R_1 + 1(1-R_1) = 3R_1 + 1$ ga ega bo'ladi. So'ngra, ikkinchi fermer tomonidan birinchi yaylovning tanlanishi ehtimolini hisobga olgan holda, $R_1, EU = R_2(8-6R_2)(3R_1+1)$ ga, oddiy holatda $R_1 = R_2 = 1/2$ ga ega bo'lamiz, bu $EU = 3,75$ ni beradi.

Mulkchilik huquqlari o'rnatilganidan keyin esa ikkinchi fermerga 4; ya'ni, $4 > 3,75$ ga teng bo'lgan yutuq kafolatlangan.

Ikkala fermer ham bir vaqtning o'zida bitta yaylovdan foydalangan hollarda past yutuqlarga erishishiga alohida e'tiborni qaratish lozim. Mazkur holat ochiq foydalanishda bo'lgan resurslarni nooqilona iste'mol qilishda o'z aksini topadigan «jamoat mulki fojiasini» namoyon etadi. Bunday resurslardan foydalanishning xususiy va jamoat sarf-xarajatlarining nomuvofiqligi ularning tugashiga olib keladi. Boshqacha aytganda, resursga nisbatan mulkchilik huquqlari aniq o'rnatilmagan hollarda uning iste'mol qilinishi salbiy tashqi ta'sirlar yoki eksternallarning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Yana misol tariqasida ikkala fermer tomonidan bir vaqtning o'zida bir yaylovdan foydalanilishini tasvirlovchi holatni ko'rib chiqaymiz. Misolda ishlab chiqarishning faqat ikkita omili – fermerlarning yeri va mehnati hisobga olinsin.

Faraz qilaylik, yaylovga qo'shimcha mehnat birligi sarflangan, ya'ni birinchi fermer egallagan yaylovga ikkinchi fermer o'z podasini olib keldi. Ushbu holatda qo'shimcha mehnat sarfining samarasi pasayadi. Ishlab chiqarish (yetishtirish) umumiy hajmi oshgani holda qo'shimcha mehnat qilgan fermerning manfaatdorligi pasayadi va o'rtacha mahsulotning kamayishi yuz beradi. Agar yaylov xususiy mulkchilikda bo'lsa, u holda mulkdorning shaxsiy sarf-xarajatlari ko'proq samara keltiradi va renta eng yuqori bo'ladi. Agar yaylov umumiy foydalanishda bo'lsa, mehnat sarfi samaradorligining darajasi pasayib, renta yo'qoladi. Yuqorida bayon etilganlarga yakun yasab, ta'kidlash lozimki, mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi kamida ikkita sababga ko'ra iqtisodiy agentlar manfaatlariga mos keladi, ya'ni ularning o'zaro hamkorligidagi noaniqlik (ikkilanish) kamayadi va resurslardan foydalanish optimallasadi.

Xulosa

Normalar individlarning o'zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Iqtisodiyot konstitutsiyasi deb individlarning iqtisodiy faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi normalar tizimiga aytiladi. Buyruqbozlik va bozor tizimlarida iqtisodiyot konstitutsiyasining normalari o'zaro zid holda amal qiladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar (oddiy utilitarizm, maksimal individuallashtirish, «sen – menga, men - senga», qonunga tilda buysunish) tizimi surunkali taqchillik, ya'ni resurslarning yetishmasligini namoyon etadi. *Bozor konstitutsiyasi* – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari (murakkab utilitarizm, ratsional maqsadli fe'l-atvor, depersonifikatsiyalangan ishonch, empatiya, legalizm) yig'indisini tashkil etadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Iqtisodiyot konstitutsiyasi, buyruqbozlik va bozor konstitutsiyalari, oddiy utilitarizm, maksimal personifikatsiyalash, «sen – menga, men – senga», qonunga tilda

buysunish, murakkab utilitarizm, ratsional maqsadli fe'l-atvor, depersonifikasialangan ishonch, empatiya, legalizm.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiyot konstitutsiyasi tushunchasining mohiyatini sharhlang.
2. Agar buyruqbozlik iqtisodiyoti hatto surunkali taqchillik mavjud bo'lganda ham barqaror holatda turuvchi tizimni o'zida namoyon etgan bo'lsa, u holda o'tish iqtisodiyotining tub beqarorligining sabablari nimada?
3. Buyruqbozlik iqtisodiyotining unsuri hisoblangan utilitarizm normasi utilitarizmning bozor normasidan nima bilan farq qiladi?
4. Amerikalik mashhur siyosatshunos va iqtisodchi Frensis Fukuyama o'zining so'nggi kitoblaridan birida bozor iqtisodiyotidagi ko'tarilish va pasayishlarni uning subyektlari o'rtasidagi ishonch orqali ko'rib chiqadi. Bunday yondashuv qanchalik asosli?

5-BOB. TRANSAKSIYA VA TRANSFORMATSION XARAJATLARI HAMDA ULARNI TAHLIL QILISHGA NISBATAN YONDASHUVLAR

- 5.1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz-Uilyamson yondashuvi**
- 5.2. Transformatsion xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi**
- 5.3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi**

Tadbirkorlik faoliyatini yurituvchi iqtisodiyot subyektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) faoliyati jarayonida mulkchilik huquqni almashishi (shartnomalar asosida mahsulotni sotish yoki sotib olish va shu kabi boshqa holatlarda), boshqa shaxslar tomonidan mulkga nisbatan noqonuniy xatti-harakatlar sodir etilgan sharoitlarda uni himoya qilish yoki iqtisodiy islohotlar jarayonida avval faoliyat yuritib turgan institutlarni va normalarni yangilari bilan almashtirish zaruriyati yuzaga keladi. Shunday vaziyatlarda tadbirkor yoki davlat tomonidan turli xarajatlar qilishiga zarurat paydo bo'ladi. Bunday xarajatlar xorijiy manbalarda "transaksiya xarajatlari" tushunchasi bilan yuritiladi va u institutsional iqtisodiyot nazariyasining tarkibiy qismlaridan biri sifatida institutlar bilan bir qatorda uning kategoriyasi hisoblanadi.

Transaksiya xarajatlari tushunchasi bilan bir qatorda transformatsion xarajatlari tushunchasi ham mavjud bo'lib, ushbu tushunchalarni to'g'ri anglab yetish ularni tahlil qilish uchun muhim ahamiyatga ega.

5.1. Transaksiya xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Kouz-Uilyamson yondashuvi

Transaksiya xarajatlari tushunchasini qo'llagan holda dastlabki tadqiqotlar R.Kouz [42] tomonidan firmalar faoliyatini tahlil qilish uchun o'tkazilgan. Bunga 1960-yillarda sanoati rivojlangan yetakchi mamlakatlarda ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning keskinlashuvi sabab bo'lgan. Yagona xo'jalik tizimini yaratishga bo'lgan intilish, mehnat taqsimotining chuqurlashuvi, mulkning yangi turlari, masalan intellektual mulkning paydo bo'lishi, mulk huquqlarining alohida vakolatlariga bo'linib ketishi – bularning barchasi transaksiya xarajatlarining sezilarli darajada o'sishiga olib keldi.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi doirasida o'tkaziladigan tadqiqotlarni mikro va makrodarajalarga bo'lish mumkin. Mikrodarajada gap jarayonlarni korxonalar (firma), alohida iqtisodiy subyektlar darajasida tahlil qilish haqida, makrodarajada esa umuman iqtisodiy tizimni tahlil qilish haqida boradi. Ushbu tahlil qilish belgisiga muvofiq transaksiya xarajatlari nazariyasida ikkita yondashuv mavjudligini izohlash mumkin: birinchisi, Kouz – Uilyamsonning transaksion yondashuvi (barqaror faoliyat ko'rsatuvchi institutlarni tahlil qilish uchun) va ikkinchisi Nortning transformatsion yondashuvi (institutsional o'zgarishlarni tahlil qilish uchun).

Bunday yondashuvlar o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda transformatsion jarayonlarning institutsional jihatlarini tadqiq etish imkonini beradi. Xususan birinchi yondashuvni davlat va xususiy mulkchilik tuzilmalarining samaradorligini qiyosiy tahlil qilish, norasmiy institutlarning shakllanish jarayonlarini, jamiyat va iqtisodiyotning kriminallashtirishini izohlash uchun, ikkinchi yondashuvni esa buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyoti tizimiga o'tishning institutsional sabablarini, o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda islohotlar jarayonlarining borishi va natijalarini tahlil qilish uchun qo'llash mumkin.

Transaksiya xarajatlarini iqtisodiy tahlilga kiritish, R.Kouzning fikriga ko'ra, bozorga qarama-qarshi bo'lgan firma kabi o'zini-o'zi ongli ravishda nazorat qilish imkoniga ega bo'lgan "orolchalari"ning mavjud ekanligini tushuntirish uchun zarur bo'lgan.

O'zining "Firma tabiati", deb nomlangan maqolasida (1937) R.Kouz transaksiya xarajatlarini "narxlar mexanizmidan foydalanish xarajatlari", "ochiq bozorda almashuv transaksijalarini amalga oshirish xarajatlari" yoki "bozor xarajatlari" sifatida belgilagan. Keyinchalik "Ijtimoiy xarajatlar muammosi" maqolasida (1960) R.Kouz "bozor transaksiya xarajatlari" iborasidan foydalangan. Ularning mohiyatini u quyidagicha ifodalagan: "bozor transaksijasini amalga oshirish uchun kim bilan bitim tuzish ma'qulligini aniqlab olish, kim bilan va qanday shartlarda bitim tuzishni istayotganligi haqida barchaga ma'lum qilish zarur, dastlabki muzokaralarni o'tkazish, shartnoma tayyorlash, shartnoma shartlarining bajarilishiga ishonch hosil qilish uchun ma'lumotlarni yig'ish va hokazolar".

Ammo, iqtisodiyot adabiyotida "transaksiya xarajatlari" iborasi mustahkam o'rin egallagan. Bunda transaksiya xarajatlariga berilgan quyidagi ta'rif keng tarqaldi: "transaksiya xarajatlari – axborotni yig'ish va qayta ishlash xarajatlari, muzokaralar olib borish va qarorlar qabul qilish, shartnomaning bajarilishini nazorat qilish va yuridik himoyalash xarajatlari".

Ilmiy manbalarda berilgan ta'riflarga muvofiq transaksiya xarajatlarini quyidagi tarzda tasniflash mumkin:

- 1) axborotni izlash xarajatlari (narxlar, mavjud tovarlar, yetkazib beruvchilar va iste'molchilar to'g'risida axborotni yig'ish va qayta ishlash uchun sarflangan vaqt);
- 2) muzokaralar olib borish xarajatlari;
- 3) almashuvga kirgan tovarlar va xizmatlarning miqdori va sifatini o'lchash xarajatlari;
- 4) tafsirlash va mulkiy huquqlarni himoyalash xarajatlari;
- 5) opportunistik xatti-harakatdan himoyalash xarajatlari, bunda bitim shartlarini buzuvchi yoki bir tomonlama foyda olishga yo'naltirilgan noinsonflik xatti-harakat tushuniladi.

Transaksiya xarajatlarini tasniflashga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Tasniflashni bitimni tuzish bosqichlariga muvofiq amalga oshirgan ma'qul. O.Uilyamson transaksiya xarajatlarini bitim tuzilguncha va bitim tuzilganidan so'ng yuzaga keladigan xarajatlar, deya ta'riflaydi. Agar sherikni qidirib topish, manfaatlarni

muvofiglashtirish, bitimning bajarilishini nazorat qilish bitim tuzishning bosqichlari sifatida ajratilsa, u holda transaksiya xarajatlarini tasniflash quyidagi 5.1-jadval ko'rinishga ega bo'ladi.

Transaksiya xarajatlarining tasniflanishi

5.1-jadval.

Bitim tuzilguncha amalga oshirilgan xarajatlar	Bitim tuzilganidan keyingi xarajatlar
Axborotni qidirib topish xarajatlari – imkoniyatli sherik haqidagi, bozordagi vaziyat haqidagi axborotni qidirib topish xarajatlarini, shuningdek qo'lga kiritiladigan to'liqsiz va nomukammal axborot bilan bog'liq yo'qotishlarni o'z ichiga oladi.	Monitoring va opportunizmni oldini olish xarajatlari - bitim shartlariga rioya etilishini nazorat qilish va ushbu shartlarning bajarilishidan bosh tortilishini oldini olish xarajatlari
Muloqot yuritish xarajatlari – almashuv shartlari, bitim shaklini tanlash haqida muloqotlar olib borish xarajatlarini o'z ichiga oladi	Tafsirlash va mulkchilik huquqlarini himoya qilish xarajatlari - sudlar, hakamlar xarajatlari; shartnomani bajarish jarayonida buzilgan huquqlarni tiklash uchun zarur bo'lgan vaqt va resurslar sarflari, shuningdek mulkchilik huquqlarining yaxshi tafsirlanmagan va ishonchsiz himoyadan ko'rilgan yo'qotishlar
O'lchash xarajatlari – bitim predmeti bo'lgan tovarlar va xizmatlar sifatini o'lchash uchun zarur bo'lgan xarajatlar	Uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari – uchinchi shaxslar (davlat, uyushgan jinoyatchilik va h.k.)ning bitim natijasida olinadigan foydali samara qismiga e'tirozlaridan himoyalash xarajatlari
Shartnoma tuzish xarajatlari – bitimni yuridik yoki xufyona (norasmiy) rasmiylashtirish xarajatlari	

Transaksiya xarajatlarining bunday tasniflanishi ularni miqdoriy baholash masalasiga nisbatan mikro va makroiqtisodiy darajada yondashish imkonini beradi. Masalan, kvartiradan foydalanish huquqining mulkdor tomonidan ijarachiga topshirilishini nazarda tutuvchi kvartirani ijaraga olish bo'yicha bitim tuzishda ijarachining transaksiya xarajatlari quyidagi shakllarga ega bo'ladi (5.2.- jadval).

Shunday qilib, uy-joyi ijaraga olishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini miqdoriy baholashga yo vositachilik firmalarining daromadlarini tahlil qilish, yoki o'rtacha soatlik ish haqiga ko'paytirilgan bevosita pul xarajatlari va vaqt sarflarini qo'shish yordamida erishish mumkin.

Transaksiya xarajatlarining ko'plab turlari bevosita kuzatilmaydi va Shuning uchun bunday toifa xarajatlar hajmi statistik qiyin o'lchanadi.

Insonlar hamma vaqt, hech qanday xarajatlarni qilmasdan, natijada ishlab chiqarish qiymati oshishi uchun huquqlarni qo'lga kiritish, bo'lish va o'rin almashtirish to'g'risida kelishib olishlari mumkin. Bu "nol darajali transaksiya xarajatlari" deb yuritiladi va bu huquqiy chegaralarga bog'liq hisoblanadi.

Nol darajali transaksiya xarajatlarida ishlab chiqaruvchi shartnomaga pirovard natijada ishlab chiqarish qiymatini oshirish uchun zarur bo'lgan barcha narsani kiritadi. Agar transaksiya xarajatlari mavjud bo'lmasa, firmaning faoliyat ko'rsatishi uchun hech qanday iqtisodiy asos bo'lmaydi.

5.2-jadval,

Kvartira ijarasi bo'yicha transaksiya xarajatlari

Xarajat mazmuni	Xarajat shakli
Ijaraga topshiriladigan kvartiralar, uy-joy bozoridagi narxlar haqidagi axborotni qidirib topish xarajatlari: maxsus nashrlarni xarid qilish va e'lonlar bo'yicha qo'ng'iroqlar yoki rieltorlik firmasiga murojaat etish.	Pul shaklidagi xarajatlar va vaqt sarflari;
Tanlangan kvartiralar mulkdorlari bilan ijaraning alohida shartlari haqida muloqotlar olib borish xarajatlari;	Vositachi sarflari va vaqt sarflari;
Tanlangan kvartiralarni borib ko'rish jarayonida uy-joy sifatini baholash xarajatlari	Vositachi zimmasiga yuklatish mumkin bo'lgan vaqt sarflari va transport xarajatlari
Ijara shartnomasini yuridik rasmiylashtirish, uni notarial tasdiqlash xarajatlari;	Pul shaklidagi xarajatlar;
Mulkdorning ijara shartlarini o'zgartirish (ijara to'lovini oshirish) bo'yicha opportunitizmni oldini olish xarajatlari;	Vaqt va asab sarflari;
Mulkdor ijarachiga kvartirani saqlab turish yuzasidan e'tiroz bildirgan va / yoki shartnomani muddatidan oldin buzishni xohlagan taqdirda shartnoma amal qilishi muddatiga berilgan foydalanish huquqini himoya qilish xarajatlari	Vaqt sarflari va sudga murojaat etish bilan bog'liq pul shaklidagi xarajatlar

Qandaydir baland transaksiya xarajatlariga ega bo'lgan aniq holatda shartnomalarning ko'pchiligi tuzilmaydi va amalga oshirilmaydi. Chunki ularni ijro etishdan keladigan foyda xarajatlarga qaraganda ancha kam bo'ladi. Shu tariqa, transaksiya xarajatlari amalga oshiriladigan transaksiyalar soniga ta'sir ko'rsatadi (transaksiya – shartnoma shaklidagi bitim). Shularni inobatga olganda korxonalar nisbiy ustunligini oshirish uchun transaksiya xarajatlarini tejash imkoniyatlarini qidirish zarurdir.

Mikrodarajada turli xususiy tashkiliy tuzilmalarda xarajatlarni tahlil etishda quyidagi tamoyillar qo'llanilishi lozim:

1. Transaksiya (bitim-shartnoma) – bu tahlilning bazaviy birligi.
2. Har qanday muammoni, bevosita yoki bilvosita shartnomaviy muammo, deb qarab, uni transaksiya xarajatlarini kamaytirish nuqtai nazaridan o'rganish foydalidir.
3. Transaksiya xarajatlarini tejashga turli transaksiyalarni ularni boshqarish tuzilmalariga tabaqalashtirilgan tarzda birlashtirish yo'li bilan erishiladi.
4. Tashkiliy tuzilmani tanlash muqobil variantlarni qiyosiy institutsional baholash asosida kechadi.

Mikrodarajada transaksiya xarajatlari – bu korxonada ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar hisoblanadi. Bunda quyidagi xarajatlar, ya'ni shartnoma loyihisini tuzish, muzokaralar yuritish va kelishuv kafolatlarini ta'minlashda yuzaga keladigan xarajatlar, shuningdek shartnomani samarasiz moslashtirish, unga tuzatish kiritish bilan bog'liq bo'lgan, shartnomani amalga oshirish bo'yicha tanlangan yo'lda qaytish, shartnomadagi xatolar va kutilmagan tashqi nizolar natijasida yuzaga keladigan xarajatlar farqlanish lozim.

Shuni inobatga olgan holda, iqtisodiyotda institutlarni shakllantirishda, ular faoliyatini samaradorligini oshirishda transaksiya xarajatlari asosiy rol o'ynaydi. Shu nuqtai nazardan O.Uilyamsonning quyidagi xulosasi diqqatga sazovor: "moddiy va xomashyolarga kam xarajatlar bilan ko'p mahsulotlar ishlab chiqaradigan jamiyat emas, balki mahsulotni ishlab chiqarishda transaksiya xarajatlari ulushi past bo'lgan jamiyat yutuqqa ega bo'ladi".

5.2. Transformatsion xarajatlari va ularni tahlil qilishga nisbatan Nort yondashuvi

Mikrodarajada transaksiya xarajatlarini tahlil qilishga nisbatan Kouz – Uilyamson yondashuvi transaksion yondashuv, deb yuritilsa, makrodarajada Nort yondashuvi transformatsion yondashuv, deb yuritiladi [46].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, dastlab transformatsion xarajatlarini o'rganish ishlab chiqarish nazariyasi doirasida olib borilgan va xarajatlarning ushbu turi ko'pincha ishlab chiqarish xarajatlari – materialni jismoniy o'zgartirish, buning natijasida muayyan qiymatga ega bo'lgan mahsulot olinadigan jarayonidagi xarajatlarga tenglashtirilgan. Ushbu xarajatlarga nafaqat materialga ishlov berish xarajatlari, balki ishlab chiqarish jarayonini rejalashtirish va muvofiqlashtirish bilan bog'liq xarajatlar ham kiritilgan. Shunday qilib, bunday talqin etishda transformatsion xarajatlari tushunchasi keng ma'no kasb etadi, chunki ushbu ishlab chiqarish xarajatlariga ularni faqatgina shartli ravishda ishlab chiqarish xarajatlari, deb atash mumkin bo'lgan transformatsion xarajatlari ham kiradi.

Mazkur holatda Transformatsion xarajatlari muayyan mahsulotni ishlab chiqarish bilan emas, balki institutsional tizimni o'zgartirish bilan bog'liq. Shunday qilib, transformatsion xarajatlariga quyidagi umumiy ta'rifni berish mumkin: transformatsion xarajatlari – bu eski institutlarni tugatish, iqtisodiy tizimda yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog'liq xarajatlar. Bular tarkibiga nafaqat yuqorida sanab o'tilgan xarajat turlari, balki yangi institutlar, shu jumladan yangi tadbirkorlikni tashkil etish va bu faoliyatni yuritish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni ham kiritish mumkin.

Transformatsion yondashuvga muvofiq jamiyatdagi eski rasmiy va norasmiy qoidalarning tugatilishiga va yangilarining belgilanishiga olib keluvchi o'zgarishlar transformatsion xarajatlarining oshishiga sabab bo'ladi.

Ryepublikamizda amalga oshirilgan mulkni davlat tasarrufidan chiqarish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, sud-huquq tizimini o'zgartirish, yangi qonunchilik tizimini barpo etish, bozor tizimlarini shakllantirish va shu kabi boshqa institutlarni tashkil etish bilan bog'liq xarajatlar shular jumlasiga kiradi.

Transformatsion va transaksiya xarajatlari o'rtasida farq mavjud bo'lishiga qaramay, ushbu xarajatlilar o'zaro uzviy bog'langan. T.Eggertsson tomonidan ifodalangan quyidagi fikr uning mohiyatini ochib beradi: agar transaksiya xarajatlari katta bo'lmasa, u holda iqtisodiyot undagi mavjud siyosiy va boshqa institutlar to'plamidan qat'i nazar hamma vaqt optimal yo'nalish bo'yicha rivojlanadi. Ya'ni institutsional tizim faoliyat ko'rsatishining transaksiya xarajatlari katta bo'lmaganda har qanday o'zgarishlarga yuqori transformatsion xarajatlarning tahdidi to'sqinlik qiladi, texnik taraqqiyot va (jismoniy va inson) kapitalni jamg'arish esa avtomatik tarzda iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Ta'kidlash lozimki, institutsional tizimni o'zgartirish nafaqat Transformatsion xarajatlarning o'sishiga, balki ilgari tizimda mavjud bo'lmagan bir qator transaksiya xarajatlarning paydo bo'lishiga ham olib keladi.

Yuqorida aytilganlarning barchasi ko'p jihatdan samarasiz institutlarning uzoq vaqt mavjud bo'lishini va iqtisodiy tashkilot turg'un shakllarining faoliyat ko'rsatishini ham izohlaydi.

O'zgarishlarga to'sqinlik qiluvchi asosiy kuchlar D.Nort tomonidan ham ko'rib chiqilgan. Ular jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- 1) davlat – agar bu g'azna daromadlari bilan xarajatlari o'rasidagi farqni kamaytirishga yordam bersa;
- 2) o'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlovchi nufuzli guruhlar;
- 3) jamiyatning uning avvalgi rivojlanish yo'nalishiga bog'liqligini belgilab beruvchi institutsional matritsa.

O'z navbatida, yuqori transformatsion xarajatlari, yuzaga kelgan institutsional tizimning samaradorligidan qat'i nazar, uning o'ziga xos barqarorlashtiruvchisi hisoblanadi.

Yanada samarali institutsional qoidalarning joriy etilishi va institutlarning tashkil etilishi katta miqdordagi transformatsion xarajatlari bilan bog'liq, biroq yangi institutlardan (transaksiya xarajatlari tejashdan) keladigan samara ancha katta bo'lishi mumkin.

Islohotlarga sarflangan mablag'lar oddiy investitsiyalarga qaraganda katta xatarlar bilan bog'liq bo'lishiga qaramay yangi institutlarning ko'proq samaradorligini kutish, shuningdek boshqa mamlakatlar tajribasi institutlarni import qiluvchi islohotchilarni harakatga keltiradi.

Bunday o'zgarishlarni transformatsion xarajatlarning yuqori darajasiga ega bo'lgan o'tish iqtisodiyotida ham kuzatish mumkin. O'tish iqtisodiyotida transformatsion xarajatlarga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. *Resurslarni investitsiyalashning an'anaviy sohalaridan yangi institutlarni barpo etishga yo'naltirish.* Eski xo'jalik mexanizmini tugatish, narxni shakllantirish va

soliq solishning yangi usullariga o'tish, xususiylashtirish mexanizmlarini yaratish, moliya va bank tizimini tubdan o'zgartirish – bularning barchasi resurslarni investitsiyalashning an'anaviy sohalaridan chetlashtirish bilan bog'liq.

2. *Qayta tashkil qilish xarajatlari.* Uning ikkita jihatini farqlash lozim. Birinchidan, islohotlar jarayonida eski tizimning buzilishi yangi tizimning samaradorligi namoyon bo'lgunga qadar yuz beradi. Bozorni egallab olish bo'yicha qat'iy kurashda ishtirok etuvchi ko'p sonli iqtisodiyot subyektlarining faqatgina bir qismi o'z loyihalarini amalga oshiradi, natijada – jamiyat yo'qotishlarga duch keladi. Ikkinchidan, muvozanatga tomon harakatlanish jarayonida turli subyektlar, shu jumladan davlatning ham, harakatlarining uyg'unlashmaganligi. Ushbu jihat islohotchilar tomonidan yetarlicha baholanmagan va bu hanuzgacha yetarlicha o'rganilmagan.

3. *O'tish rentasini qayta taqsimlash xarajatlari.* Buyruqbozlik tizimida jamiyatdagi mavjud resurslarning qat'iy tartibga solinishi alohida guruhlar uchun imtiyozlarning paydo bo'lishiga olib keldi, bu renta daromadi bilan bir xil bo'ladi. Ulgurji va chakana narxlar, shuningdek ichki va jahon narxleri o'rtasidagi farqlar hisobidan olingan rentaning katta qismi davlatga kelib tushib, turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida qayta taqsimlandi, ularning kichik qismi esa amaldorlar va xufyona bozor subyektlar tomoniga o'tdi. Iqtisodiyotning erkinlashtirilishi ushbu xildagi renta daromadlari va suiste'mol qilish imkoniyatlarining yo'qolishiga olib kelishi lozim.

Transformatsion xarajatlarning turlarini tahlil qilish o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarda ularning o'sishi mexanizmini tushuntirish imkonini beradi: institutlarning dastlabki sifati qanchalik yomon bo'lsa, ularni takomillashtirish uchun shunchalik ko'p investitsiyalar yo'naltiriladi; tizim muvozanatdan qanchalik yiroq bo'lsa, o'tish jarayoni shunchalik uzoq davom etadi va tugatish yo'qotishlari shunchalik ko'p bo'ladi; muvozanatdan yiroqlik o'tish rentasini qayta taqsimlash ko'lamlarining kattaligini, demak u uchun kurashish oqibatida yo'qotishlar katta bo'lishini anglatadi. Ta'kidlash lozimki, islohotlar xarajatlari va foydasi aholining turli guruhlari o'rtasida noteng taqsimlanadi, bu ko'p jihatdan turli ijtimoiy guruhlarning o'zaro hamkorligiga bog'liq bo'lgan transformatsionlar dinamikasida o'z aksini topadi [103].

Hozirgi vaqtda o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar, shu jumladan O'zbekistonda hamda rivojlanayotgan mamlakatlarda yuz berayotgan keng ko'lamlil institutsional o'zgarishlar munosabati bilan katta hajmdagi transformatsion xarajatlari muammosi g'oyat keskin turibdi. Bu o'rinda transformatsion xarajatlarini qanday qilib qisqartirish mumkin va ularni qisqartirib bo'ladimi degan savol tug'iladi.

Institutsional muhitni sun'iy ravishda o'zgartirishda (mavjud institutlarni o'zgartirishda yoki mutlaqo yangi institutlarni import qilishda) ko'p jihatdan ularda bunday institutlar jamiyat evolyusiyasi jarayonida shakllangan va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatib turgan mamlakatlar tajribasini puxta o'rganish transformatsion xarajatlarning qisqarishiga ko'maklashishi mumkin.

Afsuski, transformatsion xarajatlari muammosiga olimlar va iqtisodchilar faqat so'nggi yillarga kelib e'tibor qarata boshladi va transformatsion xarajatlari o'tish

iqtisodiyoti va rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotining iqtisodiyot fanida eng zarur va muhim unsur hisoblanishiga qaramay, ular kam o'rganilgan omil bo'lib qolmoqda.

Shu bilan bir qatorda yangi institutlarini tashkil etishning u yoki bu usullari foydasiga hal etish nafaqat ularning faoliyat ko'rsatish samaradorligi turlicha ekanligi tufayli, balki insonlar o'rtacha chamalangan bahoni chiqarishda ko'rsatkichlarni o'lchashning turli usullaridan foydalanishi sababli ham farq qilishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan transaksiya hamda transformatsion xarajatlarini o'lchash muammosi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki transaksiya xarajatlari ko'pincha ushbu tarkibiy qismning o'lchab bo'linmasligi bilan tavsiflanadi. Ushbu sohada tadqiqot olib borgan mutaxassislar fikriga ko'ra, iqtisodiy tahlilga transaksiya xarajatlarining kiritilishi deyarli barcha hodisalarni transaksiya xarajatlarini kamaytirish yo'li bilan erishilgan samaradorlik nuqtai nazaridan izohlash imkonini bergan bo'lar edi. Transaksiya xarajatlarini o'lchash imkonini beruvchi usullarning ishlab chiqilishi ushbu sohada erishilgan samarali qadam bo'ldi.

Tahlillarga ko'ra, o'lchash muammosini shartnomalar tuzishning turli usullaridagi transaksiya xarajatlarini taqqoslash yo'li bilan hal etish mumkin. Boshqaruvning muqobil aniq (mavjud) tuzilmalarini taqqoslashni ko'pincha murakkab matematik apparatni qo'llamasdan yoki chegara qiymatlarni hisoblab chiqmasdan turib amalga oshirish mumkin. Ikkita qiymatning bir biriga mos kelmaganligini ko'rsatib berish uchun ushbu qiymatlarning chegara qiymatlari tengligiga erishiladigan sharoitlarni aniqlashdagi kabi nozik va murakkab usullar talab etilmaydi.

Ayrim iqtisodchilar har bir muayyan holatda xarajatlarni aniq tafsirlashni taklif etadi, masalan, bir holatda – bu xususiy tadbirkorlikni tashkil etish xarajatlari (tadbirkorlik shaklini ro'yxatdan o'tkazish, litsenziya olish va h.k.), ikkinchi holatda mulkiy huquqlarning harakatini ta'minlovchi xarajatlar, uchinchi holatda shartnomalarni tuzish va himoyalash bilan bog'liq xarajatlar, to'rtinchi holatda korxonada qarorlar qabul qilish bilan bog'liq xarajatlar bo'lishi mumkin va h.k.

Transaksiyon yondashuvni qo'llashdagi o'ziga xos murakkabliklar shundan iboratki, ayrim transaksiya xarajatlari ushbu turdagi xarajatlarning paydo bo'lishiga olib kelgan transaksiyalarning mavjud emasligi tufayli tafsirlanishi va hisoblab chiqilishi mumkin emas. Bunday xarajatlarning ushbu turlari "virtual xarajatlar", deb ataladi.

5.3. Transaksiya xarajatlarini optimallashtirish tajribasi

O'zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab Prezident I.Karimov asoslab bergan 5 ta tamoyil asosida bosqichma-bosqich olib borilgan bozor islohotlari natijasida iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va sohalarida xususiy mulkchilik shaklidagi yirik va kichik biznes korxonalari tashkil etilib, ularning boshqaruv tizimi bozor munosabatlariga mos talablar negizida o'zgartirildi. Ular iqtisodiyotimizda salmoqli o'rin egallab, rivojlanib bormoqda. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroziga bag'ishlangan asarida hamda 2010 yil 29 yanvarda bo'lib o'tgan Vazirlar Mahkamasi majlisida so'zlagan nutqida

mamlakatimizning inqirozdan keyingi davrda taraqqiyotini va jahon bozorlarida raqobatbardoshligini ta'minlash bo'yicha ustuvor vazifalar belgilab berilgan. Korxonalarda "qat'iy tyejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish" ana shunday vazifalar jumlasiga kiradi. Ushbu vazifalarning bajarilishi natijasida amalda sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilayotgan mahsulot tannarxi 18 foizga, Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, "O'zmetkombinat" aksiyadorlik ishlab chiqarish birlashmasi, "O'zeltexsanoat" uyushmasi, "O'zqurilishmateriallari" kompaniyasi va boshqa korxonalar hamda tarmoqlarda 20-25 foizga kamaygan. Bunday natijalar korxonalar va ular mahsulotlarining jahon bozorlarida raqobatbardoshligini oshirishning asosiy shartlari hisoblanadi.

Ma'lumki, iqtisodiyot subyektlari sarf-xarajatlarining ma'lum qismini transaksiya xarajatlari tashkil etadi. Ushbu toifaga kiruvchi xarajatlarni kamaytirish iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va ishlab chiqarishni diversifikasiyalash jarayonlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy ekspertlarining fikriga ko'ra, firmaning umumiy chiqimlaridan transaksiya xarajatlarining ulushi ular an'anaviy bozorda faoliyat ko'rsatganda 1,5 foizdan 5 foizgacha, yangi sotish bozorlariga chiqishda esa 10-15 foizni tashkil qiladi. Rivojlangan mamlakatlarda transaksiya xarajatlarining eng katta ulushi xo'jalik aloqalari subyektlari sonining o'sishi, demak, ular tomonidan amalga oshiriladigan transaksiyalar sonining oshishi bilan bog'liq. O'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda esa, transaksiya xarajatlarining yuqori darajada bo'lishiga yana bir sabab – ularda hanuzgacha davlat organlari bilan tadbirkorlik subyektlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik mexanizmi puxta ishlab chiqilmagan. Rivojlanayotgan mamlakatlarda muammo shundan iboratki, davlatning sud va huquqni muhofaza qilish xarajatlarining asosiy qismi iqtisodiy subyektning zimmasiga tushadi. Bundan tashqari, transaksiya xarajatlarining tarkibiga muayyan mahsulotni sotish bozorlarining o'ziga xos xususiyatlari katta ta'sir ko'rsatadi.

Xorijiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, AQSH YaMMda xususiy sektor tomonidan ko'rsatiladigan transaksiya xizmatlarining ulushi 1870 yilgi 23 foizdan 1970 yilda 41 foizgacha, davlat tomonidan ko'rsatiladigan transaksiya xizmatlarining ulushi 1870 yilgi 3,6 foizdan 1970 yilda 13,9 foizgacha oshgan, bu umumiy ko'rinishda 26,1 foizdan 54,7 foizgacha o'sishni tashkil qiladi. Yuz yil mobaynida ushbu o'sish qismi transaksiya xarajatlarining nobozor sohadan bozor sohasiga tomon siljishini aks ettirdi, lekin uning boshqa qismi esa resurslarning real investitsiya qilinishini namoyon etdi.

O'zbekistonda transaksiya xizmatlari davlat va nodavlat sektorlari tashkilotlari tomonidan olib boriladi. O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, savdo va investitsiyalar vazirligi, O'zstandart, Oliy xo'jalik sudi, Adliya vazirligi, Davlat bojxona qo'mitasi va boshqa davlat organlari eksportchilar shartnomalarini ro'yxatga olish, ruxsat berish va boshqa nazorat xizmatlarini olib boradi. Transaksiya xizmatlarni ko'rsatuvchi nodavlat tashkilotlari O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi, axborot-maslahat va konsalting markazlari, mulkni baholovchi tashkilotlar, marketing xizmatlari va boshqa idoralar tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlash, maslahat va axborot xizmatlarni

o'rtacha narxi 12 foizdan 20 foizgacha pasaytirilgan. "O'zagromashservis" uyushmasi tizimida 1 gektar maydondagi g'allani o'rib-yig'ib olishning o'rtacha narxi 91,3 ming so'mdan 63,2 ming so'mga yoki 30,7 foizga pasaytirilgan. "Chirchiqqishloqxo'jmash" zavodida ishlab chiqariladigan pulug narxi 6,5 foizga, "Jizzaxplastmassa" zavodining polietilen plyonkasi narxi 10,7 foizga pasaytirilgan. Qurilish industriyasi korxonalarida ishlab chiqariladigan temir-beton, shifer, elektrod, g'isht va shu kabi boshqa materiallar narxi 11 foizdan 34 foizgacha kamaytirilgan.

Tadbirkorlarga ruxsat berish uchun to'lov xarajatlarini qisqartirish bilan birga ko'plab cheklovlar va ruxsatnomalarning amal qilish muddatlari ham qayta ko'rib chiqilgan. Jumladan, ilgari mahsulotlar gigiyenik syertifikatining amal qilish muddati 3 yil belgilangan bo'lsa, hozirda bu cheklov muddati bekor qilingan. Fitosanitariya xulosalarni berish muddati uzaytirildi, issiqlik va elektr tarmoqlariga ulanish uchun texnik shartlarni berish bir oydan 3 kunga qisqartirildi. Reklamani joylashtirish tariflari o'rtacha 20 foizdan 30 foizga pasaytirildi. Elektr energiyasidan foydalanish uchun tuzilgan shartnoma shartlariga tadbirkorlar manfaatlaridan kelib chiqib o'zgartirishlar kiritish yuzasidan qarorlar qabul qilindi.

Transaksiya xarajatlarini pasaytirish va ular tarkibini optimallashtirish tadbirkorlarni moliyaviy-iqtisodiy salohiyatini ko'tarishning ta'sirchan yo'li bo'lib, u tadbirkorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarining ichki va tashqi bozorlarda raqobathardoshligini oshirishga, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilashga ko'proq ichki investitsiyalarni ajratishning samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

Transaksiya xarajatlari iqtisodiy nazariyasi unda transaksiyani tahlil qilishning bazaviy birligi sifatida ishtirok etadigan iqtisodiy tashkilotni o'rganishga nisbatan qiyosiy institutsional yondashuvni o'zida namoyon etadi.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi institutsionalizmning tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Transaksiya xarajatlari esa institutlar bilan bir qatorda uning asosiy kategoriyasidir.

Asosiy vosita sifatida "transaksiya xarajatlari" kategoriyasini qo'llagan holda dastlabki tadqiqotlar firma faoliyatini tahlil qilish uchun amalga oshirildi va bu R.Kouz nomi bilan bog'liq.

Transaksiya xarajatlari nazariyasi qaysidir ma'noda neoklassik iqtisodiy nazariya bosib o'tgan, firmani tadqiq etishdan to iqtisodiy tizimni tahlil qilishgacha bo'lgan yo'lni takrorladi.

Transaksiya xarajatlari – bu mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog'liq barcha xarajatlardir. Transaksiya xarajatlari paydo bo'lishini izohlashning kamida uchta varianti mavjud: transaksiya xarajatlari nazariyasining yondashuvi, ijtimoiy tanlov nazariyasining yondashuvi va kelishuvlar nazariyasining yondashuvi. Transaksiya xarajatlarini tavsiflashga nisbatan O.Uilyamson yondashuvi, ya'ni

transaksiya xarajatlarining bitim tuzilguncha va bitim tuzilganidan so'ng yuzaga keladigan xarajatlarga ajratilishi ularni ta'hlil qilishning asosiy usuli sifatida qabul qilinishi mumkin.

Tayanch so'zlar va iboralar

Transaksiya xarajatlari, transformatsion xarajatlari, mikro va makrodaraja, Kouz-Uilyamson yondashuvi, Nort yondashuvi, iqtisodiyotda transformatsion xarajatlari, transaksiya xarajatlarini o'lchash.

Takrorlash uchun savollar

1. "Transaksiya xarajatlari"ga ularning mohiyatini to'liq ochib beradigan ta'rifni bering.
2. Transaksiya xarajatlarining turlarini sarab bering. Opportunistik xatihatardan himoyalash xarajatlari nima?
3. Transaksiya nima?
4. "Transformatsion xarajatlari"ga ta'rif bering. Transformatsion xarajatlari ishlab chiqarish va transaksiya xarajatlari bilan qanday bog'langan?
5. Transaksiya xarajatlarini o'lchab bo'ladimi? Virtual va real transaksiya xarajatlari nima?
6. Jamiyat rivojlanishi bilan bog'liq holda paydo bo'ladigan transaksiya xarajatlarining yangi turlariga misollar keltiring.
7. Muayyan holatda transaksiya xarajatlarining alohida turlarini hisoblash imkoniyatini baholang.
8. O'zbekistonda transaksiya xarajatlarini pasaytirish va ular tarkibini optimallashtirish uchun qanday choralar amalga oshirilgan.

6-BOB. XUFYONA IQTISODIYOT

6.1. Xufyona iqtisodiyotning kelib chiqishi sabablari.

6.2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar .

6.3. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida.

6.4. Jahonda xufyona iqtisodiyot.

Norasmiy iqtisodiyot bilan bog'liq muammolarni o'rganish iqtisodiyot fanida alohida o'rin tutadi. Bu hol mazkur faoliyatning keng ko'lamligi va ayni paytda uning to'liq hajmini o'lchab bo'lmasligi bilan izohlanadi.

Xalqaro valyuta fondi (XVF)ning baholariga ko'ra, 2000-2001 yillarda jahonda xufyona faoliyatdan olingan daromad bir yilda 1 trl. dollardan 3 trl.dollargachani tashkil qildi, bu jahon yalpi mahsulotining 2 foizidan 3 foizigachasiga teng ko'rsatkichdir.

So'nggi vaqtlarda iqtisodiyotning xufyona sektori iqtisodchilar, sotsiologlar, siyosatshunoslarning diqqatini ko'proq o'ziga jalb etmoqda. Xususan, uning paydo bo'lishi va jamiyatda yanada tarqalishi sabablari batafsil tahlil qilinmoqda. Bunda, ayniqsa, chet elda va Rossiyada ko'p sonli adabiyotlarni yuzaga keltirgan yangi institutsional yondashuvning qo'llanilishi eng samarali vosita hisoblanmoqda.

Yangi institutsional yondashuv asosiy e'tiborni insonning xo'jalik faoliyatini belgilab beruvchi va cheklovchi "o'yin qoidalari" bilan iqtisodiy rivojlanish jarayoni o'rtasidagi bog'liqlikka qaratadi. An'anaviy neoklassik nazariya, rivojlanish jarayonini tahlil qilayotib, ishlab chiqarishni resurslar (yer, ishchi kuchi, kapital) sarfi va ishlab chiqarish texnologiyasini tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish bilan bog'lovchi tizim sifatida ko'rib chiqqan holda, uni tor ma'noda ta'riflaydi. Institutsional yondashuv esa iqtisodiyot bilan iqtisodiy almashuvda "o'yin qoidalari"ni belgilab beruvchi institutlar o'rtasidagi teskari bog'liqlikka e'tibor qaratgan holda, ushbu asosiy qoidalarni yanada kengaytiradi.

Tadbirkorlarning harakatlari o'rnatilgan "o'yin qoidalari"ga mos kelib, ular bilan himoyalansa, iqtisodiyot rasmiy sektorining unsurlari hisoblanadi. Va aksincha, ushbu qoidalarga amal qilinmagan hollarda, tadbirkorlar iqtisodiyot xufyona sektorining unsurlari sifatida ko'rib chiqiladi. Boshqacha aytganda, o'rnatilgan qoidalarga itoatkorlik "qonuniy" iqtisodiyotda ishtirok etishning birinchi darajali mezonini hisoblansa, ayni paytda o'rnatilgan qoidalarga amal qilmaslik yoki ularni chetlab o'tish esa xufyona iqtisodiyotda ishtirok etish mezonini hisoblanadi.

6.1. Xufyona iqtisodiyotning kelib chiqishi sabablari

Qonuniy ravishda qayd etilgan huquqlarga ega bo'lgan almashuvning yuqori darajadagi transaksiya xarajatlari hamma vaqt ham eng samarali mulkdorlarga mulkchilikning zarur huquqlariga egalik qilish imkonini bermaydi. Bu hol almashuv umuman sodir bo'lmayotganligini va iqtisodiy agentlar mulkchilik tarkibi

nooptimalligicha qolishiga rozi bo'lganligini anglatmaydi. Aksincha, iqtisodiy agentlarning muqobil qarorni qidirishi mulkchilik huquqlarini tafsirlashga va ular bilan xufyona, ya'ni davlatning ishtirokisiz, almashishni tashkil qilishga urinishi ko'rinishida amalga oshiriladi.

Xufyonalik – shaxslarning kundalik faoliyatni tashkil qilishda mavjud huquq (qonun) normalaridan foydalanishdan bo'yin tovlash va yozilmagan huquqqa, ya'ni an'analar va urf-odatlarda qayd etilgan normalarga hamda mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash yuzasidan kelib chiqqan nizolarni hal etishning huquq doirasidan chetga chiquvchi mexanizmlariga murojaat etishidan iborat. Mulkechilik huquqlarini dastlabki tafsirlash jarayonida davlat uni eng samarali mulkdorlarga bera olmaydigan, huquqlar bilan almashish esa yuqori transaksiya xarajatlari tufayli mumkin bo'lmagan, taqiqlanadigan darajadagi tang vaziyatdan chiqish yo'li huddi shu tariqa topiladi.

Mulkechilik huquqlarining oshkora va xufyona tizimlari amalga oshirilishiga ko'plab misollar mavjud. Ma'muriy-buyruqbozlik iqtisodiyotida, qonunda mustahkamlangan «mulkechilikning umumxalq xususiyati»ga qaramasdan, asosiy huquqlar ham partiyaviy, ham ma'muriy (vazirliklar, yuqori tashkilotlar) byurokratiya qo'lida edi. Tegishlicha savdolar va bitimlar shaklini hosil qilgan nizolarni hal etishning muqobil mexanizmlari ham mavjud edi, bunda almashuv predmeti sifatida nafaqat tovarlar va xizmatlar, balki «jamiyatdagi mavqe, hokimiyat va bo'ysunish, qonunlar va ularni buzish huquqi» va hatto ishlab chiqarish davlat rejalari ham ishtirok etgan.

Perulik olim Ernando de Soto tadqiqotlarida Lotin Amerikasi mamlakatlari misolida xufyona iqtisodiyot masalalari jiddiy tahlil etilgan. Ularda davlat sud-huquq tizimi va u himoya qiladigan mulkechilik huquqlari almashuvlarning faqat kichik bir qismi mexanizmini shakllantiradi. Ularda – chakana savdo, jamoat transporti, qurilish kabi iqtisodiyotning bir qator sektorlari faoliyati mulkechilik huquqlarining xufyona tizimiga asoslanadi. Masalan, Peru poytaxti Lima shahrida yangi ko'p qavatli turar joy binosini qurish meriyada ruxsat olishdan emas, balki birinchilik tamoyili bo'yicha qurilish uchun uchastkani egallab olishdan boshlanadi. Shu tariqa mulkechilik huquqlarining o'rnatilishi xufyona qayd etilgan mulkechilik huquqi darajasi bilan emas, balki ijtimoiy sanksiyalar va oddiy huquq bilan himoyalanadi.

Iqtisodiy faoliyatni xufyona amalga oshirish, birinchi navbatda, qonun doirasidagi harakat bilan, ya'ni yuqori transaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Transaksiya xarajatlarining tasnifiga asoslangan holda, ta'kidlash lozimki, bunda asosan shartnomani tuzishdagi yuqori xarajatlar, mulkechilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash xarajatlari va uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari nazarda tutiladi. De Soto ushbu xarajatlarni «qonunga bo'ysunish bahosi», deya ta'riflaydi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- qonundan foydalanish xarajatlari (yuridik shaxsni ro'yxatga olish, litsenziya olish, bankda hisobvaraqlar ochish, yuridik manzilga ega bo'lish va boshqa rasmiyatchiliklarni bajarish xarajatlari);

- qonun doirasida faoliyatni davom ettirish zarurati bilan bog'liq xarajatlar (solliqlarni to'lash; mehnat munosabatlari sohasida qonun talablarini bajarish (ish kunining uzunligi, eng kam ish haqi, ijtimoiy kafolatlar); oshkora sud tizimi doirasida nizolarni hal etishda sud xarajatlarini to'lash).

Ta'kidlash joizki, qonunga bo'ysunish bahosi nafaqat to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarni, balki u yoki bu tadbirlarni bajarish uchun vaqt sarflarini ham o'z ichiga oladi. Bunda uning aynan ushbu tarkibiy qismi qator holatlarda juda katta bo'ladi. Masalan, Lima shahrida uy-joyni qurish uchun ruxsat olish tadbiri taxminan 4 yila 1 oy, mayda ulgurji bozorini tashkil qilish uchun ruxsat olish 17 yil, kichik do'konni ochish uchun ruxsat olish 43 kun vaqtni olgan. «Uchinchi dunyo» ayrim mamlakatlarda yuridik shaxsni ro'yxatga olish uchun talab etiladigan xarajatlar 6.1-jadvalda keltirilgan.

6.1-jadval.

Ayrim mamlakatlarda yuridik shaxsni ro'yxatga olish xarajatlari

Mamlakatlar	Vaqt sarfi (kunda)	Pul shaklidagi xarajatlar (kutilayotgan yillik foydaga nisbatan %da)
Boliviya	15-30	0,3-3
Braziliya	31-60	3-8
Chili	12-65	3-6
Ekvador	60-240	15-24
Meksika	83-240	-
Urugvay	75-90	6-160
Gvatemala	179-525	4-9
Venesuela	170-310	6-24

Rossiyada 1998 yilda korxonani ro'yxatga olish uchun vaqt sarfi unchalik katta emas, lekin shu bilan birga qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari taqiqlanadigan darajada yuqori bo'lgan. Birinchi navbatda, bu soliq to'lovlariga taalluqli bo'lib, qo'shilgan qiymat solig'i 20 foizni, aylanmadan to'lanadigan soliq 4 foizni, foyda solig'ining o'rtacha stavkasi 35 foizni, ish haqi fondiga to'lovlar (shu jumladan daromad solig'i va byudjetdan tashqari fondlarga to'lovlar) 60 foizni tashkil qilgan. Ushbu raqamlarni «uchinchi dunyo» mamlakatlariga xos bo'lgan qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari miqdori bilan solishtirish mumkin (6.2-jadval).

Aynan qonunga bo'ysunishning yuqori bahosi korxonaning kundalik faoliyat ko'rsatishini ta'minlash uchun qonun me'yorlarini qo'llashning past foizini izohlaydi.

Ayrim mamlakatlarda qonunchilik me'yorlariga amal qiluvchi korxonalarining ulushi (%da)

Mamlakat-lar	Patent huquqi	Yer solig'i	Foyda solig'i	QQS	Eng kam ish haqi	Mehnat xavfsizligi	Ish kunining uzunligi	Ijtimoiy himoya
Jazoir	m.y.	53	83	83	54	29	30	58
Ekvador	72	m.y.	63	40	87	m.y.	49	36
Yamayka	m.y.	m.y.	m.y.	m.y.	46	27	33	20
Niger	66	29	9	12	2	7	2	5
Tailand	m.y.	20	60	m.y.	34	42	33	40
Tunis	85	75	m.y.	m.y.	26	52	60	49
Svazilend	54	m.y.	16	39	16	19	41	7

6.2. Xufyona iqtisodiyot turlarining tasnifi va uni baholashga nisbatan yondashuvlar

Turli qonunchilik me'yorlariga amal qilinmaslik holatlarining tez-tez uchrab turishi xufyona iqtisodiyot o'lchamining indikatori bo'lib xizmat qiladi. Biroq uning miqdoriy o'lchovi vazifasini hal etishga kirishishdan oldin xufyona iqtisodiyotning turli unsurlarini ta'riflash lozim. Umuman olganda xufyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari va rasmiy qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufyona iqtisodiyot bir nechta unsurdan tarkib topadi.

Xufyona iqtisodiyotning mashhur iqtisodchi E.Fayg tomonidan taklif etilgan tasnifi diqqatga sazavordir.

Faygning fikriga ko'ra, har bir alohida xufyona iqtisodiyot turining tafsili uning vakillari buzadigan institutsional qoidalar to'plami bilan belgilanadi, ya'ni ularning faoliyati qoidalar va normalarning o'rnatilgan tizimi doirasidan tashqariga chiqadi yoki uni chetlab o'tadi va o'z navbatida, o'lchanmaydi va ijtimoiy jihatdan hisobga olinmaydi.

U yoki bu holatda qanaqa qoidalarining buzilishi xufyona iqtisodiyot turlarini farqlash mezonini hisoblanadi. Ushbu mezondan tasniflash tizimi uchun asos sifatida foydalangan holda, E.Fayg xufyona iqtisodiy harakatlarning to'rtta xilini ajratadi: nolegal (maxfiy, yashirincha), hisobga olinmagan, ro'yxatga olinmagan va norasmiy iqtisodiy faoliyat.

1. Nolegal iqtisodiyot. Nolegal iqtisodiyot tijoratning qonuniy shakllari sohasini belgilab beruvchi, yuridik normativlarni buzuvchi iqtisodiy faoliyat tomonidan ishlab

topilgan daromadning sinonimi sifatida ishtirok etadi. Nolegal tadbirkorlar taqiqlangan tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarishda va ularni taqsimlashda ishtirok etadi (giyohvandlik moddalarini noqonuniy ishlab chiqarish, chayqovchilar tomonidan valyuta ayirboshlanishi va h.k.). Bunday taqiqlangan iqtisodiy harakatlar, qonuni chetlab o'tgan holda, foydali daromad manbai hisoblanadi. Shuningdek, siyosiy, iqtisodiy va yuridik muassasalar barqarorligiga putur yetkazishga xizmat qiladi.

2. Hisobga olinmagan iqtisodiyot. Hisobga olinmagan iqtisodiyot institutsional jihatdan o'rnatilgan, soliq kodeksida qayd etilgan fiskal qoidalarni chetlab o'tuvchi yoki ulardan bo'yin tovlovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. Hisobga olinmagan iqtisodiyotdan olingan daromadlar soliq organlariga xabar qilinmaydi. Bunda "soliq bo'shlig'i" – soliq tushumlarini nazarda tutuvchi summa bilan amalda olingan daromad o'rtasidagi farq yuzaga keladi.

Hisobga olinmagan daromadlarni tadqiq etish rivojlangan mamlakatlarda soliq solish sohasidagi turli o'zgarishlarga turtki bo'ldi. Soliq to'g'risidagi qonunlarning soddalashtirilishi va soliq stavkalarining pasaytirilishi soliq solish bazasining kengayishiga va soliq tizimi xarajatlarining qisqarishiga olib keldi. Shu bilan bir vaqtda rivojlanayotgan mamlakatlarda hisobga olinmagan iqtisodiyot, perulik iqtisodchi E. de Sato "merkantilist tizim" sifatida ta'riflagan samarasiz fiskal institutlari mustahkamlangan holda, faoliyat ko'rsatishda davom etmoqda.

3. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot. Ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot hukumat statistika organlarining talablariga ko'ra belgilangan institutsional qoidalarni chetlab o'tuvchi iqtisodiy faoliyat turidan tarkib topgan. Bu yerda davlat milliy statistika tizimida ro'yxatga olinmagan daromad summasi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. E.Faygning fikriga ko'ra, ro'yxatga olinmagan daromad – bu amaldagi umumiy daromad bilan statistika tizimi tomonidan qayd etiladigan daromad o'rtasidagi farqdir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda uyda ishlab chiqarish ro'yxatga olinmagan iqtisodiy faoliyatning muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Milliy daromadni hisoblash metodikasi uyda ishlab chiqarishning milliy hisobga kiritilishini nazarda tutsa-da, mazkur sektor, odatda, uni o'lchashning qiyinligi tufayli, e'tibordan chetda qoladi. E.Faygning ta'kidlashicha, uyda ishlab chiqarishning mavjud baholari shuni ko'rsatmoqdaki, u rivojlangan mamlakatlarda ro'yxatga olingan YalMning 25-50 foizini tashkil qiladi.

Ta'kidlash lozimki, hisobga olinmagan va ro'yxatga olinmagan iqtisodiyot o'rtasidagi farq, yuqorida keltirilgan ta'riflardan kelib chiqib, g'oyat shartli. Agar faoliyat statistika organlari tomonidan ro'yxatga olinmasa, u hisobga ham olinmaydi.

4. Norasmiy iqtisodiyot. Norasmiy iqtisodiyot jamiyat foydasini hamda mulkehilik munosabatlarini, litsenziyalashni, mehnat shartnomalarini, moliyaviy kreditlash va ijtimoiy sug'urtalash munosabatlarini tartibga soluvchi qonunlar va ma'muriy qoidalar bilan belgilangan huquqlarni buzgan holda alohida xarajatlarni tejovchi iqtisodiy faoliyatni o'z ichiga oladi. U norasmiy faoliyat yurituvchi iqtisodiy agentlar tomonidan olinadigan daromadlar bilan o'lchanadi.

Iqtisodiyotning ushbu xiliga uyda ishlab chiqarishni kiritish mumkin, chunki iqtisodiy nuqtai nazardan u hisoblashning qiyinligi tufayli hisobga olinmaydi.

Norasmiy sektorning hozirgi ta'rifi, E.Faygning fikricha, odatda, norasmiylikning huquqiy konsepsiyasini nazarda tutuvchi E. de Satoning g'oyalarini o'zida aks ettiradi. Norasmiy sektor to'g'risidagi adabiyotlarning katta qismi shahar iqtisodiyotiga bag'ishlangan bo'lsa-da, albatta, qishloq norasmiy iqtisodiyoti yanada katta.

Xufyona xo'jalik aylanmasi, tabiiyki, rasmiy statistikaga kiritilmasligi bois, xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash muammosi o'ta dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqsad uchun quyidagi yondashuvlardan foydalaniladi:

- monetar usul, u xufyona hisob-kitoblarda faqat naqd mablag'lardan foydalanilishi to'g'risidagi gipotezaga asosida quriladi (naqd pul massasi harakatining dinamikasi xufyona iqtisodiyotning o'lchamlari haqida fikr yuritish imkonini beradi);

- xarajatlar va daromadlar balanslari usuli, unda deklarasiya qilinadigan daromadlar xarajatlar summasi, tovarlar va xizmatlar iste'molining real hajmlari bilan taqqoslanadi;

- bandlikni tahlil qilish, u shuni nazarda tutadiki, uzoq vaqt mobaynida saqlanib kelayotgan ro'yxatga olinmagan ishsizlikning yuqori darajasi xufyona sektorda bandlik uchun keng imkoniyatlar mavjudligidan dalolat beradi (ro'yxatga olinmagan ishsizlar soni xufyona iqtisodiyotning o'lchamlaridan bilvosita dalolat beradi);

- texnologik koeffitsiyentlar usuli, u xarajatlarning ma'lum texnologik koeffitsiyentlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning real hajmi haqidagi ma'lumotlarni olish imkonini beradi (masalan, iste'mol qilinadigan elektr energiyasining dinamikasi va deklarasiya qilinadigan mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlar taqqoslanadi);

- uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish usuli, u xufyona iqtisodiyotning o'lchamiga ekspert baholarini beradi;

- sotsiologik usul, u xufyona bitimlar amalga oshiriladigan alohida me'yorlarni, ularning jamiyatda tarqalganligini, bitimlarni tuzishda qanchalik qo'llanishini tahlil qilishdan iborat.

Yoritilgan yondashuvlarning turli xilligi sababli olinadigan natijalarni ko'pincha taqqoslash qiyin bo'lsa-da, xufyona iqtisodiyot miqdorining ayrim baholarini keltirish mumkin: (YalMga nisbatan foiz hisobida): Italiya - 15-30, Belgiya - 4-13, Shvesiya - 0,5-17, Buyuk Britaniya - 2-16, Fransiya - 15, AQSH - 3-28, Peru -27-28. Rossiyada 80-yillarning oxirida YalMning 20 foizga yaqini, 1996 yilda 23 foiz.

Yuqorida aytib o'tilganidek, qonunga bo'ysunishning yuqori bahosi va xufyona iqtisodiyotning katta o'lchamlari o'rtasida to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud. Biroq xufyona rejimda almashuvlarni amalga oshirish ham xarajatlar bilan bog'liq. Xarajatlarning bir turida tejalishga erishgan xufyona iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi subyektlar boshqa xarajatlarni ko'proq amalga oshirishadi – ular «xufyonalik bahosi»ni to'lashga majburdirlar. Xufyonalik bahosi bir necha unsurlardan tarkib topadi.

Huquqiy qoidalaridan bo'yin tovlash bilan bog'liq xarajatlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: soliq va boshqa moliyaviy maslahatchilar xizmatlariga haq to'lash; ishlab chiqarish hajmining cheklanishi va reklama natijasida yo'qotilgan foyda (korxonalar qanchalik katta bo'lsa va u reklama kampaniyasini qanchalik faol yuritssa, nazorat qiluvchi organlarning e'tibori doirasiga tushish imkoniyati unda shunchalik katta); «ikkiyoqlama» buxgalteriyani yuritish xarajatlari va shu munosabat bilan yuzaga keladigan korxonadagi hisob yuritish va nazorat qilishdagi qiyinchiliklardan ko'riladigan yo'qotishlar.

Daromadlar transferti bilan bog'liq xarajatlar. Hatto soliqlar to'lashdan bosh tortuvchi iqtisodiy subyektlar ham o'z faoliyatidan foydali samarani davlat bilan baham ko'radi, biroq bunda ular buning evaziga davlatdan hech narsa olishmaydi. Gap shundaki, barcha iqtisodiy subyektlar bilvosita soliqlar va inflyasiya solig'ini to'lashadi (birinchi navbatda bu xufyona almashuvlar chog'idagi mutlaq naqd pullarga taalluqli). Lekin transfertlar bir tomonlama xususiyatga ega – oshkora iqtisodiy subyektlardan farqli o'laroq, xufyona iqtisodiy subyektlar buzilgan mulkchilik huquqlarini himoyalash yuzasidan davlatga murojaat eta olishmaydi. Bunga, shuningdek, kredit olish bilan bog'liq qiyinchiliklarni ham qo'shimcha qilish lozim – chunki o'z faoliyatini yashiruvchi subyektlar o'zining kreditga layoqatliligini buxgalteriya balansida asoslay olishmaydi.

Soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar. Daromad solig'i, ijtimoiy sug'urta fondiga va pensiya jamg'armasiga majburiy to'lovlardan bosh tortish korxonaga ish haqini to'lashga tejash imkonini beradi, lekin bunda mehnatning o'rnini sarmoya bilan bosish va texnika bilan qayta jihozlashdan manfaatdorlikni pasaytiradi. Arzon mehnat korxonani «yo'ldan ozdiradi». Bundan tashqari, qo'shilgan qiymat solig'ini undirish tadbiri xufyona faoliyat sohasini faqat ishlab chiqarish zanjirining chetki bo'g'inlari – chakana savdo va xomashyoga ishlov berishning boshlang'ich bosqichlari bilan cheklaydi. Chunki ishlab chiqarish jarayonining aynan boshlang'ich bosqichlarida QQSni to'lamaslikdan ko'riladigan foyda eng ko'p miqdorga yetadi, ayni paytda oraliq bosqichlarda oraliq mahsulotning xufyona yotkazib beruvchilari oshkora yetkazib beruvchilarga qaraganda yutqazish holatiga tushib qolishadi.

Qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog'liq xarajatlar. Mulkchilik huquqlarini xufyona tafsirlash faqat ijtimoiy sanksiyalar va munosabatlarni individuallashtirish yo'li bilan ijtimoiy tuzilmalar doirasida amalga oshirilishi mumkin. Mulkchilik huquqlari oshkora (fuqarolik kelishuvi asosida) emas, balki ijtimoiy (an'anaviy kelishuvlar asosida) belgilanadi va himoyalanaadi. Shuning uchun faqat barcha transaksiyalar ijtimoiy tuzulma–qabila, oila-qarindoshchilik yoki qo'shni jamoa, milliy doiralar ichida amalga oshirilganda, huquqlarni almashish va himoyalash xarajatlari juda past bo'ladi. «Chetdan» inson ishtirokidagi har qanday bitimda mulkchilik huquqlarini himoya qilishning iqtisodiy mexanizmlari amal qilmay qoladi. Demak, huquqlar faqat ular ichida eng yuqori narxni to'lashga tayyor bo'lgan (ya'ni eng samarali huquq egasi) xaridor topilishi shart bo'lmagan insonlarning qat'iy

chegaralangan doirasiga mumkin. Kouz teoremasining bajarilmasligidan tashqari, mulkchilik huquqlarini kapitallashtirish, huquqlarni erkin o'tkazishning ilojsizligi ham ma'lum shaxslar doirasi tomonidan huquqlar bilan almashuvni cheklashning natijasi hisoblanadi (o'zboshimchalik bilan egallab olingan yer uchastkasini sotishning iloji yo'q). De Soto xufyona qayd etilgan mulkchilik huquqlarini ta'riflash uchun «jonsizlantirilgan kapital» atamasidan foydalanadi: ushbu kapitaldan garov sifatida foydalanish, uni garovga investitsiya qilish, erkin sotish, ba'zan esa shunchaki meros qilib qoldirish mumkin emas.

Shartnoma tizimidan foydalanishning inkonsizligi bilan bog'liq xarajatlar. Shartnomalarni tuzishning xufyona tadbiri unda ko'plab iqtisodiy subyektlar ishtirok etadigan uzoq muddatli loyihalarning amalga oshirilishini qiyinlashtiradi. Chunki uzoq muddatli loyihaga mablag'lar qo'yishga undovchi omil bo'lib unda ishtirok etuvchi insonlarning shaxsiy nufuzi emas, balki nima bo'lishidan qat'i nazar sarmoyadorlarning huquqlari himoyalashiga ishonch hisoblanadi. Haqiqatdan ham, shartnomani qayta ko'rib chiqish zarurati tug'ilgan hollarda ishtirokchilar bitimning tomonlarning hech biri undan manfaatdor bo'lmagan barcha ikir-chikirlariga e'tibor qaratishi lozim bo'lgan sud yoki arbitrajga murojaat eta olishmaydi.

Xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog'liq xarajatlar. Faoliyatni va uning natijalarini qonundan yashirishga urinish xufyona bitim ishtirokchilari doirasini mumkin qadar cheklashga undaydi. Xufyona bitim ko'proq ikki tomonlama xususiyatga ega. Bitimdan manfaatdor bo'lgan uchinchi shaxslar (masalan, stixiyali yuzaga keladigan bozorlar yaqinidagi mavzelar aholisi) uning ishtirokchilari doirasidan chiqarilgan va demak, ularning manfaatlari bitimda hisobga olinmaydi. Boshqacha aytganda, zararli foydalanish huquqi, odatda, xufyona huquqni tartibga solish sohasidan tashqarida qoladi.

Nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. Oshkora sud-huquq tizimi nizolarni hal etishning qator subinstitutlariga – oilaviy-qarindoshchilik va mafiya mexanizmlariga ega. Yuzaga kelgan nizolarni hal etish uchun ikkala muqobil variantdan ham foydalanish xarajatlar bilan bog'liq. Birinchidan, ko'p sonli qarindoshlar, yurtdoshlar va boshqa «o'zinikilar» bilan yaxshi munosabatlarni ushlab turish e'tibor belgilarini qaratish uchun vaqt va xizmatlar almashish uchun mablag'lar talab qiladi. Ikkinchidan, sud va kuchlilik tuzilmalari funksiyasini bajaruvchi mafiya xizmatlariga murojaat etish o'ziga xos soliqni to'lash zarurati bilan shartlangan. Hatto Italiyada ushbu soliq alohida – pizzo nomiga ega bo'lgan. Ushbu soliqning miqdori yo korxonalar aylanmasiga nisbatan foizlarda, yoki mafiya tomonidan biznesni himoyalash va nizolarni hal etish bo'yicha ko'rsatilgan xizmatlarga teng (ekvivalent) hisobida hisoblab chiqiladi. Bunda davlatdan farqli ravishda mafiya o'z xizmatlarining har bir foydalanuvchisiga «soliqning» alohida miqdorini belgilagan holda monopolehini kamsituvchi siyosatni olib borishga qodir bo'ladi. Oshkora tuzilmaga qaraganda mafiya faoliyatining lokal xususiyati axborot manbalarining ancha keng doirasidan foydalanishda o'z ifodasini topadi.

6.3. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida

Xufyona sektor bilan bog'liq eng katta xavf-xatar – bu bozor konstitutsiyasidan keskin farq qiluvchi xatti-harakatlar va bitimlar tuzishning alohida me'yorlari shakllanishidir. Xufyona me'yorlarning asosida ularning amal qilishi hududiy jihatdan va/yoki shaxslarning ma'lum doirasi tomonidan chegaralangan ijtimoiy mexanizmlar yotadi – qonunga bo'ysunish me'yorlarining mavjud emasligi, me'yorlarning ijtimoiy mansubligidan qat'i nazar barcha iqtisodiy subyektlarga amal qilishiga imkon bermaydi.

Xufyona me'yorlarning yozilmagan va yakka hol xususiyati tufayli xufyona bitimlar tuzish uchun barchaga mos keladigan o'yin qoidalarini ifodalab bo'lmasa-da, xufyona iqtisodiyot «konstitutsiyasi»ning asosiy unsurlarini aniqlash mumkin. Ilmiy manbalarda bunga misol tariqasida iqtisodchilar va sotsiologlar tomonidan yaxshi o'rganib chiqilgan Italiya, Sisiliya, Kalabriya va boshqa rivojlangan xufyona sektorga ega bo'lgan mamlakatlar keltirilgan.

Davlatning (dastlab Ispaniya, so'ngra Italiya davlatining) kam ishtiroki va uning mahalliy aholining turmushini va mulkchilik huquqlarini himoyalashni ta'minlashga layoqatsizligi Italiya janubi tarixiy rivojlanishining muhim omillari bo'lgan. Davlat ushbu mintaqalarning uzoqda joylashganligi va o'zi olib boradigan «bo'lib ol va hokimiyat o'rnat» siyosat tufayli ularning mavjudligi haqida shunchaki unutib qo'ydi. Shuning uchun, ayniqsa feodal huquqning bekor qilinishi va mayda mulkdorlar sinfining shakllanishi munosabati bilan mulkchilik huquqlarini tafsirlash va shartnomalar bajarilishini ta'minlashning davlatning aralashuviga muqobil mexanizmlari talab etildi. Mulchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash bo'yicha davlatga muqobil institut sifatida mafiya haqida dastlabki tilga olinishi feodalizmdan mayda va o'rta yer mulkchiligiga o'tishning aynan shu pallasiga taalluqli. «Mafiya» atamasi odatda turli ma'nolarda va turli xildagi hodisalarni yoritish uchun qo'llaniladi. Iqtisodiy tahlilda ushbu atamadan asosan bitimlarni tuzishda amalga oshiriladigan xatti-harakatning alohida me'yorlari va na'munalarini belgilash uchun foydalaniladi. Ya'ni, mafiya rasmiy tashkilot bo'lmasada, xatti-harakat va hukmdorlik munosabatlarining alohida xili hisoblanadi. Boshqacha aytganda, mafiya institut sifatida shaxslarga o'zining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalardagi faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini beruvchi o'yin qoidalarining yig'indisidir.

Birinchi me'yor «o'yin konstitutsiyasi» o'zaro hamkorlik maqsadlarini aniqlashga taalluqli, uni sha'n me'yori sifatida ifodalash mumkin. Mafiyaning avjiga chiqqan klassik davri (1890-1970 yillar)da Italiya janubi aholisining asosiy maqsadi o'zining foydaliligini oshirishdan emas, balki o'z sha'nini va o'z oilasining sha'nini saqlab qolishdan iborat bo'lgan. Hatto o'zini mafiya deb hisoblagan insonning o'zini nomlashi – «sha'n odami» – uning faoliyati maqsadining an'anaviy xususiyatini tasdiqlagan. Kelishuvlar nazariyasi atamasidan foydalangan holda, sha'n me'yorini an'anaviy kelishuv jumlasiga kiritish mumkin, chunki gap oilaning sha'ni va obro'si haqida, birinchi galda, er-xotinning sha'ni haqida ketayapti. Sha'nning yo'qotilishi ijtimoiy o'zaro munosabatlar sohasidan chiqarilishga olib keladi – uni yo'qotgan insonlar hatto

alohida, qishloqlarning chekkalarida yashashadi va faqat o'z muhiti doirasida muloqatda bo'lishadi. Haqiqiy mafioz uchun hatto tijorat sohasidagi muvaffaqiyat ham mustaqil qadr-qimmat emas, balki sha'n belgisi sifatida ko'rib chiqiladi.

Agar utilitarizm me'yori oqilona harakat me'yori to'ldirsa, sha'nni himoya qilish va tasdiqlashning asosiy vositasi – «hasad raqobatchiligi», erkaklar ega bo'lgan zulm o'tkazish salohiyatini doimiy ravishda taqqoslash (ta'kidlash lozimki, mafiyaning madaniy sohasi – «machizm», ya'ni erkakka sig'inish)dir. Shaxs tomonidan hamkorlar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirishning hozor tamoyili (unga ko'ra almashuvning barcha ishtirokchilari yutadi)dan farqli o'laroq, hasad raqobatchiligida ikkita g'olib bo'lishi mumkin emas: faqat bitta g'olib mavjud – qolganlar hammasi – mag'lublar. Kundalik turmushni tartibga soluvchi vosita sifatida zulm o'tkazishdan foydalanish uchun taqiqlarning mavjud emasligi, zulm o'tkazishni monopollashtirishga urinish iqtisodiy sohadagi mafiya vakillarining xatti-harakatlariga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Mafiya bilan bog'liq tadbirkorda foyda olishga cheklashlar oshkora tadbirkornikiga qaraganda kam. Xufyona tadbirkor zarur hollarda zulm qo'llanilishi bilan to'xtab qolmaydi, oshkora tadbirkor esa zulm o'tkazish uchun davlat monopoliyasi oqibatida erkinlikning ushbu darajasidan mahrum etilgan. Shuning uchun mafiya bilan bog'liq korxonalarining raqobat jihatdan ustunliklari raqobat natijasida emas, balki yakka (alohida) monopoliyani hosil qilish va raqobatni cheklash natijasida yuzaga keladi. Mafiya qoidalari bo'yicha faoliyat ko'rsatuvchi bozor mukammal raqobat shartlaridan yiroqlashadi, bunday qoidalarining mavjud bo'lishi iqtisodiy mexanizmlarning amal qilishi tartibini o'zgartiradi.

Navbatdagi me'yor – ishonch – an'anaviy xususiyatga ega, chunki u oila doirasida lokalizatsiyalashgan. Oila ichida ishonch bo'lmasa, uning boshlig'ining sha'ni tushunchasi o'z kuchini yo'qotadi. Shu nuqtai nazardan ishonch an'anaviy tarzda oila turmushining bazaviy tamoyillaridan birini aks ettiradi va uning tashqarisiga amal qilmaydi, demak, u bozor konstitutsiyasida ko'zda tutilganidek, oqilona harakatning sharti bo'lishi mumkin emas. Mafiyaning bazaviy tashkiliy birligi – sossa – 15-20 (ko'pi bilan 70-80, kamida 7) kishidan iborat va oila-qarindoshchilik aloqalari asosida shakllanadigan guruhni o'zida namoyon etadi. Sossa faoliyati doirasiga tushgan barcha shaxslar uning a'zolari bilan do'stona munosabatlar orqali bir-biriga bog'liq.

Oiladagi munosabatlarni qurish uchun foydalaniladigan ishonch mafiyaning iqtisodiy faoliyatini ham belgilab beradi. Mafiya bilan bog'liq tadbirkorlarning raqobat jihatdan yana bir ustunligi bo'lib ishonch asosida shartnoma munosabatlarini qurish hisoblanadi – mafiya shartnoma majburiyatlari bajarilishining eng yaxshi kafolati hisoblanadi. D.Gambyetta yozganidek, mafiyani bozorning ishonchning «tabiiy» darajasi haddan ziyod past bo'lgan va bitim tuzish imkonini bermaydigan sektorlarida va ana shunday mintaqalarda (Italiya Janubida bunday holat o'rin tutadi) ishonchni tug'dirish, reklama qilish va sotish bilan shug'ullanuvchi alohida korxonalar sifatida namoyon etish mumkin. Shuningdek, ishonch yuqori bo'lmagan sharoitda amalga oshiriladigan oshkora tovarlar bilan istalgan xufyona bitimlarga va taqiqlangan tovarlar (qurol, giyohvandlik moddalari) bilan istalgan bitimlarga ham e'tibor qaratiladi. Tovar

sifatida ishonchning o'ziga xos jihatini hisobga olgan holda, mafiya uni solishni g'ayrioddiy usul bilan – oila-qarindoshchilik, do'stona yoki mijozlik aloqalari sohasiga manfaatdor tadbirkorni aralashtirish orqali amalga oshiradi. Xususan, mafiyaning iqtisodiy faoliyatini yoritish uchun ko'pincha mafiyaning oilaviy aloqalari asosida tashkil etiladigan «tarmoq» tushunchasidan foydalaniladi. Aynan o'zgaruvchan sharoitlarga tez moslashuvchi tarmoqlar doirasida «o'zlariniki» o'rtasida yuqori ishonch salohiyatidan foydalanuvchi mafiyaning asosiy iqtisodiy faoliyati amalga oshiriladi.

Bitimlar bo'yicha hamkorlarni «o'ziniki» va «begona» toifasiga bo'lish prinsipial jihatdan muhim, bu yerda gap ikkita standart, ikki xil xatti-harakat haqida boradi. «O'ziniki» doirasida sha'n va obro'ga birgalikdagi sa'y-harakatlar orqali erishiladi va himoya qilinadi, munosabatlar ishonch asosida quriladi. «O'ziniki» va «begona» o'rtasida «hasadgo'ylik raqobatchiligi» bo'lishi muqarrar, ishonch esa dushmanlik va zulmga o'z o'rnini bo'shatib beradi. Xatti-harakatning ikki yoqlama standarti mantig'iga yana bir muhim me'yor – maftiylik kiritiladi. Ushbu me'yor tashqi olam bilan, ayniqsa, davlat vakillari bilan munosabatlarda to'liq yopiqlikni belgilab beradi, uning teskari tomoni sifatida to'liq ochiqlik va oila a'zolaridan faqat haqiqatni gapirishni talab qilish ishtirok etadi. Haqiqiy mafiozlar hamma vaqt jim turishadi.

6.4. Jahonda xufyona iqtisodiyot

Xufyona iqtisodiyot iqtisodiy tizimlarning barcha xillariga xos bo'lib, uning ko'lamlari rivojlangan mamlakatlarda ham, rivojlanayotgan mamlakatlarda ham g'oyat keng.

1990-yillarning ikkinchi yarmida rivojlangan mamlakatlarda xufyona iqtisodiyot YaIMning o'rtacha 12 foiziga, o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda 23 foiziga, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 39 foiziga teng bo'lgan.

1998 yilda ushbu ko'rsatkich bo'yicha Gretsiya (YaIMning 29,0 foizi), Italiya (27,8%), Ispaniya (23,4%), Belgiya (23,4%) «yetakchilik qildi». Irlandiya, Kanada, Fransiyada ham xufyona iqtisodiyotning ko'lamlari keng – 14,9 foizdan 16,3 foizgacha. Bu borada Avstriya (9,1%), AQSH (8,9) va Shveysariya (8,0) eng qulay hisoblanadi.

Xufyona iqtisodiyot ko'lamlarining eng tez sur'atlar bilan o'sishi Gretsiya, Italiya, Shvesiya, Norvegiya va Germaniyada kuzatilmoqda. Masalan, Germaniyada 2001 yilda xufyona sektorning o'sishi 3,5 foizni, ayni paytda YaIMning o'sishi esa 1 foizni tashkil qilgan. Jami xufyona sektor YaIMning 16,5 foizini tashkil qiladi.

Xufyona sektor rivojlanayotgan mamlakatlarda eng keng ko'lamlarga ega. Masalan, xufyona sektor Nigeriyada YaIMning 76 foizini, Taylandda 71 foizini, Misrda 68 foizini, Boliviya 66 foizini, Panamada 62 foizini tashkil qiladi.

XX asrning so'nggi o'n yilligi sobiq sotsialistik mamlakatlarda amalga oshirilgan chuqur islohotlar bilan bog'liq. Ham siyosiy, ham huquqiy tizimning beqarorligi iqtisodiy sohaga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu mamlakatlarda xufyona iqtisodiyotning o'sish sur'atlari 6.3-jadvalda keltirilgan.

Quyidagi jadval ma'lumotlari o'z mualliflari tomonidan elektr-muvazanat usuli yordamida hisoblab chiqilgan. Mazkur usul g'oyasi shundan iboratki, elektr energiyasini g'amlab bo'lmaydi va shuning uchun iste'mol qilinayotgan energiya hajmining o'sish sur'atlari YaIM o'sish sur'atlariga qaraganda yuqori bo'lishi energiyaning xufyona iste'mol qilinayotganligidan dalolat beradi.

6.3-jadval.

**O'rish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar uchun xufyona iqtisodiyotning
YaIMdagi ulushi dinamikasi
(YaIMga nisbatan foiz hisobida)**

Mamlakatlar	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Ozorbayjon	12,0	21,9	22,7	39,2	51,2	58,0	60,6
Belarus	12,0	15,4	16,6	13,2	11,0	18,9	19,3
Bolgariya	22,8	25,1	23,9	25,0	29,9	29,1	36,2
Vengriya	27,0	28,0	32,9	30,6	28,5	27,7	29,0
Gruziya	12,0	24,9	36,0	52,3	61,0	63,5	62,6
Qozog'iston	12,0	17,0	19,7	24,9	27,2	34,1	34,3
Latviya	12,0	12,8	19,0	34,3	31,0	34,2	35,3
Litva	12,0	11,3	21,8	39,2	31,7	28,7	21,6
Moldova	12,0	18,1	27,1	37,3	34,0	39,7	35,7
Polsha	15,7	19,6	23,5	19,7	18,5	15,2	12,6
Rossiya	12,0	14,7	23,5	32,8	36,7	40,3	41,6
Ruminiya	22,3	13,7	15,7	18,0	16,4	17,4	19,1
Slovakiya	6,0	7,7	15,1	18,0	16,4	17,4	19,1
O'zbekiston	12,0	11,4	7,8	11,7	10,1	9,5	6,5
Ukraina	12,0	16,3	25,6	33,6	38,0	45,7	48,9
Chyexiya	6,0	6,7	12,9	16,9	16,9	17,9	11,3
Estoniya	12,0	19,9	26,2	25,4	24,1	25,1	11,8

Manba: Jensen M. Politics and Enterpreneurships in Transition Yesonmies / M.Jensen, P.Kaufmann, A.Sheifer // Working Paper, - 1997/ WDI - № 57.

Xufyona sektor dastlabki besh yilda Ozorbayjon va Gruziyada eng keng ko'lamlarga ega bo'lgan – tegishli YaIMning 60,6 va 62,6 foizini tashkil qildi. Keyingi o'rinlarda Rossiya (41,6%), Bolgariya (36,2%), Moldova (35,7%), Latviya (35,7%) va Qozog'iston (34,3%) turadi. O'zbekistonda esa ushbu ko'rsatkich boshqa davlatlarga nisbatan eng past darajada bo'lgan.

Xulosa

Iqtisodiy subyekt tomonidan o'z biznesi uchun institutsional muhitni – oshkora yoki xufyona – tanlash to'g'risidagi qaror birinchi va ikkinchi holatlarda bitimlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini qiyoslash orqali belgilanadi. Boshqacha aytganda, qonunga bo'ysunish normasi yana bir bor oqilona

asoslanadi: shaxs uning talabini mutlaq imperativning ta'siri ostida emas (qonuniy narsalarning hammasi yaxshi), balki qonunga amal qilishdan kutilayotgan foydalar tufayli bajaradi. Qonunga ixtiyoriy bo'ysunishga undovchi omillar shaxsda faqat, davlat iqtisodiyotining oshkora sektorida transaksiya xarajatlarini pasaytirish yo'li bilan uning manfaatlarini amalga oshirishga qodir bo'lgan taqdirda, paydo bo'ladi.

Iqtisodiy sohada xufyona bitimlar amalga oshiriladigan o'yin qoidalarida, birinchi galda bozor konstitutsiyasidan bitimlarning barcha ishtirokchilarini «o'ziniki» va «begonalarga» ajratish bilan katta farq qiladi. O'zinikilarga nisbatan opportunizmni oldini olishning ijtimoiy mexanizmlari amal qiladi, ishonch va o'zaro yordam me'yorlari hukmronlik qiladi. Aksincha, «begonalarga» nisbatan opportunizm me'yor bo'lib qoladi. Xufyona iqtisodiyot «hasadgo'ylik raqobatchiligiga» asoslangan «yovvoyi» bozor modeliga juda yaqin. Va nihoyat, xufyona iqtisodiyot eng yuqori darajada turli ko'rinishga ega va u to'liq tizim shaklini qabul qilmaydi hamda bozorning barcha ishtirokchilari uchun yagona va majburiy bo'lgan konstitutsiyani qabul qilmaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, qonunga bo'ysunishning yuqori bahosiga muqobil variant ham g'oyat qimmat turadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Xufyonalik, mulkchilik huquqlarining xufyona tizimi, «qonunga bo'ysunish bahosi», xufyona iqtisodiyotning turli unsurlari: norasmiy, soxta va kriminal iqtisodiyot. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash yondashuvlari: monetar usul, xarajatlar va daromadlar balanslari usuli, bandlikni tahlil qilish usuli, texnologik koeffitsiyentlar usuli, uy xo'jaliklari va korxonalar rahbarlari o'rtasida so'rov o'tkazish usuli, sotsiologik usul. Xufyonalik bahosining unsurlari: huquqiy qoidalardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar, daromadlar transferti bilan bog'liq xarajatlar, soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog'liq xarajatlar, qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog'liq xarajatlar, shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog'liq xarajatlar, xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog'liq xarajatlar, nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. «Mafiya» atamasi, «sha'n odami», hamkorlikning «o'ziniki» va «begona» toifasi.

Takrorlash uchun savollar

1. Faqat iqtisodiyotning xufyona sektori subyektlariga nisbatan kuch ishlatish choralarini qat'iylashtirish yordamida ushbu sektorning o'lchamlarini qisqartirishga erishish mumkinmi?

2. Xufyona sektor yalpi ichki mahsulotida yuqori ulushga bilan tavsiflanadigan mamlakatda bozor islohotlarining dastlabki bosqichlari qanday bo'lishi kerak?

3. Bozor islohotlari siyosatining standart dasturiga qanday tuzatishlar kiritilishi lozim?

4. Xufyona iqtisodiyotning qanday unsurlari mavjud?

5. Xufyona iqtisodiyot o'lchamlarini baholash yondashuvlarini izohlang.

6. Xufyonalik bahosining unsurlari nimalardan iborat?

7. «Mafiya» atamasining kelib chiqishini sharhlang.

7-BOB. MULK HUQUQLARI NAZARIYASI VA MULKCHILIK SHAKLLARI RIVOJLANISHINING EVOLYUSIYASI

- 7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari.
- 7.2. Mulkchilik ta'riflarining tahlili.
- 7.3. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari.
- 7.4. Mulkiy huquqlar.
- 7.5. Mulkiy huquqlar taqsimotining tahlili.

Mulk huquqlari nazariyasi o'tgan asrning 60-70 yilarida shakllandi. Hozirgi vaqtda uning rivojlanishi alohida mustaqil konsepsiya sifatida emas, balki iqtisodiy tahlilning uchta yo'nalishi – huquq iqtisodiyoti, yangi iqtisodiy tarix va iqtisodiy tashkilot nazariyasining metodologik va umumnazariy asosi sifatida davom etmoqda.

Amerikalik mashhur iqtisodchilar – R.Kouz va A.Alchiyan mulk huquqlari nazariyasining asoschilari hisoblanadi. Mazkur nazariyaning keyingi rivojiga uzoq xorij mamlakatlarining Y.Barsel, D.Nort, R.Pozner, S.Peyovich, O.Uilyamson, Yu.Fama, E.Furubotn, S.Chung kabi olimlari o'z hissasini qo'shishdi. Rossiya iqtisodiy adabiyotlarida mulk huquqlari nazariyasi R.Kapelyushnikov, V.Radayev, A.Radigin va boshqalarning ishlarida rivojlantirildi.

O'zbekistonda mulkiy munosabatlarini isloh qilish, mulkning huquqiy asoslari va mulk nazariyasining boshqa jihatlari X.Abulqosimov, N.Yusupova, N.Nedeikina, Sh.Shodmonov, T.Shodiyev, S.G'ulomov va boshqalarning ishlarida ko'rib chiqilgan.

Mulk huquqlari nazariyasi huquqiy mexanizmining jamiyatning kundalik xo'jalik hayotidagi rolini o'rganadi. Bunda mulk huquqlarini optimal taqsimlash masalasi markaziy muammo sifatida e'tirof etiladi. Institutsional iqtisodiyot nazariyasiga ko'ra, kim mulkdor hisoblanishi to'g'risidagi masala emas, balki mulk huquqlarini tafsirlash to'g'risidagi masala ancha muhim hisoblanadi.

7.1. Mulk huquqlari nazariyasining asosiy qoidalari

Mulk huquqlari deganda, ne'matlarning mavjud bo'lishi munosabati bilan insonlar o'rtasida yuzaga keladigan va ulardan foydalanishga taalluqli bo'lgan ruxsat etilgan kundalik munosabatlar tushuniladi. Ushbu munosabatlar ne'matlar borasidagi xatti-harakatning istalgan shaxs boshqa insonlar bilan o'zaro hamkorlik qilishda ularga amal qilishi yoki ularga amal qilmaganlik uchun xarajatlar qilishi lozim bo'lgan normalarini belgilaydi. Quyida mulk huquqlari nazariyasining R.Kapelyushnikov tomonidan sarab o'tilgan asosiy qoidalarini ko'rib chiqamiz:

I mulkchilik munosabatlari "inson/ashyo" munosabatlari sifatida emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabatlar sifatida talqin etiladi; mulk huquqlari atamasi insonlar bilan ash-yolar o'rtasidagi munosabatlarni emas, balki insonlar o'rtasidagi noyob ash-yolardan foydalanish borasidagi munosabatlarni yoritadi;

2 mulkchilik munosabatlari noyoblik muammosidan kelib chiqadi: noyoblikning qandaydir omilisiz mulkchilik va adolatlilik haqida gapirishdan ma'no yo'q;

3 mulk huquqlarining talqini o'ziga ham moddiy, ham jisimsiz obyektlarni (shaxsiy erkinlikkacha) o'zlashtirgan holda, barcha narsalarni qamrab oluvchi xususiyatga ega. Mulq huquqlari insonning istalgan turdagi noyob resurslardan foydalanishga nisbatan nuqtai nazarini qayd etadi;

4 mulkchilik munosabatlariga jamiyat tomonidan ruxsat etilgan munosabatlar sifatida qaraladi (davlat tomonidan ruxsat etilgan munosabatlar bo'lishi shart emas). O'z navbatida, ular nafaqat qonunlar va sud qarorlari ko'rinishida, balki yozilmagan qoidalar, an'analar, urf-odatlar, axloqiy normalar ko'rinishida mustahkamlanishi va himoya qilinishi mumkin;

5 mulk huquqlariga xatti-harakat ma'nosi beriladi – bir xatti-harakat usullarini ular qo'llab-quvvatlaydi, boshqalarini esa yo'q qiladi.

Ruxsat etilmagan xatti-harakatlar ham mulk huquqlari nazariyasining diqqat markazida turadi. U iqtisodiy jihatdan tushuniladi: taqiqlar va cheklovlar uni bartaraf etmaydi, balki u bilan bog'liq xarajatlarni (ehtimoliy jazo ko'rinishida) oshirgan holda salbiy omil sifatida ta'sir ko'rsatadi. Ruxsat etilgan xatti-harakat normalariga amal qilish ham, ularni buzish ham oqilona iqtisodiy tanlov harakatlariga aylanadi.

Mulk huquqlari nazariyasi doirasida "mulq" tushunchasi odatda turli shaxslar o'rtasida har xil ulushlarda taqsimlangan huquqlar to'plami sifatida talqin etiladi. Mulq huquqlarining ingliz huquqshunosi A. Onore tomonidan taklif etilgan (Onore ro'yxati) va quyidagi 11 ta unsumni o'z ichiga olgan ta'rif "to'liq" hisoblanadi:

- 1) egalik qilish, ya'ni ashyo ustidan mutlaq nazorat qilish huquqi;
- 2) foydalanish, ya'ni ashyodan shaxsiy foydalanish huquqi;
- 3) boshqarish, ya'ni ashyo kim tomonidan va qanday foydalanilishi mumkinligini hal etish huquqi;
- 4) daromad olish, ashyodan avvalgi shaxsiy foydalanishdan yoki boshqa shaxslarga undan foydalanishga ruxsat etishdan kelib chiqadigan ne'matlarni olish huquqi (boshqacha aytganda – o'zlashtirish huquqi);
- 5) ashyodan o'zgaralar foydasiga voz kechish, uni iste'mol qilish, o'zgartirish yoki yo'q qilish huquqini nazarda tutuvchi "kapital qiymat" huquqi;
- 6) xavfsizlik huquqi, ya'ni ekspropriatsiyaga qarshi immunitet;
- 7) ashyoning meros bo'yicha yoki vasiyatnoma bo'yicha o'tishi huquqi;
- 8) muddatsizlik;
- 9) zararli foydalanishni taqiqlash, ya'ni ashyodan o'zgaralar uchun zararli usul bilan foydalanishdan o'zini tiyish;
- 10) undirish ko'rinishidagi javobgarlik, ya'ni ashyoni qarzni to'lash uchun olib qo'yish imkoniyati;
- 11) qoldiq xususiyat, ya'ni kimgadir o'tkazilgan vakolatlarning ularning o'tkazish muddati tugagach yoki istalgan boshqa sababga ko'ra ushbu o'tkazish o'z kuchini yo'qotgan hollarda, "tabiiy" ravishda qaytarilishini kutish.

Ushbu ta'riflar aniqdek tuzilganiga qaramay, bu 11 ta unsur L.Bekerning fikriga ko'ra, "ko'p sonli – taxminan 1,5 mingga kombinatsiyani amalga oshirish imkonini beradi, agar ularning huquq subyektlari va obyektlari bo'yicha variatsiyalanishini hisobga olsak, u holda mulk shakllarining xilma-xilligi, haqiqiy vahimali omilga aylanadi".

Mulk huquqlari nazariyachilarining nuqtai nazaridan, mulk huquqi mavjud bo'lgan va u mavjud bo'lmagan vaziyatlar o'rtasida qat'iy chegara o'tkaziladigan yondashuv unchalik ham to'g'ri emas. Mulk huquqi – bu qat'iy belgilangan nuqta emas, balki uzluksiz qator. A.Alchiyan va G.Demsesning ta'kidlashicha, ashyoga bo'lgan u yoki bu vakolat mulkdorga qay darajada tegishli ekanligi haqida uning qarori ashyodan haqiqiy foydalanishni qanchalik belgilab berishiga qarab fikr yuritish mumkin. Mulk huquqlari nazariyasi har qanday almashuv harakati aslida vakolatlar to'plami bilan almashish ekanligi to'g'risidagi bazaviy tasavvurdan kelib chiqadi.

Huquqshunosalar va iqtisodchilarning fikriga ko'ra, "Onore ro'yxati"dagi unsurlardan eng zaili – bu to'qqizinchi unsur – *zararli foydalanishni taqiqlash* unsuridir. Zararli foydalanishni taqiqlash bilan bog'liq muammo shundan iboratki, boshqa shaxslarga ziyon yetkazishning ko'plab usullari nafaqat taqiqlanmagan, balki qonun bilan himoyalanaadi. Xususiy mulkchilik huquqiy holati sharoitida, odatda, begona mulkning iste'mol qiymatiga bevosita ta'sir etish yo'li bilan jismoniy ziyon yetkazish mumkin emas, lekin uning almashish qiymatini pasaytirgan holda bilvosita yo'l bilan ziyon yetkazish mumkin. Tadbirkor raqobatchining firmasiga o't qo'yib, uni honavayron qilishga haqli emas, lekin u o'zining ishlab chiqarish samaradorligini keskin oshirgan holda, raqibni honavayron qilishga haqli. O'rta asrlar sexlarida xatti-harakatning ushbu usuli ham noqonuniy hisoblanar edi. Zararli foydalanishni taqiqlash bilan bog'liq huquq hajmini aniq belgilashning murakkabligi mulk huquqlarini cheklashning yo'l qo'yildadigan chegaralari to'g'risidagi asosiy muammoni yuzaga chiqaradi. Ushbu huquqning ma'nosi shundan iboratki, hatto to'plamga "to'liq ta'rif"dagi barcha unsurlarni kiritish ham mulk huquqini cheksiz qilmaydi.

7.2. Mulchilik ta'riflarining tahlili

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi jamiyatning iqtisodiy negizlariga oid XII bobda quyidagilar hayon etilgan: "Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O'zbekiston iqtisodiyotining negizini turli shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste'molchilar huquqlarining ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan teng muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin (53- modda). Mulkdor mulkiga o'z xohishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart" (54-modda). O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksiga mulchilikning

egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish triadasi (164-modda) asos qilib olingan. Ushbu Kodeksda mulkchilikning xususiy va ommaviy shakllari mavjudligi (167-modda) ta'kidlanadi.

Demak, iqtisodiyot va uni tashkil etishning bozor modeli uchun muayyan-tarixiy shakldagi mulkchilik instituti talab etiladi. Mulchilik institutining negizini mulk tushunchasi tashkil etadi. Mulch – resurslar cheklanganligi sharoitining oqibatidagi noyoblik muammosini hal qilinishining yagona vositasi hisoblanadi. Bu vosita mulkdorga huquqlar tutamini taqdim etadi. Albatta, mulkiy huquqlar tutami egalik qilish va boshqa huquqlar (foydalanish, tasarruf etish va boshqalar) bilan birgalikda tashkil etadi. Huquqlar tizimi xo'jaliklar va shaxslar o'zaro munosabatlarga kirishishlari uchun ham mulkdorni, ham mulkni himoyalaydi. Shaxsning jamiyatdagi erkinligi huquq bilan kafolatlanadi va chegaralanadi. Undagi barcha mavjud huquqlardan eng to'lig'i mulchilik huquqidir. Ushbu huquq shaxs va jamiyat uchun o'zaro qarama-qarshi bo'lgan begonalashuv xususiyatini ham namoyon etadi. Ilmiy manbalarda mulchilik munosabatlari umumiy tan olingan yagona ta'rifga ega emasligi sababli qator talqinlar mavjud (7.1-jadval).

7.1-jadval.

Mulkchilik institutiga oid talqinlarning turkumlanishi

Yondashuv nomi	Mulkchilikning asosiy belgilari
1. Klassik yo'nalish	Daromad keltirish qobiliyati mujassamlangan kapital
2. Faylasuflar va neoklassiklar	Tashqi dunyo obyektlar ustidan nazoratni ularni o'zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish
3. Dialektik usul tarafdorlari	Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham begonalashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo'luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli
4. Nemis tarixiy maktabi	Ijtimoiy o'zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan axloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqilligining kafolati sifatida tan olish
5. Neoinstitutsional yo'nalish	Turli shaxslar o'rtasida bir buyumda turli huquqlarning namoyon bo'lish imkoniyati. Buyumga qarashli vakolatlar tutami
6. Huquqshunoslar	Shaxsning buyum ustidan hukumronligi va boshqa shaxslar imkoniyatlarini cheklash.
7. Sotsiologlar	Iqtisodiy buysundirish asosida ijtimoiy iyerarxiyani o'rnatish usuli
8. Ernando de Soto (Peru)	Qiymatga aylanishda ishtirok etish va daromad keltirish qobiliyati

Jadvaldan ko'rib turganimizdek, mulchilikni o'zlashtirib olish bilan tenglashtirish neoklassik iqtisodiy tafakkur vakillariga xos bo'lsa, huquqshunoslar uchun shaxsning *buyum ustidan hukumronligi* imkoniyatlarini chegaralash mulkdan boshqa shaxslarning ziyoniga foydalanishga ruxsat bermaslik sifatida ta'riflanadi. Mulchilik –

bu shaxs va buyum o'rtasidagi emas, balki insonlar o'rtasidagi munosabat sifatida gavdalanishi kerak.

Mulkechilik huquqlari nazariyasi nafaqat boshqaruv, xavfsizlik, merosga topshirish huquqlarini qo'shgan holda huquqlar to'plamini kengaytiradi, balki huquqlarning o'zlarining aylanuvchanligiga, oldi-sotdi obyektlari bo'lib buyumlarning o'zi emas, balki ularga nisbatan huquq hisoblanishiga e'tiborni qaratadi. Masalan, yer uchastkasidan foydalanish huquqi; mol-mulkdan foydalanishdan keladigan daromadni olish huquqi va boshqalar.

Huquqshunoslarning fikricha, mulk – bu mutlaq huquq. Mulkdorga qonun bilan taqiqlanmagan hamma narsa ruxsat etilgan. Mutlaq huquq ijobiy cheklov emas, balki salbiy cheklov (nima mumkin emas) bilan yoritiladi.

Agar huquqlarning muayyan to'plami, masalan, A.Onore tomonidan sanab o'tilgan II ta huquqning aksariyati ikkilamchi hisoblanadi. Misol uchun, xavfsizlik huquqini olaylik. Uning o'zi yetarli emas, chunki huquq faqat davlat tomonidan muhofaza qilingan taqdirda, klassik nuqtai nazardan huquq hisoblanadi. Voz kechish huquqi – bu tasarruf etish huquqining bir qismi. Javobgarlik huquqi mulkechilik huquqini emas, umuman fuqarolik huquqini o'zida namoyon etadi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan turli huquqlarni hisoblab chiqish texnikasi o'ta samarali. Mulkdor, mulkdorligicha qolib, foydalanish huquqidan ham, boshqarish huquqidan ham, daromad olish huquqidan ham vaqtinchalik voz kechishi mumkin. Tovar esa nafaqat o'zining jismoniy xususiyatlarining yig'indisi sifatida, balki imkoniyatlar va cheklovlarning ma'lum to'plami sifatida namoyon bo'ladi. Biroq boshqa muhim iqtisodiy mavhumlik singari – qiymat, mulk tarkibiy qismlarga bo'linadi. Lekin ulardan tarkib topmaydi. Shuning uchun mulkechilikni huquqlarning murakkab tutami sifatida ta'rillash mazmunga emas, balki texnologik xususiyatga ega.

7.3. Mulkechilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari

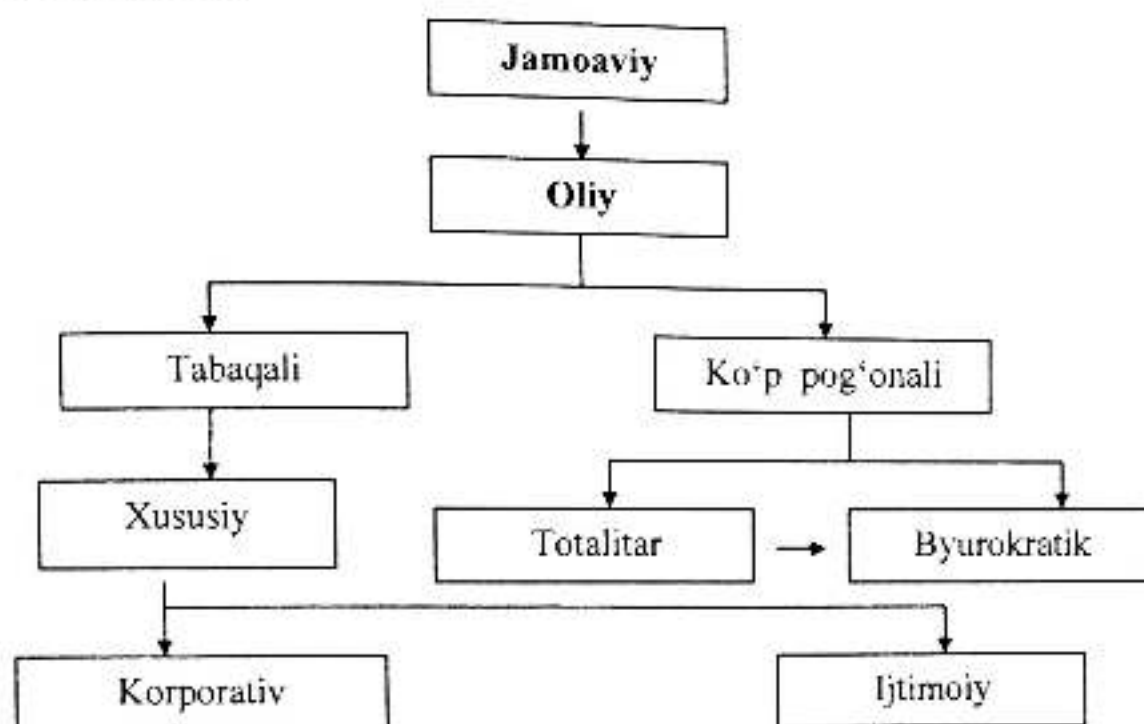
Iqtisodiyotda, xususan mulkiy munosabatlar shakllarini o'rganishda mulkni tasniflash muhim o'rin tutadi. Ko'pchilik iqtisodchilar va faylasuflar uchun tasniflash mezoni sifatida mulk subyekti olinadi. Agar mulk bir shaxsga tegishli bo'lsa, u – xususiy. Agar u bir necha shaxsga tegishli bo'lsa – jamoaviy. Agar u butun jamiyatga tegishli bo'lsa – umumxalq yoki davlat mulki hisoblanadi. Bunday yondashuv g'arbdagi tadqiqotchilar uchun mulkning uchta shaklini ifodalashga asos bo'lgan: xususiy, jamoaviy va ijtimoiy. Ba'zan ularga aksiyadorlik (korporativ) va davlat shakllari ham qo'shimcha qilinadi. Ba'zida aksiyadorlik mulkini jamoaviy shakl deb, davlat mulkini esa ijtimoiy shakl deb hisoblashadi. Lekin bundan mohiyat o'zgarmaydi.

Ixtiyoriy shakldagi mulkning namoyon bo'lishi qator omillarga bog'liq. Jumladan:

- 1 mehnat sharoitlari va natijalarini o'zlashtirib olish usullari;
- 2 mehnat sharoitlari va natijalarini tasarruf etish xususiyatlari;
- 3 mehnat sharoitlarini takror yaratish;

- 4 faoliyat turlari bo'yicha almashishning asosiy usuli;
- 5 natijalari qayta taqsimlash usullari.

Mulkchilik munosabati tarixan qanday shakllarda rivojlanganligi katta qiziqish uyg'otadi (7.1-rasm).

7.1-rasm. Mulk shakllarining rivojlanishi

1. Mulkchilikning eng dastlabki shakli *jamoaviy mulk* g'arb huquqiy tizimining asos (antik taraqqiyot)ini tashkil etadi. U uchta asosiy xususiyat bilan tavsiflanadi:

- 1 jamoaviy mulk jamiyatga – uni to'laqonli a'zolar deb tan oluvchi individlar yig'indisiga tegishli;
- 2 jamoaviy mulkni qayta taqsimlash huquqi mutlaq jamiyatga tegishli;
- 3 jamoaviy mulk jamoaviy huquq normalari bilan tartibga solinadi.

Jamoaviy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

- a) boshqarish (taqsimlash) ijtimoiy;
- b) egalik qilish xususiy;
- v) jamoaviy mulk obyektidan voz kechish taqiqlangan;
- g) ijtimoiy majburiyatlar tizimi;
- d) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Jamoaviy mulkning rivojlanishi davlatchilikni yuzaga keltirgan. Ushbu bosqichida davlat majbur etish apparati sifatida hali jamiyatga qarshi turmaydi.

2. *Oliy mulk* davlat mulkning dastlabki shaklidir. Davlatni tashkil etish ko'p hollarda mulkni, masalan, yerni zo'rlik bilan tortib va bosib olishlar oqibati bo'lgan. Oliy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

a) mulk va hokimiyatning bo'linmasligi;

b) xizmat uchun mukofot sifatida resursni hadya qilish shaklida faoliyat bilan almashish;

v) mehnat sharoitlarini ishlab chiqaruvchilarga birlashtirish (xususiy egalik);

g) birlashtirilgan resurslarni tasarruf etish uchun davlat monopoliyasi;

d) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Davlat boshlig'i bunday mulkning «oliy mulkdoriga» aylangan va ularni o'z fuqarolariga tarqatgan (hadya qilgan). Yerni egalikka olish va undan foydalanish sharti davlatga xizmat qilishdan iborat bo'lgan. Oliy hokimiyat ixtiyorida eng muhim ta'sir etish vositasi – tortib olish (tasarruf etish) huquqi qoldirilgan. Bu bir vaqtning o'zida ikkita o'zaro bog'liq vazifani hal etish imkonini bergan: ishlab chiqaruvchining ehtiyojlarini qondirish va ishlab chiqaruvchini o'zi foydalanadigan resursni takror yetishtirishga majbur qilish.

Asta-sekin vaqt o'tishi bilan oliy mulkchilik instituti sharoitida, davlat monopoliyasi xo'jalik faoliyati mahsulotlari bilan almashuv rivojlanishiga to'sqinlik qila boshlagan. Iqtisodiy ehtiyojlarning ta'siri ostida mulkchilik instituti o'zgarib boshladi. Natijada turli ishlab chiqarish usullariga xos bo'lgan ikki xil institut shakllandi: tabaqali va ko'p pog'onali mulk.

3. *Tabaqali mulk* – oldingi davrda asosiy mehnat sharti bo'lgan tabiiy resurslarga tabaqali monopoliyalarning shakllanishi bilan tavsiflanadi, dvoryanlarning o'zlariga «birlashtirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqining kengayib borishi bilan izohlanadi.

Tabaqali mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

a) mulkdorlar sinfining paydo bo'lishi;

b) ishlab chiqarish vositalari cheklangan aylanmasining paydo bo'lishi;

v) hokimiyat huquqlariga nisbatan mulkiy huquqlarning cheklangan xususiyati;

g) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi;

d) mulkdan olinadigan daromadni qayta taqsimlash yangi shaklining paydo bo'lishi. Rivojlanishning Yevropa modeliga xos bo'lgan tabaqali mulkchilik instituti davlat mulkchiligidan xususiy mulkchilikka o'tish bosqichi sifatida ta'riflanadi.

4. *Xususiy mulkchilik* individning jamoaviy xo'jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o'zida namoyon etadi va quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

1 iqtisodiy agentlarning mustaqilligi;

2 mehnat sharoitlari va natijalarining erkin aylanishi;

3 hokimiyat huquqlariga qaraganda mulkiy huquqlarning yetariligi;

4 mulkdorning mulkiy javobgarligi.

Xususiy mulk institutining shakllanishi tobelikning yangi shakli – iqtisodiy tobelikning paydo bo'lishiga olib keldi. Xodimning ishlab chiqarish vositalaridan ajralishi bilan bir qatorda ishlab chiqaruvchining o'z mehnatining mahsuliga bo'lgan huquqidan mahrum etilishi yuz berdi.

5. *Korporativ mulk*. Ko'plab tadqiqotchilar korporativ mulkni xususiy mulk bilan tenglashtirib, korxonani tashkil etishning korporativ shaklini mulkiy majmuani ishonchli boshqarish shakli sifatida talqin etishni taklif qilishadi. Korporativ mulkchilikning

asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: mulkning ayrim shaxslarga taqsimlanganligi; iqtisodiy agentlarning tobelik munosabatlari; iqtisodiy agentlar javobgarligining cheklanganligi; qayta taqsimlash munosabatlari sohasida mulkdan keladigan daromadlar rolining keskin ortishi; mulkdor – korporatsiya huquqlarini bilvosita himoyalash orqali mehnat sharoitlarini takroriy yaratish.

6. *Ijtimoiy mulk*. Ijtimoiy mulk yuridik va jismoniy shaxslar mulki bilan birga mavjud bo'ladi. Jamiyat mulki, ko'p holatlarda davlat tomonidan boshqarilishiga qaramay, unga tegishli emas. Jamiyatning muammosi resurslarni takroriy ishlab chiqarish va mulkdan daromad – monopol rentani olish ustidan nazorat o'rnatishdan iborat.

Ijtimoiy mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

a) jamiyatning hokimiyat apparati sifatida davlatdan ajratilishi;

b) jamiyatning tabiiy resurslarga monopoliyasi;

v) ijtimoiy mulk obyektlaridan foydalanishning konsession mexanizmi;

g) ishlab chiqaruvchining o'z faoliyati natijalariga mulkchiligi;

d) ijtimoiy mulkdan keladigan daromadlardan jamiyat a'zolarining ijtimoiy ahamiyatli ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanish.

7. *Ko'p pag'onali mulkchilik*ning vujudga kelishi mulkdor vakolatlarining turli xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida taqsimlanishi jarayonini o'zida namoyon etadi.

*Ko'p pag'onali mulkchilik*ning asosiy xususiyatlari:

a) mol-mulk va hokimiyatning ajratilmaganligi;

b) mol-mulk uchun to'liq huquqlariga ega bo'lgan shaxslarning mavjud emasligi;

v) mulkdor vakolatlarini amalga oshirishda ishtirok etishning xizmat xususiyati;

g) ular o'rtasida mulkchilik vakolatlari taqsimlanadigan subyektlar o'rtasidagi tobelik munosabatlari;

d) mehnat sharoitlarining ishlab chiqaruvchilarga biriktirilishi. Ta'kidlash lozimki, *ko'p pag'onali mulkchilik* instituti barcha xo'jalik yurituvchi subyektlarning mehnat sharoitlarini tasarruf etishdagi huquqlarini sezilarli darajada cheklagan holda, mehnat natijalarining erkin aylanishini istisno etmadi. Demak, tabiiy resurslar emas, balki xo'jalik faoliyatining mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy vositalariga aylanishiga qarab mazkur institutning iqtisodiy asosi nuray boshladi. Lekin bu noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat o'z mavqeini osongina bo'shatib berganligini anglatmaydi. *Ko'p pag'onali mulkchilik* instituti o'z shaklini o'zgartirdi. Tarixga ushbu o'zgarishning ikkita yo'nalishi ma'lum: totalitar va byurokratiya mulkchiligi.

8. *Totalitar mulkchilikka* sobiq SSSRda mavjud bo'lgan «davlat mulkchiligi» instituti yaqqol misol bo'ladi.

Totalitar mulkchilikka mos keluvchi rejali-taqsimlash iqtisodiyotida xo'jalik yurituvchi subyektlar o'zlariga biriktirilgan mol-mulkka faqat amalda egalik qilishadi va o'zlari ishlab chiqargan mahsulotning ham, uni sotishdan olingan mablag'larning ham egasi hisoblanmaydi. Totalitar mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

- 1 hokimiyat va mulkning ajratilmasligi;
- 2 ishlab chiqarish vositalariga davlat monopoliyasi;
- 3 mehnat sharoitlarining xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida markazlashgan tarzda qayta taqsimlanishi;
- 4 ishlab chiqaruvchining o'zi yetishtirgan mahsulot va uni sotishdan olinadigan daromadni tasarruf etish huquqidan mahrum etilishi;
- 5 mehnat sharoitlarini markazlashgan rejalashtirish mexanizmi yordamida takroriy yaratish.

9. Byurokratiya mulkchiligi ko'p pag'onali mulkchilik rivojlanishining tabiiy mahsuli hisoblanadi. Ishlab chiqarish emas, balki qayta taqsimlash katta miqdordagi pullarni paydo qiladi. Uning asosiy xususiyatari:

- a) mulkchilik huquqlarini himoya qilishning samarali tizimi mavjud emasligi;
- b) resurslar va mahsulotlarni qayta taqsimlash jarayonida amaldorlar ishtirokining qonunchilikda belgilangan imkoniyati;
- v) narxlar va tariflarning byurokratik tartibga solinishi;
- g) xufiyona iqtisodiyotning katta ulushi;
- d) mehnat sharoitlarini takror yaratish samarali mexanizmining mavjud emasligi.

Hokimiyat va mulkning ajralmasligining rasman tan olinishi bilan xususiy mulkchilik huquqini buzmasdan qolmaydi. Noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat mulkdorning erkin irodasiga qaraganda iqtisodiy hayotning muhim omili hisoblanadi. Hokimiyat tuzilmalarida ishtirok etish orqali beriladigan imkoniyatlar xo'jalik faoliyatidan kelib chiqadigan imkoniyatlarga qaraganda ancha yuqori. Hokimiyaga ega bo'lgan amaldorlar shaxsiy boylukni ko'paytirish uchun hokimiyat imkoniyatidan foydalanishadi. Lekin hokimiyat o'z egasiga mulkdan ko'ra ko'proq narsani beradi, ularning sa'y-harakatlari birinchi navbatda hokimiyatni saqlab qolishga yo'naltirilgan. Hokimiyatni yo'qotib, ular, odatda, mulkni ham yo'qotishadi.

7.4. Mulkiy huquqlar

1. *Mulk-egalik qilish. Mulkdor.* Egalik qilish ijtimoiy institut sifatida noyob resurslarni takroriy yetishtirish vazifasi paydo bo'lgan vaqtda yuzaga keladi. Dastlab mehnat sharoitlari egalik qilish obyekti hisoblanadi.

2. *Mulk-imtiyoz. Monopolist.* Vaqti kelib ijtimoiy-iqtisodiy rol ikkita yangi rolga bo'linadi: tabiiy resurslar mulkdorining roli va ishlab chiqaruvchining roli. Egalik qilish huquqi foydalanish huquqidan, egalik qilish obyekti esa xo'jalik yurituvchi subyektdan ajralib chiqadi. «Mulk-imtiyoz» tushunchasi paydo bo'ladi. Bu yerda mulkdor-monopolistning renta – o'ziga tegishli resurslardan daromad olish huquqiga duch kelamiz.

Mulk-imtiyoz aholining ma'lum qismi peshona terisi bilan o'zining tirikchiligi uchun non topish majburiyatidan ozod bo'lishi uchun imkoniyat, ya'ni fan, san'at va harbiy ishni rivojlantirish imkoniyati yaratadi.

Ishlab chiqaruvchi Xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi-ishlab chiqaruvchining shaxsiy maqsadi o'z ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot ishlab chiqarishdan iborat. Ko'plab xo'jalik yurituvchi subyektlar shaxsiy maqsadlariga erishishga intilish natijasida ijtimoiy ahamiyatga molik missiyaning amalga oshishi – jamiyatni takroriy ishlab chiqarish sodir bo'ladi.

3. Mulk-korxon. Tovar almashuvining rivojlanishi rollarning yangidan bo'linishiga dastlabki tarixiy sabab hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchining tabiiy huquqi hisoblangan mahsulotga bo'lgan huquq ishlab chiqarish vositalarining mulkdori – xo'jayinga o'tadi.

Xususiy mulk majburlashga asoslangan hokimiyatni hamda obro'ga asoslangan hokimiyatni tarixning chetiga siqib chiqaradi. Mulk-korxonaning paydo bo'lishi bilan birga yollanma xodim va xo'jayin, ishlab chiqarish vositalariga bo'lgan mulkchilikdan mahrum etilgan va o'zining mehnat qobiliyatini sotishga majbur bo'lgan iqtisodiy agent hamda xo'jalikning yangi xili – korxonani tashkil etuvchi iqtisodiy agentning roli paydo bo'ladi.

Xo'jayin. Xo'jayinning shaxsiy maqsadi – qo'shimcha qiymatni olishdan iborat. Bu uni iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beruvchi barcha yangi narsalarni joriy etishga undaydi. Xo'jayin o'ta muhim ijtimoiy-iqtisodiy missiya – iqtisodiy faoliyatni ratsionalashtirish egasiga aylanadi.

Yollanma xodim. Xodim – bu faqat o'zining mehnat qilish qobiliyati uning huquqining obyektini hisoblangan individ (ishchi kuchi). Lekin bu qobiliyat, so'zsiz, uning o'ziga tegishli, ya'ni xodimning o'zi kimningdir huquqlarining obyektini hisoblanmaydi. U: a) erkin tanlash huquqini qo'lga kiritadi va b) o'z faoliyatining mahsulotlariga bo'lgan huquqni yo'qotadi. Xodimning ijtimoiy-iqtisodiy missiyasi mehnatni taqsimlash samaradorligini oshirishdan iborat.

4. Mulk-kapital. Mulk-imtiyoz holatida bo'lgani kabi mulk-korxonaga o'z egasiga qo'shimcha mahsulotni o'zlashtirib olish huquqini beradi. Albatta, endi ushbu mahsulot ortiqcha mahsulotda emas, balki qo'shimcha qiymat – korxonaga xo'jalik faoliyatining xarajatlari va natijalari o'rtasidagi farq shaklida namoyon bo'ladi. Mulk-kapital paydo bo'lishi bilan xo'jayinning roli kapitalist va menejer, taqsimlash jarayonini nazorat qiluvchi iqtisodiy agent hamda ishlab chiqarish jarayonining o'zining tashkilotchisi rollariga bo'linadi.

Kapitalist. Kapital egasi xo'jayin singari qo'shimcha qiymat olishdan manfaatdor. Lekin ishchi kuchini ishlab chiqarish vositalari bilan birlashtirish emas, balki kapitalni to'g'ri sarflash kapitalist uchun ushbu qiymatni olish usuli hisoblanadi.

Menejer. Kapitalistga menejer – ishlab chiqarish jarayonining rahbari, xo'jayin funksiyasini bajaruvchi, lekin mulkni yo'qotish xatariga ega bo'lmagan iqtisodiy agent qarama-qarshi turadi.

Menejerning ijtimoiy-iqtisodiy roli va yollanma xodimning roli o'rtasida o'ta muhim farq mavjud. Xodim o'z ishchi kuchini – mehnat qobiliyatini, menejer esa ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilish bo'yicha xizmatni sotadi. Bitim tuzilgach, xodim

ijrochiga, menejer esa korxonaga rahbariga aylanadi. Menejer daromadining asosini u rahbarlik qiladigan korxonaga faoliyatining natijalari uchun mukofot tashkil qiladi.

5. Mulk-biznes. Tadbirkor. Mulk miqdori «qiymat» degan mavhum tushunchaga aylangan sharoitda sahмага yangi shaxs – tadbirkor va yangi mulk obyekti – biznes chiqadi. Chunki nafaqat mehnat, yer va kapital, balki faoliyatning alohida turi – tadbirkorlik ham «qiymatni yaratish» xususiyatiga ega. Shaxsiy boyish masalasini hal etayotib tadbirkor munosib ijtimoiy missiya iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirishni amalga oshiradi. U topgan yangi qarorlar asta-sekin ijtimoiy normaga aylanadi. Lekin yangi qarorlar – bu nafaqat yangi imkoniyatlar, balki yangi xatarlardir. Bir vaqtning o'zida mulkdor va tadbirkor sifatida ishtirok etuvchi mulkdor-sarmoyador qismlarga ajrala boshlaydi. Shu tariqa tadbirkor asta-sekin mulkdordan ajralib chiqadi. Unda hatto o'zining, mulkdordan alohida mulk obyekti – biznes paydo bo'ladi.

Sarmoyador. Tadbirkorning o'ziga mulkka bo'lgan talabi kapitalni qiymatga ega bo'lgan cheklangan resursga aylantiradi. Bir vaqtning o'zida tadbirkorlik faoliyatidan voz kechgan va o'ziga tegishli cheklangan resurs – kapitaldan foydalanish huquqini to'lov evaziga sotuvchi sarmoyador-mulkdorning ijtimoiy-iqtisodiy roli paydo bo'ladi. Sarmoyadorning shaxsiy maqsadi mulkdan (kapitaldan) olinadigan daromadni ko'paytirishdan iborat.

6. Mulk-talab. Sarmoyador rolining ichki qarama-qarshiligi shu narsa bilan bog'liqki, tadbirkorlik faoliyati yukini ko'tarishni istamagan holda, u istar-istamas ushbu faoliyat bilan bog'liq mulkni yo'qotish xatarini o'z zimmasiga oladi. O'z navbatida, bu mulkdan oladigan daromadning ikkita tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: cheklangan resurs uchun to'lov va xatar uchun to'lov.

Sarmoyador rolining ushbu ikki taraflamaligi oqibati – yana bir bo'linish: ishtirokchi roli va kreditor roli, tadbirkorlik faoliyatida ishtirok etish maqsadini ko'zlovchi sarmoyador va mulkni yo'qotish xatarini kamaytiruvchi sarmoyador rolining paydo bo'lishi.

Ishtirokchi – bu mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kechuvchi iqtisodiy agent. O'z navbatida jamiyatning o'zi va uning mol-mulki emas, balki xo'jalik jamiyatiga nisbatan majburiyat huquqlari ishtirokchining mulki hisoblanadi.

Ishtirokchining shaxsiy maqsadi – jamiyatning foydasida ishtirok etishdan iborat. Tegishliicha u bu bilan bog'liq xatarlarning bir qismini o'z zimmasiga oladi. Natijada mazkur loyihalar xatarlarini ko'plab ishtirokchilar o'rtasida taqsimlash asosida o'ta qimmat va uzoq muddatli loyihalarni amalga oshirish mumkin bo'ladi. Ishtirokchining ijtimoiy-iqtisodiy missiyasi, shu tariqa, xatarlar va javobgarlik dispersiyasidan iborat.

Kreditor. Agar sarmoyador – bu tadbirkorlik rolidan voz kechgan kapitalist bo'lsa, u holda kreditor – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq xatarlardan voz kechgan sarmoyadordir. Professional moliyaviy vositachilardan foydalanish esa xatarlarni pasaytirish usuli hisoblanadi.

7. Mulk-aksiya. Jamiyatning ko'p sonli ishtirokchilari nafaqat uning xo'jalik faoliyati natijalari uchun javobgarlikning, balki boshqaruvchilar tomonidan

ishtirokchilar ishonchining suiiste'mol qilinishi imkoniyatining ham taqsimlanishini yuzaga keltiradi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy rol paydo bo'ladi: nazoratchi – xo'jalik jamiyatiga nisbatan alohida funksiyalarni; jamiyat mol-mulki va daromadlarining tasarruf etilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi uning ishtirokchisi.

Nazoratchining shaxsiy maqsadi xo'jalik jamiyatini kapitallashtirishning o'sishiga erishishdan iborat.

Aksiyador. Jozibadorligini yo'qotayotgan biznesdan chiqish ham xo'jalik jamiyatlarining faoliyati bilan bog'liq xatarlarni soddalashtirish usuli hisoblanadi. Ushbu imkoniyat jamiyatda ishtirok etishning alohida vositasi – aksiyalarning paydo bo'lishi bilan ta'minlanadi.

Rasmiy jihatdan aksiyalar o'z egalariga jamiyatga nisbatan majburiyat huquqlarini, xususan: boshqaruv organlarida ishtirok etish huquqi, jamiyat foydasining bir qismini olish huquqi va jamiyat tugatilgan taqdirda uning mol-mulkining bir qismiga ega bo'lish huquqini beruvchi qimmatli qog'ozlarni o'zida namoyon etadi.

Biroq ushbu huquqlar ko'p jihatdan deklarativ hisoblanadi. Boshqarishda ishtirok etish huquqini faqat aksiyalarning katta miqdordagi paketlariga egalik qiluvchi aksiyadorlar – majoritariylar amalga oshirishlari mumkin. Jamiyat tugatilgan taqdirda uning mol-mulkining bir qismini olish huquqini esa amalga oshirishning iloji yo'q; jamiyatga nisbatan aksiyadorlar ularning talablari ijro etish uchun qolgan barcha shaxslar qondirilganidan keyin qabul qilinadigan so'nggi navbatdagi kreditorlarni o'zida namoyon etishadi.

Aksiyadorlarining kompaniyadan chiqishi tufayli yuzaga kelgan uning aksiyalari kursining tushib ketishi yangi investitsiyalarni jalb etish imkoniyatini keskin pasaytiradi.

Aksiyadorning shaxsiy maqsadi muayyan kompaniyani kapitallashtirishning o'sishi emas, balki o'ziga tegishli aksiyalar paketlarining kurs qiymatidan yutishdan iborat. Ushbu maqsadga aksiyalar bozor kotirovkalarining o'zgarishi tendensiyalarini doimiy ravishda kuzatish orqali erishiladi. Bu esa, o'z navbatida, aksiyador ijtimoiy-iqtisodiy missiyasining amalga oshirilishiga olib keladi. Uning sa'y-harakatlar tufayli kapital harakatining tezligi keskin oshadi.

7.5. Mulkiy huquqlar taqsimotining tahlili*

Barqaror bozor iqtisodiyotiga ega huquqiy-demokratik jamiyat qurishning asosiy yo'nalishlaridan biri – chuqur institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishdan iborat. Bunda nafaqat eski markazlashgan iqtisodiyot institutlarini isloh qilish, balki iqtisodiy munosabatlarning o'zagini tashkil etuvchi mulkchilik va shartnomaviy munosabatlarni ham bozor iqtisodiyotiga mos ravishda takomillashtirish talab etiladi. Bu boradagi amaliy ishlar mamlakat mustaqilligining dastlabki yillaridanoq boshlangan edi va hozirgi pallada o'zining yuqori bosqichiga ko'tarilib bormoqda. Mamlakatimiz Prezidenti I.Karimov Oliy Majlis Qonunchilik Palatasi va Senatining qo'shma majlisidagi ma'ruzasida respublikamizda ushbu yo'nalishda qilingan ishlarga to'xtalib, "xususiy mulkni huquqiy jihatdan himoya qilishni kuchaytirish, mamlakatimizda har

tanomonlarni baqarvat mulk egalari sinfini shakllantirish, fermerlik harakatini mustahkamlash, iqtisodiyotni yanada liberallashtirishni ta'minlash, tadbirkorlik, ayvabo kichik biznes faoliyatini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish, keng tanloqli bozor infratuzilmasini harpo etish bo'yicha butun bir majmua ishlari amalga oshirilgan", deya ta'kidlab o'tdi.

Ma'lumki, mulkchilik munosabatlari ishlab chiqarish munosabatlarning negizini tashkil etadi. Mulkchilik munosabatlarining tarkibi mulkchilik instituti bilan bog'liq. Mulkchilik instituti mohiyatiga ko'ra ijtimoiy institut bo'lib, insonlarga o'z orzu-umidlarini shakllantirish imkonini beradi. Mulkchilik instituti mulkiy huquqlardan iborat bo'lib, ushbu huquqlarni bilish insonlarga istiqboldagi o'zlari munosabatga kirishadigan boshqa insonlarning xatti-harakatlari hamda foyda va xarajatlarni hisoblashga imkon beradi. Bunday huquqlar mavjud bo'lmaganda edi, insonlar o'z hamkorlarini xatti-harakatlarini oldindan hisobga olishlari mumkin bo'lmaz edi.

Ana shularni inobatga olib, O'zbekistonda mulkiy huquqlarni amalga oshirishni tartibga soluvchi bir qator qonun hujjatlari qabul qilindi. Ularda mulkiy huquq subyektlari (fuqarolar, yuridik shaxslar va davlat), mulkiy huquq obyektlari (yer, yer o'ti boyligi, suvlar, havo bo'shlig'i, o'simlik va hayvonot dunyosi, boshqa tabiiy resurslar, korxonalar, ashyolar, shu jumladan binolar, kvartiralar, inshootlar, arbob-uskunalar, xomashyo va mahsulot, pul, qimmatli qog'ozlar va boshqa mol-mulk, shuningdek intellektual mulk), mulkiy huquq turlari (egalik qilish, foydalanish va tasarruf qilish) hamda uni amalga oshirish qoidalari va himoyalash kafolatlari majmui qabul qilindi. Ular 7.2-rasmda keltirilgan.

Iqtisodiy nuqtai nazardan mulk obyektiga nisbatan mavjud mulkiy huquqlardan foydalangan holda ushbu obyektini samarali ishlatilishiga erishadigan mulk egasini topish mulkiy munosabatlarni o'zgartirishning asosiy mohiyatini ifodalaydi. Mulkiy munosabatlarni o'zgartirish institutsional islohotlar vositasida amalga oshiriladi. Uning mexanizmi mulkiy huquqlar taqsimotini amalga oshirishdan iborat. Chunki mulkiy huquqlar iqtisodiy nazariyasiga ko'ra jamiyatda sodir etiladigan har qanday almashuv akti bu – mulkiy huquqlar bilan almashuvdir.

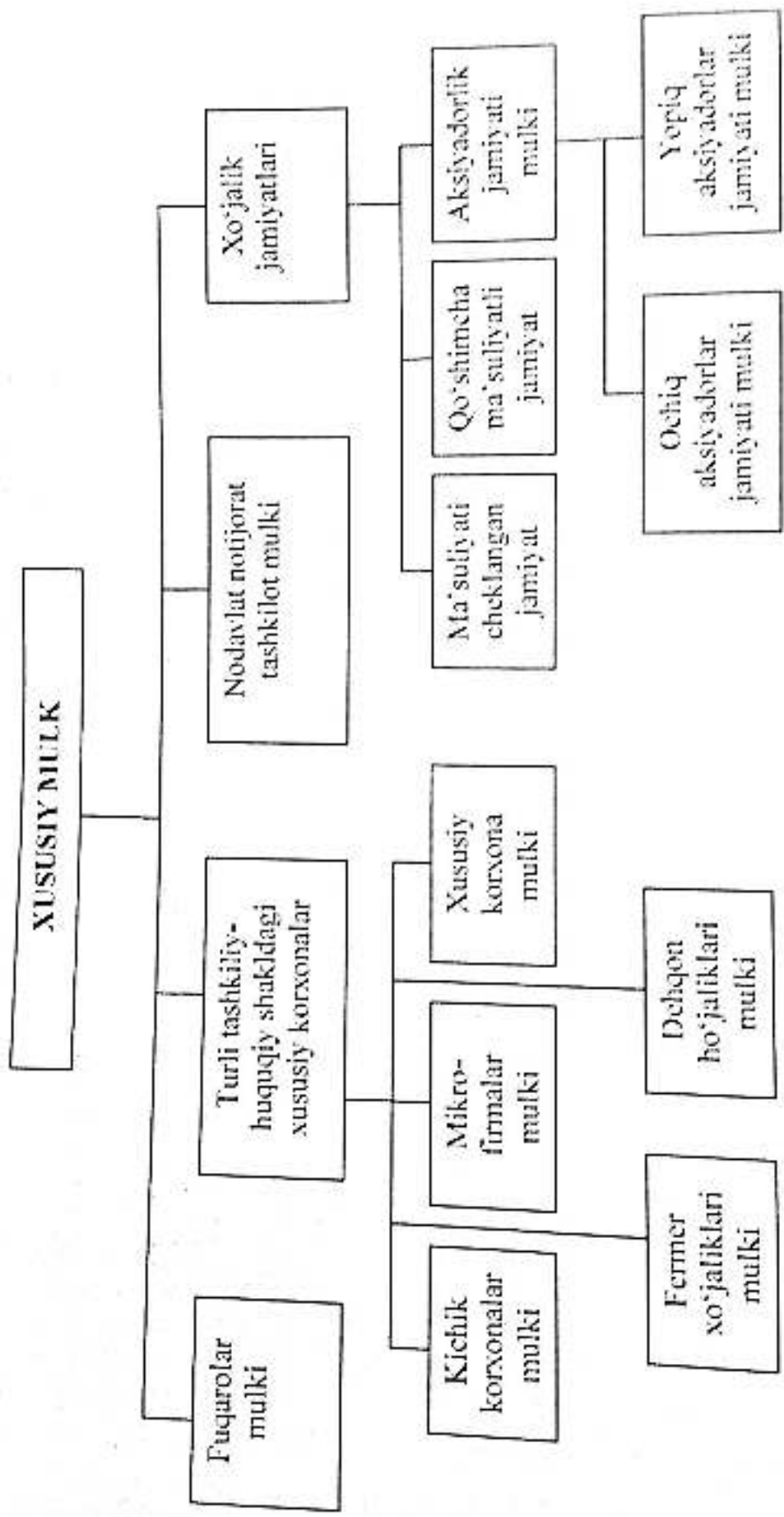
O'zbekistonda mulk xususiy va ommaviy shaklda bo'ladi. Xususiy mulk huquqi shaxsning qonun hujjatlariga muvofiq tarzda qo'lga kiritgan mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqidir. Ya'ni xususiy mulk shaklida yuqoridagi mulk huquqlar bir shaxs (jismoniy va/yoki yuridik shaxs)da jamlanadi (7.3-rasm), shuning uchun ham ushbu mulk shakli samaraliroq hisoblanadi. Chunki, bozor iqtisodiyotida o'zaro munosabatlar turli mulk shakllariga asoslangan subyektlar o'rtasida olib boriladi. Ularning har biri o'z mulkiy huquqlari va o'z manfaatlariga ega. Ularning mulkiy huquqlari juda aniq belgilangan, uning himoyasi qonun bilan kafolatlangan taqdirda o'zaro bitimga kelishish oson kechadi. Bu mulkiy huquqlar o'zining haqiqiy egalari, mulkdan eng umumli tarzda foydalana oladiganlar qo'lga o'tishi uchun ham muhimdir.

O'zbekiston qonunchiligida, yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, mulkiy

<p>Mulkiy huquq subyekti</p>	<ul style="list-style-type: none"> - O'zbekiston Respublikasi fuqarolari, jamoalar, ularning birikish malati, - jamoat tashkilotlari va diniy tashkilotlari, - fuqarolarning oilaviy va o'zga kishilardan, - mahalliy o'zaro o'zaro boshqarish idoralari, - xalq deputatlarining barcha to'g'rida Kyengastari barcha ulur vakolat byergan davlat boshqarish idoralari, - boshqa davlatlar, xalqaro tashkilotlar, - boshqa davlatlarning yuridik shaxslari va fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar
<p>Mulkiy huquq obyekti</p>	<ul style="list-style-type: none"> - O'zbekiston Respublikasi hududidagi yer, yer osti boyliklari, tekli savlar, havo havzasi, o'qimlik va hayvonot dunyosi, - imoratlar va inshootlar, turar joy va kvartallar, - mahsulotlar, mahsulot va xizmat ko'rsatish byelgilari, sanoat asboblari, - ixtidorlar, foydali asbobyelar, selektsiya yutuqlari, - asbob-uskunalar, moddiy va ma'naviy mulkaniyat buyulari, - pullar, qimmatli qog'ozlar, - insonning mehnat qirish qobiliyati va boshqa mol-mulkdar
<p>Mulkiy huquq turlari</p>	<ul style="list-style-type: none"> - mulkka egalik qilish, mulkdan foydalanish, - mulkni muvofiq etish
<p>Mulkiy huquqning amalga oshirish qoidalar</p>	<ul style="list-style-type: none"> - mulkdan mulkdan qonun hujjatlari bilan taqsimlangan har qanday xo'jalik yoki boshqa faoliyatni amalga oshirishda foydalanishi mumkin, - mulkdan o'zga qarashli mol-mulkning mulkiy huquqini fuqat o'zi boshqa shaxslarga byerishga haqli, - mulkdorning zimmasiga boshqa shaxslarning iming mulkidan chyecklangan tozda foydalanishga yo'l qo'yish vazifasini yuklashi mumkin, - mulkdan o'zga tyergashli mulkiy huquqni amalga oshirish paytida fuqarolarning mehnatidan foydalanish to'g'risida ular bilan shartnoma tuzishga haqli, - fuqarolar mehnatidan foydalanishga asos bo'lgan mulkning qay shaklda ekanligidan qat'iy nazar mulkdan o'zga shaxs tomonidan qonunga xilof ravishda egallab olingan mol-mulkni talab qilib qaytarish ishi huquqiga ega, - mulkiy huquqning amalga oshirish atrof-mulotga zarar yetkazmasligi, jismoniy, yuridik shaxslarning va davlatning huquqlarini buzmasligi harida qonun bilan muhofaza qilmadigan manfaatlariga putan yetkazmasligi kerak
<p>Mulkiy huquqning himoya qilinishi</p>	<ul style="list-style-type: none"> - mulkdan o'z huquqini xar qanday buzilishlarni, garchi bunday buzilishlar uni mulkdan egalik qilish huquqidan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmisa-da, bartaraf etishni talab qilishi mumkin, - mulkiy huquqni himoya qilish sud yoki xo'jalik sudi tomonidan amalga oshiriladi, - garchi mulkdan bo'lmisa ham, mulkdan to'la liza'jalik yaratish, unu operativ boshqarish, meyorot qilib qoldirilgan asbobot egalik qilish yoki qonunda (shartnomada) ko'zda tutilgan boshqa hollarda, mol-mulka egalik qiluvchi shaxsiga ham taalluqlidir. Bu shaxs o'z egaligini mulkdordan ham himoya qilish huquqiga ega, - mulkdorga qarashli mol-mulkni olib qo'yish haqida qator qabul qilinishi munosabati bilan yoki davlat idorasining mulkdan mol-mulkni byevorista olib qo'yishga qandilmagan boshqa qatori munosabati bilan mulkdorning huquqini to'xtatib qo'yishga haqli qonunchilikda byelgilangan hollarda va tartibdagiyo'l qo'yiladi. Bunda mulk huquqini to'xtatish oqibatida yetkazilgan zarar mulkdorga halatimon to'lanadi, - talay ofatlar, falakatlar, yuqumli kasalliklarning tarqalishi, hayvonlarda kasallikning byeng yayilishi va lavqilohda ro'y byerilgan boshqa hollarda mol-mulk davlat hokimiyati idoralarning qaroriga binoan jamiyat manfaatlarini ko'zlagan holda mulkdordan byelgilangan tartibga va shartlar bilan majburiy tarzda olib qo'yilishi (tyekvizatsiya qilinishi) mumkin va unga mulkning qiyirishi to'lanadi, - qonun hujjatlarida ko'zda tutilgan hollarda mulkning yoki xo'jalik sudining yoki xo'jalik sudining qaroriga binoan mol-mulk muvofiqat qilinishi mumkin

7.2-rasm. O'zbekistonda mulkdorlar va ularning mulkiy huquqlarni amalga oshirish¹

¹ Rasm O'zbekiston Respublikasining "O'zbekiston Respublikasida mulkchilik to'g'risida"gi Qonuni va Fuqarolik Kodeksiga asosan tuzilgan

7.3-rasm. O'zbekistonda xususiy mulk egalari subyektlari

huquqlarning uch turi keltirilgan. Lekin rivojlangan bozor iqtisodiyoti amal qilayotgan mamlakatlarda amalda bo'lgan umumiy huquqda yanada ko'proq mulkiy huquqlar ajratiladi. Chunki, iqtisodiy agentlarning bozor tamoyillari nuqtai nazaridan o'zaro aloqalari murakkab hodisa bo'lib, u mulkiy huquqlarni chuqurroq aniqlashtirishni talab qiladi. Yuqorida bayon etilganidek, mulkiy huquqlar A. Onore ro'yxati bo'yicha quyidagicha taqsimlanadi: egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi, tasarruf qilish yoki hoshqarish huquqi, o'zlashtirish huquqi, kapital qiymat huquqi, xavfsizlik huquqi, ashyoning meros yoki vasiyat bo'yicha o'tishiga bo'lgan huquq, muddatsizlik huquqi, zararli foydalanishni taqiqlashga bo'lgan huquq, o'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi, qoldiq xususiyat huquqi.

Mulkiy huquqlarni aniqlashga bunday yondashish bozor iqtisodiyoti sharoitida individlar o'rtasida resurslardan foydalanish bo'yicha har qanday murakkab muzokaralarni olib borish va bitishuvga kelishda samarali hisoblanadi.

Chunki, bugungi kunda tadbirkorlik faoliyatida keng quloch yoyayotgan ijara, lizing, franchayzing kabi shakllari mulkiy huquqlarni yanada ko'proq subyektlar o'rtasida taqsimlanishini taqozo etadi. Demak, yuqoridagi huquqlarni ulardan eng unumli foydalanuvchi subyektlarga aniq mustahkamlanishi transaksion xarajatlarni qisqartiradi va samarali xo'jalik yuritishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlat korxonalarini xususiylashtirish Davlat dasturlariga muvofiq ochiq aksiyadorlik jamiyati doirasida mulkiy huquqlarning taqsimoti turli variantlari nazarda tutildi. Masalan, mehnat jamoasining a'zolari aksiyalar umumiy ulushida 10 foizdan oshmaydi, lekin har bir xodim aksiyalarni olish huquqiga ega hisoblanadi. Natijada, mulk subyektlari va huquqlarining taqsimlanishi quyidagi 7.2-jadvaldagi ko'rinishiga ega.

7.2-jadval.

Ochiq aksiyadorlik jamiyati aksiyalariga bo'lgan mulkiy huquqlarning taqsimlanishi*

	Mulkiy huquq subyektlari			
	Aksiyador, korxonalar xodimi	Aksiyadorlar yig'ilishi	Ijro etuvchi organ, korxonalar direksiyasi	Davlat mulki qo'mitasi
Egalik qilish huquqi	+		+	+
Foydalanish huquqi	+		+	+
Tasarruf qilish huquqi	+		+	+
Daromad olish huquqi	+		+	+
Kapital qiymat huquqi		+		
Xavfsizlik huquqi			+	+
Meros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	+			
Muddatsizlik huquqi	+			
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi				+
O'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	+	+		
Qoldiq xususiyat huquqi			-	

*Jadval O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni asosida tuzilgan.

Mulkiy huquqlarning 1-jadvaldagi taqsimlanishi birlamchi taqsimot bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda, ya'ni huquqlarning har biri undan samarali foydalanishdan manfaatdor bo'lgan mulkdorning qo'lida bo'lgan vaziyatda mulkning optimal tarkibiga erishish muhim o'rin tutadi. U yoki bu imkoniyatli mulkdorning mulkiy huquqlaridan samarali foydalanishdan manfaatdorlik darajasi haqida mulohaza yuritishda Kouz teoremasi asos bo'lib xizmat qiladi.

Boshqacha aytganda, mulkiy huquqlarning dastlabki taqsimlanishi ishlab chiqarishning tarkibiga ta'sir o'tkazmaydi, chunki pirovardida huquqlarning har biri ushbu huquqdan eng samarali foydalanish asosida u uchun eng yuqori narxni taklif etishga qodir bo'lgan mulkdorning qo'lida bo'ladi.

Endi bu holatni xususiy korxonalar misolida ko'rib chiqamiz. Amaldagi qonunchilikka asosan xususiy korxonalar mulkdori bilan uning ishchilari o'rtasida mulkiy huquqlar taqsimoti 7.3-jadvalda keltirilgan shaklda namoyon etilishi mumkin.

7.3-jadval

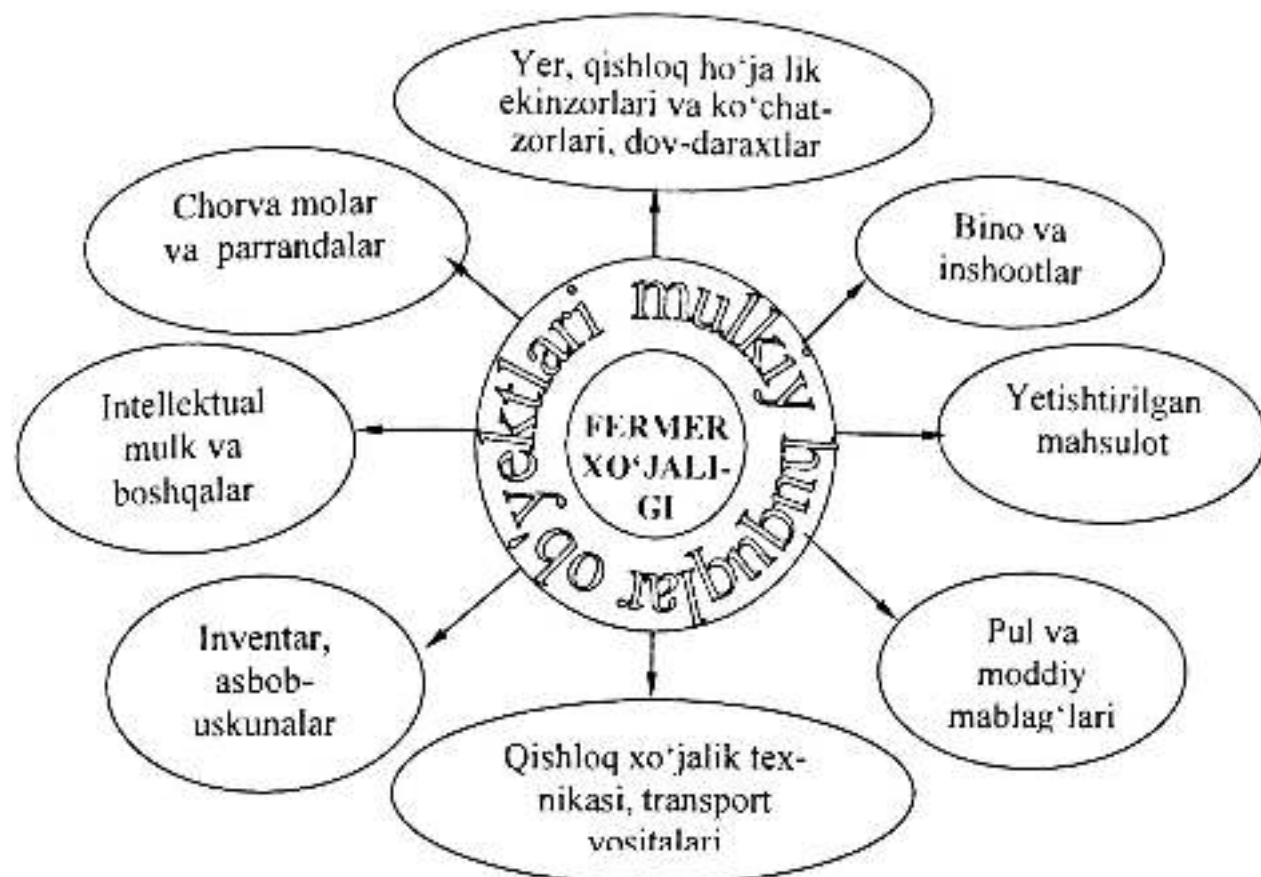
Xususiy korxonalarda ustav fondiga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

	Mulkiy huquq subyektlari		
	Korxonalar boshlig'i (direktori)	Korxonalar ishchilari (xodimlari)	Davlat
Egalik qilish huquqi	+		
Foydalanish huquqi	+	+	
Tasarruf etish huquqi	+		
Daromad olish huquqi	+	+	
Kapital qiymat huquqi	+		
Xavfsizlik huquqi	+		+
Meres va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	-		
Muddatsizlik huquqi	+		
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	+		
O'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	+	+	
Qoldiq xususiyat huquqi	+	+	

* Jadval O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi handa "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi qonunlari handa Fuqarolik Kodeksi asosida tuzilgan.

Xulosa qilib aytganda, mulkiy huquqlarning bo'linish va ma'lum bir uyg'unlikda birlashish xususiyatlari bois ular tarkibidagi har qanday o'zgarish iqtisodiy rag'batlar tizimida ham shunga mutanosib siljishlarga olib keladi. Bu esa xo'jalik jarayoni ishtirokchilarining xatti-harakatlarida ham ma'lum o'zgarishlarga sabab bo'ladi. Demak, mulkiy munosabatlar xo'jalik yuritishning harakatlantiruvchi omili bo'lib, turli xo'jalik yuritish tizimlari uchun o'ziga xos mulkiy munosabatlar shakllanadi.

O'zbekistonda fermer xo'jaliklariga qarashli mol-mulk va ularga bo'lgan mulkiy huquqlar davlat himoyasida. Ular mol-mulkiga quyidagilar kiradi: binolar, inshootlar, qishloq xo'jalik ekinzorlari va ko'chatzorlari, dov-daraxtlar, chorva mollari, parrandalar, yetishtirgan mahsulot, qishloq xo'jalik texnikalari, inventar, asbob-uskunalar, transport vositalari, pul mablag'lari, intellektual mulk ob'yektlari va boshqalar (7.4-rasm).

*Manba: 2004 yil 26 avgustda qabul qilingan "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi Qonun asosida tuzilgan.

7.4-rasm. Fermer xo'jaliklarida mulkiy huquqlar obyektlari tarkibi*

Fermer xo'jaliklarida yerga bo'lgan mulkiy huquqlarni tahlil qiladigan bo'lsak, bu yerda mulkiy huquqlar ikkita subyekt – fermer xo'jaligi va davlat o'rtasida taqsimlangan (7.4-jadval).

7.4-jadval.

Fermer xo'jaliklarida yerga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Fermer xo'jaligi	Davlat
Egalik qilish huquqi	-	16 -m. YeK
Foydalanish huquqi	13 -m. Fxq, 53 -m. YeK	-
Tasarruf etish huquqi	-	16 -m. YeK
Daromad olish huquqi	17-m. Fxq, 173 m. FK	-
Kapital qiymat huquqi	-	16 -m. YeK
Xavfsizlik huquqi	17 -m. Fxq	-
Meros va vasiyalnoma bo'yicha o'tish huquqi	13, 21 -mm. Fxq	-
Muddatsizlik huquqi	-	10,16 -m. YeK
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	-	36 -m. YeK, 173-m. FK
O'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	227 -m. FK	16 -m. YeK
Qoldiq xususiyat huquqi	-	36 -m. YeK

Izoh: FK - O'z Fuqarolik Kodeksi, YeK - O'zR Yer Kodeksi, Fxq - O'zR "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi Qonuni, m. - modda.

*Manba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida tuzilgan.

Ma'lum muddatga ijaraga olingan yer uchastkasi uchun fermer tomonidan davlatga ijara haqi to'lanadi. Davlat, o'z navbatida, fermerning yer uchastkasiga bo'lgan huquqini shu muddat ichida mustahkam himoyatini ta'minlaydi. Ya'ni bu holatda fermer uchun ushbu huquqlarni o'z ichki imkoniyatlari bilan himoyalashdan ko'ra, bu vazifani davlatga yuklab, o'zi ijara haqi to'lagani foydaliroqdir.

Ma'lumki, fermer xo'jaliklari mavsum paytida turli qishloq xo'jaligi texnikasi (mashina, traktor va boshqa transport vositalariga multoijlik sezadi. Tegishli texnikani lizing orqali olish ushbu muammoning samarali yechimi hisoblanadi. Lizing orqali olingan texnikaga bo'lgan mulkiy huquqlarning taqsimoti 7.5-jadvalda ko'rsatilgan.

7.5-jadval.

Fermer xo'jaliklarida lizing orqali olingan texnikaga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Lizing oluvchi (fermer xo'jaligi)	Lizing beruvchi tashkilot (kompaniya)	Lizing sotuvchi muassasa (bank)
Egalik qilish huquqi	589 -m. FK, 2 -m. Lq	-	-
Foydalanish huquqi	589 -m. FK, 2 -m. Lq	-	-
Tasarruf etish huquqi	-	597 -m. FK, 11-m.Lq	598 -m. FK
Daromad olish huquqi	183 -m. FK, 6 -m. Lq	596 -m. FK, 22-m.Lq	-
Kapital qiymat huquqi	-	11 -m. Lq	11 -m. Lq
Xavfsizlik huquqi	593 -m. FK, 19-m.Lq	19 -m. Lq	-
Meros va vasiyatanoma bo'yicha o'tish huquqi	21 -m.Fxq	-	-
Muddatsizlik huquqi	15 -m. Lq	-	-
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	594, 595 -m. FK, 24 -m. Lq	24 -m. Lq	-
O'ndirish ko'rinishidagi javobgarlik huquqi	227 -m. FK, 12, 24 -m. Lq	592 -m. FK, 11 -m. Lq	-
Qoldiq xususiyat huquqi	-	12, 20 -m. Lq	-

Izoh: FK - O'zR Fuqarolik kodeksi, Fxq - O'zR "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi Qonun, Lq - O'zR "Lizing to'g'risida"gi Qonun, m. - madda

*Manba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida muallif ishlantmalari

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, ushbu huquqlar bir subyekt uchun belgilanmagan, balki uchta (fermer xo'jaligi, lizing kompaniyalari va banklar) o'rtasida taqsimlangan. Fermer tomonidan lizing shartnomasi asosida olingan qishloq xo'jaligi texnikasidan foydalanish huquqi fermerning o'ziga tegishli, ayni paytda ushbu texnikaga egalik qilish huquqi, fermer lizing to'lovini to'liq amalga oshirguniga qadar, uni mablag' bilan ta'minlagan bankka tegishlidir.

Fermer xo'jaliklarining asosiy faoliyati qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtirishdan iborat. Ushbu mulkka bo'lgan huquqlar "tutami" vaziyati oldingilarga o'xshash, ya'ni fermer xo'jaligi, ushbu mahsulotni qabul qiluvchi (qayta ishlovchi) korxonalariga hamda davlatga tegishli (7.6-jadval).

Fermer xo'jaliklarida yetishtirilgan mahsulotlarga bo'lgan mulkiy huquqlar taqsimoti*

Mulkiy huquq turlari	Fermer xo'jaligi	Qayta ishlovchi tashkilot	Davlat
Egalik qilish huquqi	8 -m. Tq	-	-
Foydalanish huquqi	8 -m. Tq	-	-
Tasarruf etish huquqi	16 -m. Fxq, 8 -m. Tq	386 -m. FK	386 -m. FK
Daromad olish huquqi	16, 24 -m. Fxq, 20 -m. Tq	-	-
Kapital qiymat huquqi	16, 24 -m. Fxq	-	-
Xavfsizlik huquqi	464, 467 -m. FK	466 -m. FK	463 -m. FK
Meros va vasiyatnoma bo'yicha o'tish huquqi	21 -m. Fxq	-	-
Muddatsizlik huquqi	13 -m. Fxq	-	-
Zararli foydalanishni taqiqlash huquqi	38 -m. Tq	466 -m. FK	464 -m. FK
O'ndirish ko'rimishidagi javobgarlik huquqi	-	-	35 -m. Fxq
Qoldiq xususiyat huquqi	19 -m. Fxq, 14 -m. Tq	-	-

Izoh: FK - O'zR Fuqarolik kodeksi, Fxq - O'zR "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi Qonun, Tq - O'zR "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun, m - modda.

*Mabba: Amaldagi qonunchilik hujjatlari asosida tuzilgan.

Chunki fermer xo'jaliklari nafaqat o'z ehtiyojlari uchun, balki davlat buyurtmasi yoki kontraktasiya shartnomasiga asosan mahsulot yetishtiradi. Birinchi holatda ushbu mulkga bo'lgan deyarli barcha huquqlar "tutami" yer uchastkasiga bo'lgan ijara muddati tugagunga qadar fermer xo'jaliklarida mujassam, u mutlaq egasi hisoblanadi. Ikkinchi va uchinchi holatda esa huquqlar fermer xo'jaligi mahsulotni mulk qilib topshirgandan keyin qayta ishlovchi tashkilot yoki davlat korxonalariga o'tadi. Aynan shunday o'xshash murakkab mulkiy huquqlar taqsimoti boshqa aylanma vositalarga, masalan pul mablag'lari, mineral o'g'itlar, yoqilg'i-moylash materiallarida ham kuzatiladi.

Xulosa qilib aytganda, qishloq xo'jaligida mulk shakllaridagi tarkibiy o'zgarishlar asosan mulkiy huquqlar taqsimlanishining davlat tomonidan tartibga solinishi oqibati bo'lib, aynan mulkiy huquqlar taqsimoti haqiqiy mulkdorlar va xo'jalik yuritishning samarali shakllarini vujudga keltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga 7.2-7.5-jadvallarda keltirilgan mulkiy huquqlar taqsimoti amaldagi qonun hujjatlarini takomillashtirish hamda mulkdorlar huquqini himoya qilishga doir huquqiy normalarni yaratishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Chunki O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari normalarigina qonun hujjatlariga kiritilgan, qolgan 8 ta mulk huquqi turi hali qonun hujjatlarida to'liq o'z ifodasini topmagan.

Xulosa

Mulk huquqlari nazariyasi mulkiy huquqlarning iqtisodiyot subyektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) o'rtasida taqsimlanishi hamda mulkiy munosabatlar muammolarini o'rganadi. Mulk huquqi – bu, bir tomondan, subyektiv ashyoviy huquq. O'z mazmuniga ko'ra mulk huquqi barcha ashyoviy huquqlar ichida eng keng huquqdir: mulkdor o'z mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqiga ega bo'lishi lozim.

Xorijiy manbalarda mulk huquqi 11 ta turga ajratilgan holda o'rganiladi. Bu esa mulk huquqini kengroq talqin etish imkonini beradi.

Mulkiy munosabatlar tarixan turli shakllarga ega bo'lgan va ular mulkiy huquqlarning tabaqalanishida namoyon bo'ladi.

O'zbekistonda mulk shakli xususiy va ommaviy turlarga bo'linadi. Ommaviy mulk shakli davlat mulkini ham o'z ichiga oladi.

Fermer xo'jaligining mulki fermer va xo'jalik a'zolarining mulki hisoblanadi.

Tayanch so'zlar va iboralar

Mulk huquqi, Onore ro'yxati, xususiy mulk, jamoaviy mulk, davlat mulki, totalitar mulk, korporativ mulk, ijtimoiy mulk, mulkdorlar, ochiq aksiyadorlik jamiyati, fermer xo'jaligining mulkiy huquqlari, mulkiy huquqlar taqsimoti.

Takrorlash uchun savollar

1. Mulk huquqi deganda nima tushuniladi?
2. Mulk o'zi nima? Uning qanaqa shakllari mavjud?
3. Onore ro'yxatiga kiruvchi mulk huquqlari turlarini ayting va ularning mohiyatini tushuntiring.
4. Mulk huquqining tasnifi nima va uni O'zbekiston iqtisodiyotining amaliyotida qo'llash imkoniyatlarini izohlab bering.

8-BOB. SHARTNOMALAR NAZARIYASI

8.1. Shartnoma tushunchasi

8.2. Sotish to'g'risidagi shartnoma va yollash to'g'risidagi shartnoma

8.3. Shartnomalarning xillari

8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara

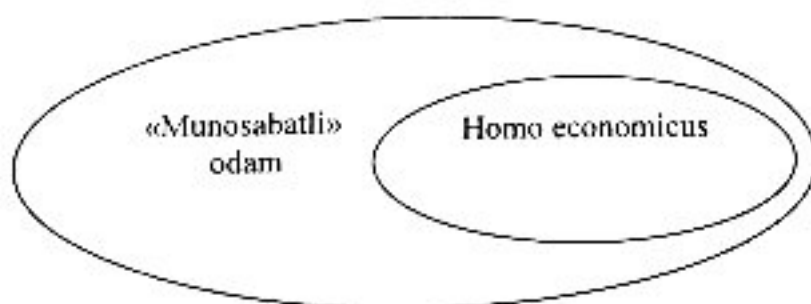
8.5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari

Shaxslar o'zaro hamkorligining umumiy doiralari institutlar tomonidan belgilanadi. Bitimlarni tuzish shartlarining muayyan doiralari esa o'zaro hamkorlikning turli ishtirokchilari o'rtasida qayd etiladi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 9-bobi (101-112-moddalar) bitimlarga bag'ishlangan. Agar mulkchilik huquqlari nazariyasining atamalaridan foydalansak, mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi har qanday kelishuvni shartnoma, deb atash mumkin. Shartnomani tuzishda shaxslar rasmiy va norasmiy me'yorlarni muayyan bitim ehtiyojlari uchun qo'llagan holda, ulardan foydalanishadi. Boshqacha aytganda, shartnoma belgalangan institutsional doiralarda amalga oshiriladigan almashuv maqsadlari va shartlarining shaxslar tomonidan ongli ravishda va erkin tanlanishini aks ettiradi.

8.1. Shartnoma tushunchasi

Shartnoma – belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi kelishuv.

Shunday qilib, institutsional tahlil oqilona tanlov modelining umumiy emas, balki xususiy holatini ko'rib chiqish uchun zamin yaratadi. Ushbu model universal emas, u alohida institutsional doiralarda shaxslarning xatti-harakatni yoritish bilan chegaralanadi, bunda shaxslar ushbu doiralarga cheklangan darajada ta'sir ko'rsatadi. Oqilona tanlov modelini institutsional doiralarga joylashtirish «doira samarasi» deb nom oldi. Biroq oqilona tanlov institutsional doiralarni faqat chegaralash (giyohvandlik moddalari, qurol-aslaha, boshqa ijtimoiy xavfli tovarlar va xizmatlar oldi-sotdisi to'g'risida shartnomalar tuzish uchun qonuniy taqiq) sifatida talqin etish noto'g'ri bo'ladi. Institutsional doiralar nafaqat cheklaydi, balki oqilona tanlovni amalga oshirish uchun zamin yaratishi mumkin. Shu tariqa, ishonchning norasmiy me'yori ham, tomonlarning shartnomadan kelib chiquvchi *majburiyatlarining* paydo bo'lishi to'g'risidagi rasmiy qoida ham, hatto shartnoma tuzish va uni bajarish lahzasi o'rtasida ancha vaqt o'tgan taqdirda ham huquqlar bilan almashish imkonini beradi. Bunday institutsional doiralarda amal qiluvchi «munosabatli» odam, o'z xususiyatlariga ko'ra homo oeconomicusdan farq qiladi – birinchi tushuncha ikkinchisiga qaraganda ancha keng.

8.1-rasm. Sarnomaviy majburiyat doirasi

«Munosabatli» odam oqilona maqsadli harakat me'yoriga amal qiladi, lekin shu bilan birga u o'z xatti-harakatini ishonch, empatiya va bozor konstitutsiyasini tashkil qiluvchi boshqa me'yorlar asosida ham quradi.

Uni tuzish va bajarish lahzalarining vaqt bo'yicha mos kelmasligini nazarda tutuvchi shartnoma odatiy holatni o'zida namoyon etadi.

Bozor konstitutsiyasiga ko'ra, shaxs xatti-harakatiga «tabiiy» omillarning ta'sirini aniq oldindan aytishning iloji yo'q. Chunki bozor konstitutsiyasi *shaxs* va «*tabiat*» o'rtasidagi emas, balki *shaxslar o'rtasidagi* o'zaro hamkorlikni tartibga soluvchi me'yorlar yig'indisini o'zida namoyon etadi. Shaxslar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik natijalariga «*Tabiat*» ta'sirining uchta varianti mavjud.

1. «*Tabiat*» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatmaydi, shaxslar ushbu holatda *aniqlik* sharoitida bo'ladi

2. «*Tabiat*» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatadi, lekin uning ta'sirini oldindan aytish mumkin. Shaxs tomonidan qabul qilinadigan qarorni muqobil natijalarning paydo bo'lishi ehtimoli ma'lum bo'lganida «hisoblab chiqish» mumkin.

3. «*Tabiat*» o'zaro hamkorlik natijalariga ta'sir ko'rsatadi, lekin uning ta'sirini oldindan aytib bo'lmaydi. Qaror qabul qilish natijalarini «hisoblab chiqish» mumkin emas, chunki qarorni qabul qilish vaqtida ularning paydo bo'lishi ehtimoli emas, balki faqat uning muqobil yakunlari ma'lum.

Xatar va noaniqlik sharoitida hamma shaxslar ham bir xil harakat qilmaydi. Insonlarning xatarga nisbatan munosabatlari nuqtai nazaridan ularning uchta xili mavjud: xatarga *qarshi* insonlar; xatarga *betaraf* munosabatda bo'ladigan insonlar va xatarga *moyil* insonlar.

8.2. Sotish to'g'risidagi shartnoma va yollash to'g'risidagi shartnoma

Qaysi institutsional doiralar insonlarning «tabiiy» («*tabiat*» bilan shartlangan) xatar va noaniqliklarga bo'lgan munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda shartnomalar tuzish imkonini beradi? Ushbu institutsional doiralar bitim tomonlaridan biriga o'zaro hamkorlik natijalariga «tabiiy omillar» ta'siridan qat'i nazar kafolatlangan daromad olish huquqini qo'lga kiritib, xatardan

voz kechish imkoniyatini beruvchi yollash to'g'risidagi shartnomada belgilanadi. Biroq bunda shartnomaning xatarga qarshi bo'lgan tomoni vaziyat qulay tus olgan hollarda katta daromad olish uchun e'tirozlardan voz kechadi.

«Yollash to'g'risidagi shartnoma» atamasi yollanma xodim va ish beruvchining o'zaro hamkorligi modelidan kelib chiqib, unda shu narsa nazarda tutiladiki, yollanma xodim – xatarga qarshi, ish beruvchi esa xatarga nisbatan betaraf. Bozor kon'yunkturasi va yollanma xodim ishlab chiqaradigan mahsulotga bo'lgan talab qanday bo'lishidan qat'i nazar, u mehnati uchun qat'iy belgilangan mukofotni oladi. Bunda shartnomaning o'zida qaysi harakatlarni amalga oshirganlik uchun yollanma xodim mukofot olishi aniq ko'rsatilmaydi, harakatlar xususiyati «tabiiy» omillar bilan shartlangan u yoki bu vaziyat sodir bo'lishidan kelib chiqadi. Amalda yollash to'g'risidagi shartnoma faqat yollanma xodimning ish beruvchining qarorlariga bo'ysunishi zarurligini qayd etadi.

Endi yuqorida aytilganlarni qat'iyroq shaklda namoyon etamiz. Shartnoma tuzish pallasida uning amalga oshirilishiga shartnoma ishtirokchilarining nazorati ostida bo'lmagan ye , voqealar ta'sir ko'rsatishi ma'lum, deylik. Shu bilan birga ushbu r_i voqealarning sodir bo'lishi ehtimoli ham ma'lum. U holda yollash to'g'risidagi shartnomani tuzishda ish beruvchi tomonidan yollanma xodim shartnomaning amalga oshirilishi pallasida qanday ye , voqea sodir bo'lishiga qarab bajarishi uchun x_i vazifani tanlash tartibi tafsirlanadi. Yollash to'g'risidagi shartnomada butun X vazifalar yig'indisi haqida kelishib olinadi, shulardan ish beruvchi, bunda o'zining foydalilik funksiyasini maksimallashtirgan holda x_i ni tanlashi mumkin. Ya'ni yollash to'g'risidagi shartnoma deb X vazifalar yig'indisining unda funksiyaning maksimal qiymati

$$EU[p_1x_1(e_1) + p_2x_2(e_2) + \dots + p_kx_k(e_k)],$$

bu yerda $x_1, \dots, x_k \in X$ bo'lgan tafsirsiga aytiladi, bu yerda EU – ish beruvchining kutilayotgan foydaliligi. Yollash to'g'risidagi shartnomaga *sotish to'g'risidagi shartnoma* muqobil hisoblanib, unda ehtimoliy vazifalarning yig'indisi emas, balki bajarish uchun qabul qilinadigan va ye , voqealar sodir bo'lishining ma'lum ehtimolligi asosida belgilangan muayyan vazifalar haqida kelishib olinadi. Shunday qilib, sotish to'g'risidagi shartnoma quyidagi funksiyaning qiymati maksimal bo'ladigan (shartnomaning amal qilish muddati mobaynida) *kelgusi* davrlarda bajarish uchun qabul qilinadigan vazifalarni belgilab beradi:

$$r_1U[x_1(ye_1)] + p_2U[x_2(e_2)] + \dots + p_kU[x_k(e_k)],$$

bu yerda U – bitim ishtirokchilarining x_i topshirig'ini bajarishdan umumiy foydaliligi.

Yollash to'g'risidagi shartnoma – xatarga betaraf bo'lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshirilishi mumkin bo'lgan* vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv. Bunda

xatarga qarshi shaxs xatarga betaraf bo'lgan shaxsga o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini topshiradi.

Sotish to'g'risidagi shartnoma – bir xil darajada xatarga betaraf bo'lgan shaxslar o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalg oshiriladigan* vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.

Sotish to'g'risidagi shartnoma faqat uning ikkala tomoni ham xatarga nisbatan betaraf bo'lib, kutilayotgan voqealar sodir bo'lmashligi va shartnomada qayd etilgan vazifalar yuzaga keladigan vaziyatga mos bo'lmagan ehtimollikka ko'nishga tayyor bo'lgan taqdirda tuzilishi mumkin.

Demak, sotish to'g'risidagi shartnoma xatarga bir xil munosabatda bo'ladigan – xatarga betaraf shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Yollash to'g'risidagi shartnoma esa xatarga har xil munosabatda bo'ladigan – xatarga betaraf va xatarga qarshi insonlar o'zaro hamkorligining institutsional doiralarini yoritadi. Xatarga qarshi shaxslar (yollanma xodimlar) xatarga betaraf bo'lgan shaxslar (ish beruvchilar) foydasiga o'zlarining kelgusida «tabiiy» omillarni hisobga olgan holda harakat strategiyasini erkin tanlash huquqidan ixtiyoriy ravishda voz kechishadi. Shaxsning shartnomada belgilangan faoliyat turi ustidan *nazorat qilish huquqining ixtiyoriy ravishda topshirilishi* yuz beradi. Huddi resurslarni tasarruf etish huquqini topshirish kabi shaxs o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini ham topshirishi mumkin.

Shunday qilib, shaxs, agar u boshqa shaxs tomonidan nazorat qilingan taqdirda katta foyda va (yoki) nazorat qilish huquqi topshirilayotgan shaxsdan kompensatsiya olishiga ishonsa, o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining topshirilishidan *manfaatdor* hisoblanadi.

Shaxs tomonidan faoliyatning shartnomada belgilangan sohalardagi o'z harakatlari ustidan nazoratning topshirilishi hukmronlik munosabatlarning asosida yotadi. Hukmronlik munosabatlari bir necha xilda bo'ladi:

- *oddiy*, uning doirasida nazorat aynan unga nazorat qilish huquqi topshirilgan shaxs tomonidan amalga oshiriladi;

- *murakkab*, bunda unga nazorat qilish huquqi topshiriladigan shaxs bir vaqtning o'zida ushbu huquqni uchinchi shaxslarga topshirish huquqini ham qo'lga kiritadi;

- *pyesonafikatsiyalangan*, unda nazorat qilish muayyan shaxsga topshiriladi;

- *pozision*, u nazoratning muayyan shaxsga emas, balki jamiyatning Institutsional tarkibida (davlat apparatida, firmaning ichki tuzilishida va h.k.) muayyan mavqega ega bo'lgan shaxsga topshirilishini nazarda tutadi.

8.3. Shartnomalarning xillari*

Endi yollash to'g'risidagi shartnoma bilan sotish to'g'risidagi shartnomani o'zaro taqqoslagan holda, bevosita shartnoma tarkibini muhokama qilishga

* Ushbu qism N Nedyelkina bilan hamkorlikda yozilgan.

kirishamiz. Shartnomaning uchta bazaviy xili ma'lum – *klassik, implisit va neoklassik*.

Klassik shartnoma, unda o'zaro hamkorlikning barcha shartlari aniq va to'la-to'kis belgilangan, sotish to'g'risidagi shartnomadan hosil bo'lgan shartnoma.

Implisit (bundan «implisit»), ya'ni oxirigacha kelishilmagan shartnoma atamasi kelib chiqqan) shartnoma esa, aksincha, o'zaro hamkorlikning aniq belgilanishini istisno etadi, shartnoma tomonlari shartnomaning amalga oshirilishi jarayonida ularning tafsirlanishini nazarda tutadi. Bunday shartnoma yollash to'g'risidagi shartnomadan hosil qilingan. Neoklassik yoki *gibrid, «munosabatli»* shartnoma o'zida ham yollash to'g'risidagi shartnomaning, ham sotish to'g'risidagi shartnomaning unsurlarini birlashtiradi va tomonlarga kutilmagan holatlar sodir bo'lganida uning harflariga amal qilmaslik imkonini beradi.

Quyidagi jadval yordamida uchta xildagi shartnomaning tarkibi va parametrlarini solishtiramiz.

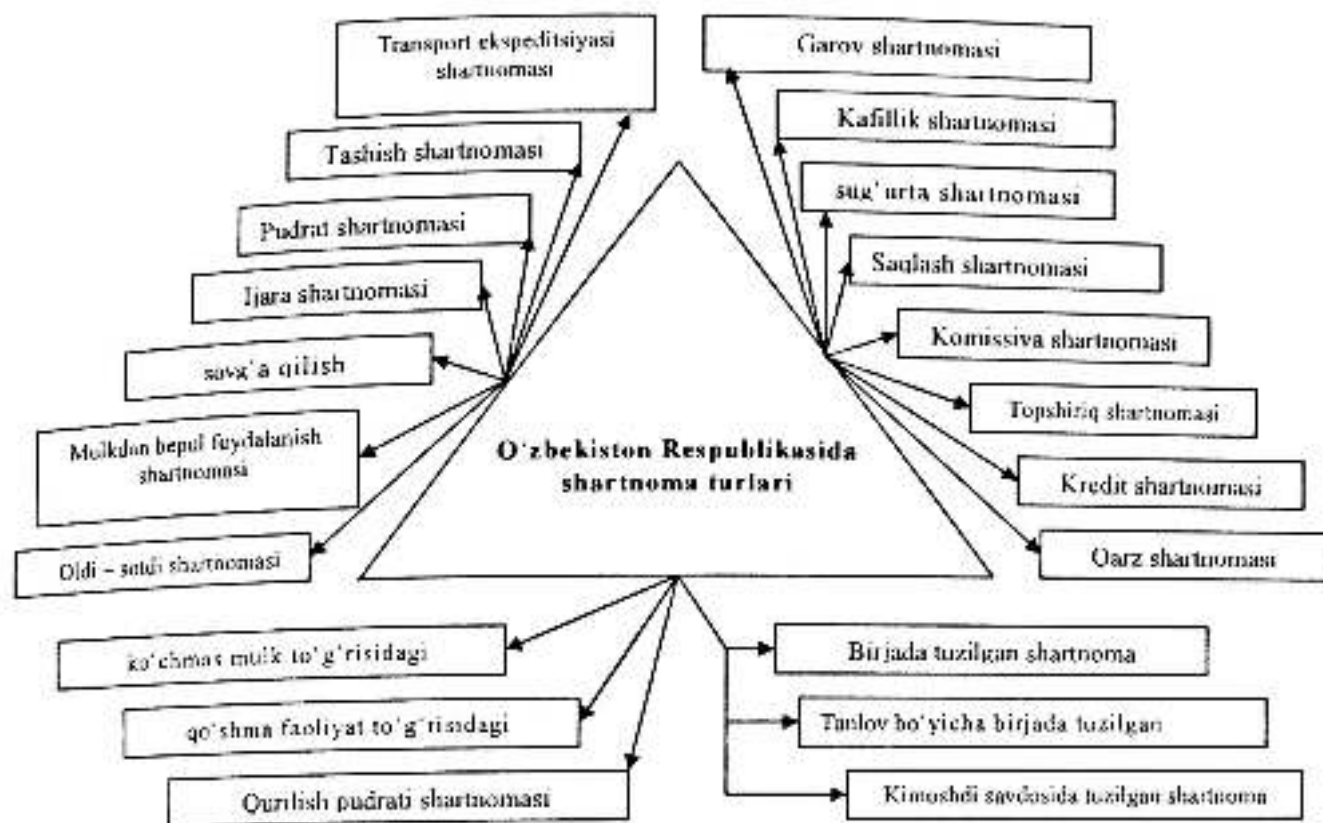
8.1-jadval.

Shartnoma tarkibi va xususiyatlari

Klassik	Neoklassik	Implisit
1. Shartnoma tomonlarining tavsifi		
Ishtirokchilarning har birining o'rnini bosadigan shaxsni topishning osonligi. Natija ishtirokchilarning tarkibiga bog'liq emas. Tomonlar xatarga nisbatan bir xilda betaraf.	Teng o'rinbosar topishning qiyinligi tufayli shartnoma tomonlari bir-biriga bog'liqligining yuqori darajasi. Tomonlar xatarga nisbatan betaraf.	Bitim ishtirokchilarining ikki tomonlama bog'liqligi: natija ularning birgalikda faoliyat yuritishga qodirligiga bog'liq. Bir tomon xatarga nisbatan betaraf, ikkinchi tomon xatarga qarshi.
2. Shartnoma shakli		
Shartnoma standart shaklda, unda shartnomani bajarishning barcha detallari haqida to'liq kelishib olingan.	Shartnoma shakli «bitimga moslab» maxsus ishlab chiqiladi. Shartnoma to'liq tafsirlanmagan, balki tuzatishlar kiritish uchun imkoniyat qoldiradi.	Shartnomaning asosiy qoidalari eksplisit tarzda umuman tafsirlanmasligi mumkin. Shartnoma tomonlarning biri tomonidan o'z harakatini nazorat qilish huquqining boshqa tomonga topshirilishiga olib keladi.
3. Tomonlar o'rtasidagi munosabatlar		
Tomonlar to'liq muxtoriyatni saqlab qolishadi.	Tomonlar muxoriyatni saqlab qolishadi.	Hukmronlik munosabatlari: faoliyatni nazorat qilish huquqini topshirish.
4. Shartnoma fuziladigan davr		
Qisqa muddatli.	O'rta va uzoq muddatli.	Uzoq muddatli. Shartnomaning amal qilish davri haqida umuman kelishmaslik mumkin: u tomonlardan biri uchun nazorat qilish huquqidan mustaqil foydalanganiga qaraganda uni topshirish foydalroq ekan, amal qilaveradi.

5. Kutilmagan holatlarga moslashish usuli		
Shartnomani yangi shartlarda qayta tuzish	Muzokaralar, pozitsiyalarning kelishish, «tomonlarning o'zaro munosabatlari mobaynida to'plangan barcha o'zaro hamkorlik tajribasi» asosida o'zaro voz kechishlar.	Shartnoma tomonlaridan birining boshqa tomon qarorlariga bo'ysunishi (X) vazifalar yig'indisidan x vazifaning bajarilishiga taalluqli).
6. Shartnoma shartlarini bajarishga undovchi omillar		
Kuchli tomonlarning mukofotlanishi shartnomada qayd etilgan muayyan vazifalarning bajarilishi bilan bog'langan.	O'rtacha «oqlash» doktorinasidan foydalanish tomonlarga majburiyatlarning bajarilishiga to'siq sifatida kutilmagan holatlarni bahona qilish imkonini beradi	Kuchsiz: shartnoma tomonlaridan biri nazorat huquqini topshirganlik fakti uchun qat'iy belgilangan mukofotni oladi.
7. Shartnoma shartlarini bajarmaganlik uchun sanksiya		
Shartnomaning o'zida qayd etilgan huquqiy sanksiyalar.	Tomonlarning uzoq vaqtda o'zaro hamkorlik qilishi davri mobaynida orttirilgan obro'ning yo'qotilishi.	Ma'muriy jazo, nazorat huquqini topshirganlik uchun kompensatsiyaning kam foydali shartlari
8. Nizolar hal etiladigan instansiya		
Sud	Uchinchi tomon: arbitraj sud, hakamlar sudi.	Nizolarni hal etish qandaydir uchinchi tomon jalb qilinmagan holda, hokimiyatdan foydalanish asosida amalga oshiriladi.
9. Nizolarni hal etish tartiboti samaradorligini cheklovchi omillar		
Sud tasarrufida bo'lgan axborotning cheklanganligi, qonundan foydalanish narxi nolga teng emas.	Hakamlar sudi yoki arbitraj sudining obro'si. Uchinchi tomonga topshiriladigan vakolatlarning cheklanganligi (arbitraj bundan mustasno). Xufyonalik narxi noldan farq qiladi.	Ma'muriy nazoratni amalga oshirish xarajatlari. Har qanday nizo o'zida tomonlarning nafaqat «ovoz berish», balki «chiqish», ya'ni topshirilgan nazorat huquqini qaytarib olish huquqidan ham foydalanish imkoniyatini o'zida mujassamlantiradi.
10. Misollar		
Oldi-sotdi shartnomasi	Franchayzing. Tabiiy monopoliyalarning tartibga solinishi. Transport, enyergiyetika va xomashyo kompaniyalari o'rtasidagi uzoq muddatli shartnomalar.	Ish beruvchi va yollanma xodim o'rtasidagi shartnoma. Firma ichidagi munosabatlarning butun majmui.

O'zbekistonda xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish yoki byekor qilishning huquqiy asoslari "Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnoma-huquqiy asoslari to'g'risida"gi Qonun bilan tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikaida amalda bo'lgan xo'jalik shartnomalarining turlari 8.2-rasmda keltirilgan.

* Muallif tomonidan O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq tuzilgan

8.2-rasm. O'zbekiston Respublikasida shartnomalar turlari*

8.4. Tashkilot tushunchasi va institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegara

Prinsipial jihatdan yangi holat – shaxs tomonidan yollash to'g'risidagi shartnoma doirasida o'z harakatlarini nazorat qilish huquqining ixtiyoriy ravishda topshirilishi – bozor konstitutsiyasi me'yorlariga tuzatishlar kiritishni talab qiladi. Birinchidan, murakkab utilitarizm me'yoriga faqat yollash to'g'risidagi shartnomaning tomonlaridan biri – unga nazorat huquqi topshirilayotgan tomon amal qiladi. Bitimning ushbu tomonini «*prinsipal*» yoki «*topshiriq beruvchi*» deb ataymiz. Bitimning ikkinchi tomoni – «*agent*» yoki «*ijro etuvchi*» ma'lum darajadan ortiq bo'lgan mukofot evaziga o'z harakatlarini o'zi nazorat qilish huquqidan voz kechadi. Boshqacha aytganda, «*agent*» o'zining foyda olish darajasini oshirmaydi, balki foydaning ma'lum darajasiga erishishni mo'ljallaydi (*cheklangan* utilitarizm me'yori). «*Prinsipal*» va «*agent*» o'rtasidagi munosabatlar qat'iy shaklda quyidagi Tenglamalar bilan yoritiladi:

$$\max EU(\text{principal}) = EU[f(Q), Q, A, S],$$

$$EU(\text{agent}) = EU(Y, A, S) \geq U,$$

bu yerda: Q – shartnomani amalga oshirish natijasi ("chiqish");

$Y = f(Q)$ - "agent" faoliyatiga haq to'lashning tanlangan sxemasi;

A – "prinsipal" tomonidan qo'yilgan vazifalarni bajarish bo'yicha agent" qo'llaydigan sa'y-harakatlar;

S – shartnoma tomonlariga bog‘liq bo‘lmagan «tabiiy» omillar.

Ikkinchidan, «agent»ning xatti-harakati oqilona maqsadli harakat tamoyillarini buzadi, chunki u maqsadlarni tanlashda erkin emas – maqsadlar «prinsipal»ning manfaatlariga bilan belgilangan. «Agent» o‘z harakatlarida o‘z manfaatlariga amal qilmasligi kerak, u birinchi navbatda «prinsipal»ning manfaatlarini ko‘zlashi lozim. Ideal «agent» «prinsipal»ning manfaatlarini o‘z manfaatlariga singari qabul qiladi.

Uchinchidan, ishonch me‘yorini amalga oshirish bilan bog‘liq muammolar ham mavjud. «Agent» «prinsipal»ga u tomonidan u yoki bu vaziyatda qabul qilinadigan qarorlarning to‘g‘riligi nuqtai nazaridan ishonishi lozim. «Prinsipal»ga ishonmagan «agent» unga nazorat qilish huquqini topshirishdan manfaatdor emas. Bundan tashqari, «agent» «prinsipal» «agent»ning harakatlari ustidan nazorat sohasini shartnoma bilan belgilanmagan munosabatlarga ham yoymasligiga ishonch hosil qilishi kerak. Teskari holat noto‘g‘ri, chunki «prinsipal» hatto «agent»ning harakatlarini o‘z foydaliligini emas, balki «prinsipal»ning foydaliligini oshirishga yo‘naltirish zarurligini hisobga olgan holda unga nisbatan ma‘lum darajada ishochsizlik bilan munosabatda bo‘lishi lozim.

To‘rtinchidan, yollash to‘g‘risidagi shartnomani amalga oshirish uchun empatiya normasi talab etilmaydi. «Prinsipal» mukofotning «agent» rozi bo‘ladigan eng past darajasini bilishi kifoya qiladi. Unda ikkala tomon ham shartnoma yordamida o‘zining foydaliligini oshiradigan, «simmetrik barqarorlik» mezoniga javob beruvchi sotish to‘g‘risidagi shartnomadan farqli o‘laroq, yollash to‘g‘risidagi shartnoma simmetrik barqarorlikni nazarda tutmaydi. Bir tomondan, yollash to‘g‘risidagi shartnomani amalga oshirishdan yutuqni taqsimlash assimetrik xususiyatga ega. Ikkinchi tomondan – hatto «agent»ga o‘z huquqlarini «prinsipal»ga topshirganlik uchun to‘lanadigan kompensatsiya «gorizontal bo‘yicha» emas, faqat «vertikal bo‘yicha» munosabatlarga taalluqli. Yollash to‘g‘risidagi shartnoma bir necha «agent»ga amal qilingan hollarda ular o‘rtasidagi munosabatlar «prinsipal»ga murojaat etish orqali tartibga solinadi va shuning uchun simmetrik barqarorlikka erishishga yo‘naltirilmagan.

Va nihoyat, qonunga bo‘ysunish me‘yoriga zarurat yo‘q, chunki shartnomani amalga oshirish yuzasidan kelib chiqadigan nizolar umuman qonunga bo‘ysunish orqali hal etilmaydi. Yollash to‘g‘risidagi shartnomaning bajarilishi bilan bog‘liq barcha masalalar «ichki hakam» - «prinsipal» tomonidan hal etiladi.

Shu tariqa «prinsipal» va «agent»ning yoritilgan o‘zaro munosabatlarini tartibga soluvchi me‘yorlar yig‘indisi buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasini eslatadi. Lekin, bu tasodif emas. Neoinstitutsional nazariya asoschisi, Nobel mukofotining lauriyati Ronald Kouz o‘zining «Firma tabiati» maqolasida buyruqbozlik asosiga ega bo‘lgan iqtisodiy munosabatlar bozor tizimining ichida ham mavjud, degan xulosaga keladi. «Bizning iqtisodiyotda rejalashtirish mavjud... Firma ichida... bozor transaksiyalariga barham berilgan, almashuv transaksiyalariga ega bo‘lgan murakkab bozor tuzilmasining rolini esa muvofiqlashtiruvchi tadbirkor o‘ynaydi, u ishlab chiqarishni ham boshqaradi».

Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasi nafaqat tarixiy jihatdan qiziqish uyg‘otadi, balki u alohida tuzilmalar – yollash to‘g‘risidagi

shartnoma asosida yuzaga keladigan *tashkilotlar* doirasida munosabatlarni tartibga soladi. Tashkilot deganda biz «ta'riflanadigan chegaralarga ega bo'lgan va maqsadlarga yoki ishtirokchi a'zolar tomonidan taqsimlanadigan maqsadlar yig'indisiga erishish uchun faoliyat ko'rsatuvchi muvofiqlashtirish birligi»ni tushunamiz. Firmalar (muvofiqlashtirishning iqtisodiy birliklari), kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, universitetlar, foyda ko'rmay ishlovchi tashkilotlar va ko'plab boshqa «muvofiqlashtirish birliklari» tashkilotlar hisoblanadi. Ushbu ta'rifdan tashkilotning uchta asosiy xususiyati kelib chiqadi.

Ishtirokchilar yig'indisi.

1. Barcha ishtirokchilarni «prinsipal» manfaatlaridan hosil bo'lgan tashkilot maqadlariga moslashuv darajasi.

2. Hukmronlik munosabatlarining rasmiy tuzilmasi, ma'lum darajadagi murakkablik bilan tavsiflanuvchi ko'p pog'onalik.

Tashkilot - hukmronlik munosabatlari, ya'ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchisi - «prinsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiqlashtirish birligi.

Tashkilotni muvofiqlashtirish birligi sifatida ta'riflash ushbu tushuncha va insonlarning o'zaro hamkorligini belgilab beruvchi «institut» tushunchasini aniq chegaralashni talab qiladi. Ularni quyidagi jadval yordamida taqqoslaymiz:

Institut	Tashkilot
<i>Makro</i> Institutsional toifa	<i>Mikro</i> Institutsional toifa
O'zaro hamkorlikning <i>umumiy</i> doiralarini belgilaydi	O'zaro hamkorlik(lar)ning <i>muayyan</i> doiralarini belgilaydi
<i>Sof ijtimoiy nye'mat</i> tavsifiga ega	<i>Klub nye'mati</i> tavsifiga ega
<i>Individuallashtirilmagan</i> va <i>nolokal</i> transaksiyalarni tartibga soladi	Aniq chegaralangan, <i>Demak,</i> <i>individuallashtirilmagan</i> va <i>lokal</i> transaksiyalarni tartibga soladi
Shaxslar institutlarning o'zgarish jarayoniga ta'sir ko'rsata olishmaydi	Tashkilot shaxslarning ongli ravishdagi tanlovi natijasi sanaladi
Hukmronlik munosabatlarining elementi <i>mavjud emas</i>	Hukmronlik munosabatlari tashkilot <i>faoliyat ko'rsatishining asosida</i> yotadi
Transaksiya xarajatlarining tarkibini va miqdorini belgilaydi	Institutsional doiralar tomonidan belgilangan transaksiya xarajatlarining tejalishiga ko'maklashadi

Transaksiya xarajatlarini tejashga taalluqli bo'lgan so'nggi farq xususida alohida to'xtalib o'tish lozim. Yollash to'g'risidagi shartnomani amalga oshirish o'sha maqsadlar uchun sotish to'g'risidagi shartnomaning institutsional doiralaridan foydalanishdagiga qaraganda ancha kam transaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Tejash, birinchidan, shartnomani muntazam qayta tuzish zarurati yo'qolishi

munosabati bilan, ikkinchidan esa, shartnomaning implisit shakli – o'zaro hamkorlikning barcha detallarini aniq tafsirlashdan voz kechish hisobidan paydo bo'ladi.

Transaksiya xarajatlarini tejashning qolgan bizga ma'lum vositalari ichida *tashkilot* bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Bitimlar tuzishda muzokaralar yuritish xarajatlarini tejash imkonini beruvchi standart (namunaviy) shartnomalardan foydalanish; o'lehash xarajatlarini pasaytiruvchi sifat, o'lehash va tortish standartlarini ishlab chiqish va rivojlantirish; jamiyatda mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish xarajatlarining kamayishiga olib keluvchi konsensus mafkurasini shakllantirish kabi vositalar shular jumlasidandir. Ularni qo'llash intyensivligini oshirish bilan yuqorida ko'rsatilgan barcha uchta vositaning samaradorligi pasaymaydi. Aksincha, ushbu vositalardan qanchalik keng foydalanilsa, bir bitim hisobida transaksiya xarajatlarining miqdori shunchalik kam bo'ladi.

Tashkilot doirasida transaksiya xarajatlarini tejash borasidagi ishlar esa boshqacha ko'rinishga ega. Transaksiya xarajatlari miqdorlarining o'sishi, ya'ni tashkiliy doiralarda bitimlar ko'proq amalga oshirilishi bilan ushbu sohada uning samaradorligi kamayadi. Tashkilot ichida bitimlarni amalga oshirish hamon axborotni qidirish xarajatlarini, shuningdek muzokaralar yuritish xarajatlari va shartnoma tuzish xarajatlarini pasaytirish imkonini byersa-da, bunda boshqa xildagi xarajatlarning o'sishi yuz beradi. Tashkilot o'lehamlarining ortishi bilan, birinchi galda, monitoring va opportunizmni oldini olish xarajatlari oshadi. Birinchidan, tashkilot ishtirokchilari sonining o'sishi bilan ular manfaatlarining birligiga, aniqrog'i ular manfaatlarining «prinsipal» manfaatlariga mos kelishiga erishish qiyinlashadi. Shuning uchun «prinsipal» monitoringni va «agentlar» harakatini nazorat qilish uchun katta sa'y-harakatlarni amalga oshirishga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, tashkilotning o'sishi «prinsipal»ni, «agentlar»ni nazorat qilish bo'yicha vakolatlarining bir qismini o'z vakillariga topshirgan holda, murakkab hukmronlik munosabatlari sxemasiga o'tishga majbur etadi. Ushbu tarkibiy o'zgarishlar nafaqat «agentlar»ni nazorat qilish xarajatlarining ortishi bilan, balki «prinsipal» manfaatlari vakillarining harakatlarini nazorat qilish zarurati bilan ham bog'liq.

R.Kouz [42] tashkilotning o'sishi bilan kamayuvchi samaradorlikni «menejmentning kamayuvchi marjinal samaradorligi» deb nomladi va *hamma vaqt institutga (bozorga) nisbatan tashkilot (firma) o'sishining chegarasi mavjud* degan fikrga keldi. «Firma firma ichidagi bitta qo'shimcha transaksyani tashkil etish xarajatlari o'sha transaksyani ochiq bozorda almashish orqali amalga oshirish xarajatlari bilan Tenglashgunga qadar kengayib boradi...». Ya'ni, yolg'iz firmadan tashkil topgan iqtisodiyot (buyruqbozlik iqtisodiyotini ana Shunday deyish mumkin) bo'lishi *munim*, lekin menejmentning marjinal samaradorligi kamayishi tufayli u *samarasiz* bo'ladi.

Masalan, A firma bozorda B, V va G firmalardan (sotish to'g'risidagi shartnoma doirasida) sotib olinadigan butlovchi qismlardan komp'yuter yig'ish bilan Shug'ullanadi, deylik. O'zining transaksiya xarajatlarini optimallashtirgan holda, A firma B firma bilan yagona korxonaga tuzishga qaror qiladi. U V firma bilan ham masalani huddi Shu tariqa hal etadi. G firmani yagona tashkiliy tuzilmaga

kiritish firma ichidagi boshqaruv va nazorat xarajatlarining o'sishi tufayli foydasiz bo'lib chiqishi mumkin. Shunday qilib, A firma tomonidan V firmaning qo'shib olinishi *chegara* bitim hisoblanib, shundan so'ng keyingi kengaytirish samarasiz bo'lib qoladi.

Lekin, institut bilan tashkilot o'rtasidagi chegaraning aniq dyemarkasiyasi sotish to'g'risidagi shartnoma (bozor bitimlari)ning ham, yollash to'g'risidagi shartnoma (firma ichidagi bitimlar)ning ham elementlarini o'zida birlashtiruvchi Neoklassik shartnomalarning mavjud bo'lishi fakti bilan qiyinlashadi. Masalan, A firma o'z tarkibiga G firmani birlashtirishdan bosh tortishi, lekin ayni paytda u bilan butlovchi qismlarni yetkazib berish uchun shartnoma tuzishi mumkin, bu hukmronlik munosabatlari asosida emas, balki ikki tomonlama kelishuv asosida bozorning «tabiiy» oldindan aytib bo'lmasligidan ko'riladigan zararlarni pasaytirish imkonini beradi.

8.5. Qishloq xo'jaligida shartnoma munosabatlari*

O'zbekistonda har yili qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish, moddiy-texnika resurslarini yetkazib berish va xizmatlar ko'rsatish uchun ko'p sonli shartnomalar tuziladi. Tomonlar shartnomalar bo'yicha o'z zimmasiga olgan majburiyatlarining o'z vaqtida bajrishi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining yakuniy natijalariga va ularning samaradorligiga jidiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun davlat tomonidan shartnomalar monitoringini yuritish yo'li bilan shartnomalar shartlarining bajarilishini nazorat qilishga katta e'tibor qaratiladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini bilan tuziladigan shartnomalar quyidagi tasnifga ega:

- (a) davlat ehtiyojlari uchun mahsulotlar uchun shartnomalar;
- (b) moddiy-texnika resurslarini yetkazib berish uchun shartnomalar;
- (v) kontraktsiya shartnomalari;
- (g) xizmatlar ko'rsatish uchun shartnomalar.

Davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarining g'alla, paxta xomashyosi, urug'lik paxta, Shuningdek g'alla va boshqali ekinlar urug'lari kabi turlari xarid qilinadi.

Quyida Respublikamiz qishloq xo'jaligi korxonalarini bilan g'alla va boshqali ekinlar hamda ipak xomashyosi yetkazib berish uchun tuzilgan kontraktsiya shartnomalarining dinamikasi keltirilgan (8.2-jadval).

8.2-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatib turibdiki, 2010 yilda g'alla va boshqali ekinlar yetkazib berish uchun jami 33937 ta shartnoma tuzilgan, bunda yetkazib beriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining rejalashtirilgan hajmi 2237 ming tonnani tashkil etgan. Avvalgi yillarga qaraganda kontraktsiya shartnomalari bo'yicha g'alla yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar sonining kamayishi davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan g'alla hajmining kamayishi hasobidan yuz bergan.

* Ushbu qisim N.Nedelkina bilan hamkorlikda yozilgan.

8.2-jadval.

O'zbekiston Respublikasida tuzilgan kontraktatsiya shartnomalari dinamikasi

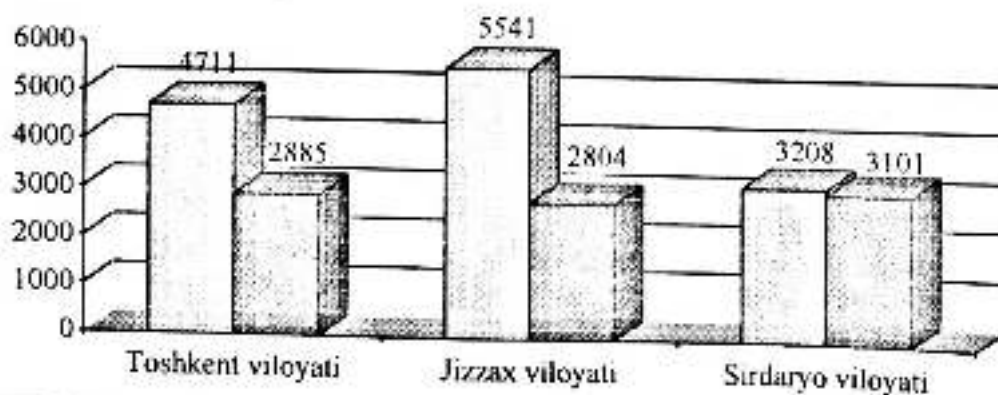
Ko'rsatkich	G'alla va boshhoqli ekinlar yetkazib berish uchun tuzilgan kontraktatsiya shartnomalari			Ipak xomashyosi yetkazib berish uchun tuzilgan kontraktatsiya shartnomalari		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
Shartnomalar soni, dona	53863	53863	33937	95540	53698	48806
Yetkazib berish hajmi, ming tonna	2966	3075	2237	23,4	23,7	19,7

*Manba: ushbu va keyingi jadvallar hamda grafiklar 2010 yilda tumanlar hokimlarini o'qitish jarayonida Adliya vazirligi va Oliy xo'jalik sudi tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlar asosida tuzilgan.

G'allaning asosiy yetishtiruvchilari hisoblangan fermer xo'jaliklari yer uchastkalarining yiriklashtirilishi tufayli ular sonining qisqarishi g'alla yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni kamayishining ikkinchi omili hisoblanadi.

2010 yilda 19,7 ming tonna hajmidagi ipak xomashyosi yetkazib berish uchun 48806 ta shartnoma tuzilgan. Ta'kidlash lozimki, ipak xomashyosi yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalarning eng ko'p soni 2008 yilga to'g'ri keladi. Umuman olganda, 2010 yilda xomashyoning ushbu turini uchun tuzilgan shartnomalar soni 2008 yildagiga nisbatan 49 foizga kamaygan.

8.3-rasmda keltirilgan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, 2009 yilda Respublikamizda paxta hosili yetkazib berish uchun jami 41871 ta va g'alla yetkazib berish uchun jami 53863 ta shartnoma tuzilgan. Ko'rib chiqilgan viloyatlar ichida paxta yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalarning eng ko'p soni Sirdaryo viloyatining ulushiga to'g'ri keladi – 3101 ta. Shuningdek, ko'rib chiqilgan mintaqalarda paxta yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar deyarli bir xil sonni tashkil qiladi (+/- 516 ta).

□ don yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni
 ■ paxta yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni

8.3-rasm. O'zbekiston Respublikasi viloyatlarida g'alla va paxta yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni

2009 yil hosili uchun g'alla yetkazib berish uchun tuzilgan shartnomalar soni ko'rib chiqilgan uchta viloyatda turli ko'rsatkichga ega. Ularning eng ko'p soni Jizzax (5541 ta) va Toshkent (4711 ta) viloyatlarida kuzatiladi.

Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi sharoitida tomonlar o'rtasidagi mulkiy munosabatlar shartnomalar asosida quriladigan mulkdorlar tadbirkorlik faoliyatini muvaffaqiyatli yuritishi uchun o'z zimmasiga olingan majburiyatlarning bajarilishi alohida ahamiyatga ega. Amaliyotda shartnoma majburiyatlari buzilishi turlarining quyidagi tasnifi qo'llaniladi: ishlarning bajarilmasligi yoki xazmatlar ko'rsatilmashligi; sifatsiz tovarlar (ishlar, xazmatlar)ni yetkazib berish; to'liqsiz tovarlarni yetkazib berish; markalanmagan, shuningdek idishsiz yoki upakovka qilinmagan tovarlarni yetkazib berish; yetkazib berish muddatining kechiktirilishi, tovarlarni to'liq yetkazib byermaslik; akkreditivdan foydalanmaslik; to'lov, tovar-transport hujjatlarining kechiktirilishi; tovarlar (ishlar, xazmatlar) haqini to'lamaslik yoki o'z vaqtida to'lamaslik; tovarlarni saralab olmaslik yoki ulardan voz kechish; mablag'larning akseptsiz hisobdan chiqarilishi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar shartnoma munosabatlariga kirishayotib xo'jalik faoliyatini kelishilgan hajmda, belgilangan vaqtda va joyda amalga oshirilishini ta'minlaydigan mahsulot (ishlar, xazmatlar)ni olish uchun kafolatlangan asosga ega bo'lishni nazarda tutadi. Bu esa tuzilgan shartnomalarning buzilmasligini va o'zgarishini ta'minlaydi. Xomashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlarni xarid qilish uchun shartnomalar tuzgan tomonlarning o'zlari yakuniy mahsulotni tayyorlash zanjiri bo'yicha ushbu mahsulotni boshqa subyektlarga sotish uchun ko'p sonli shartnomalarni tuzadi, ya'ni xo'jalik aloqalarining murakkab tizimi shakllanadi. Shuning uchun har qanday joyda shartnomalarning bajarilishi mamlakat xo'jalik faoliyatining butun mexanizmida ko'zlangan topshiriqlar bajarilishining kafolati hisoblanadi, shartnoma majburiyatlarining bajarilmasligi esa keyingi bo'g'inlarda nomutanosiblikni keltirib chiqaradi.

Keyingi jihat shundan iboratki, xo'jalik yurituvchi subyektlar, shu jumladan mulkdorlar shartnoma tuzishda shartnoma majburiyatlarining o'zgarishi yoki tugatilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan barcha shartlarni ko'rsatishga haqli. Bugungi kunda yuzaga kelgan amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, shartnomada xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan majburiyatlarning bajarilishi shartlari qanchalik aniq belgilansa, shartnoma bandlarining o'zgarishi yoki majburiyatlarning tugatilishi shunchalik oson kechadi.

Bundan tashqari, amaliyotda xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan shartnomalar bo'yicha majburiyatlarning bajarilmasligi ko'pincha amaldagi qonun hujjatlari doirasidan tashqariga chiquvchi ko'p sonli omillar orqali yuz beradi. Shuning uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan shartnomalar bo'yicha majburiyatlar bajarilmasligining har bir holatini aniq tarzda ko'rib chiqish va buning sababini chuqur tahlil qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi xo'jalik yurituvchi subyektlari tomonidan o'z zimmasiga olingan shartnoma majburiyatlarining bajarilmasligi to'g'risida so'z yuritadigan bo'lsak, bu yerda:

birinchidan tomonlar yetkazgan zararlar uchun to'lov ko'rinishida javobgarlik;

ikkinchidan, mahsulot yetkazib berish uchun berilgan bo'nak mablag'larini qaytarish;

qonun hujjatlarida va shartnoma shartlariga ko'ra nazarda tutilgan jarimalarni to'lash kabi choralar qo'llaniladi.

Respublikamizda o'zaro va davlat bilan shartnoma munosabatlarida ishtirok etuvchi tomonlarni himoyalash uchun qarzdorlardan zararlarni undirishni talab qilish imkonini beruvchi barcha qonuniy qarorlar mavjud. Bu yerda shuni ta'kidlash lozimki, zararlarning qoplanishi shartnomalarning bajarilishini rag'batlantirishda va ishlab chiqarish unumdorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu usulning qo'llanishi bilan shartnoma intizomiga amal qilinadi va noishlab chiqarish xarajatlari qisqaradi. Bundan tashqari, javobgarlikning mazkur turini qo'llash moddiy resurslarni tejash ryejimiga, shuningdek xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan xo'jalik faoliyatining optimal tarzda yuritilishiga xizmat qiladi.

Shartnomalarni tayyorlash, tuzish va amalga oshirish tamoyillarining belgilanishi Respublikada shartnoma munosabatlarining mazmunini muvaffaqiyatli shakllantirishning eng muhim myetodologik jihatlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 4 sentyabrdagi 383-sonli qarori bilan tasdiqlangan shartnomalarning bajarilishi monitoringini yuritish tartibi quyidagilardan iborat.

Tayyorlash va qishloq xo'jaligi subyektlariga xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar xo'jaliklar bilan tuzilgan shartnomalarning bajarilishi monitoringini yuritadi va ushbu axborotni Qishloq va suv xo'jaligi bo'limlariga hisobot davridan keyin 10 kun ichida taqdim etadi. Mazkur bo'linmalar Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining shartnoma majburiyatlarining bajarilishi bo'yicha materiallarga ishlov beruvchi tegishli boshqarmalarini bu haqida xabardor qiladi. Shartnoma majburiyatlari bajarilmagan holatlarda umumlashtirilgan ma'lumotlar hududiy sud organlariga yuboriladi. Sud hamda qishloq va suv xo'jaligi organlari o'z vakolatlari doirasida tayyorlash va xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar tomonidan shartnomalarning bajarilishi monitoringini yuritadi va nazorat qiladi.

Xulosa

Shartnoma muayyan bitimlarni amalga oshirishning Institutsional doiralarini o'zida namoyon etadi. Har qanday institut singari, shartnoma nafaqat o'zaro hamkorlikni chegaralaydi, balki uning uchun zamin yaratadi, bu hol ayniqsa bitimlarni tuzish va amalga oshirish lahzalarining vaqt bo'yicha mos kelmasligida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday turdagi bitimlar ular ishtirokchilarining maqsadlariga bog'liq bo'lmagan holatlarning paydo bo'lishi xatari bilan bog'liq. Insonlar xatarni qabul qilish darajasi bo'yicha farq qiladi, bu esa ikki turdagi shartnomalarning – xatarga betaraf bo'lgan sheriklar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi sotish to'g'risidagi shartnoma hamda xatarga betaraf bo'lgan va xatarga qarshi insonlarga o'zaro hamkorlik qilish imkonini beruvchi yollash to'g'risidagi shartnomaning mavjud bo'lishini izohlaydi.

Tashkilot kichiklashgan buyruqbozlik iqtisodiyotini o'zida namoyon etadi. Tashkilot ichki o'sishining cheklanishlari aynan shu bilan bog'liq: tashkilot

ko'lamlarining kengayishi monitoring va opportunizmni oldini olish xarajatlarining oshishiga olib keladi. Institut (bozor) bilan tashkilot (firma) o'rtasidagi eng aniq chegara quyidagi ko'rsatkichlar darajasini baholash yordamida aniqlanadi: aktivlarning o'ziga xosligi, noaniqlik, bitim tomonlarining xatarga moyilligi, bitimning murakkabligi, shuningdek qonundan foydalanish bahosi bilan xufyonalik bahosining o'zaro nisbati.

Tayanch so'zlar va iboralar

Shartnoma, shartnomaviy majburiyatlar, sotish to'g'risidagi shartnoma, yollash to'g'risidagi shartnoma, implisit shartnoma, shartnoma davri, shartnoma shartlari, sanksiya, tashkilot, qishloq xo'jaligida shartnomaviy munosabatlar, monitoring.

Takrorlash uchun savollar

1. Siz bugun qanday xildagi shartnomalarni tuzishingizga to'g'ri keldi? Amalga oshirilgan bitimlardan birini shu nuqtai nazardan tavsiflang.
2. «Lavz puldan ham qimmat» degan mashhur maqolni institutsional nuqtai nazardan talqin eting. Unda qanaqa shartnoma ideali o'z aksini topgan?
3. Bugungi kunda Siz qanday eng o'ziga xos aktivga egasiz? Javobingizni asoslang.
4. Institut va tashkilot kategoriyalaridan foydalangan holda institutsional yondashuv asosida siyosiy partiya bilan ijtimoiy-siyosiy harakat o'rtasidagi farqni izohlang.
5. Yollash to'g'risidagi shartnomaning Institutsional va marksistik talqinini taqqoslang.
6. Nima uchun implisit shartnomani amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan nizolarni hal etish uchun uchinchi tomonni jalb etishga zarurat yo'q?
7. Firmaning tabiatini tushuntirishga nisbatan institutsional yondashuv va Frenk Nayt bilan namoyon etilgan Avstriya maktabining yondashuvini qanchalik taqqoslash mumkin?
8. Qishloq xo'jaligida qanday maqsadlar uchun shartnomalar tuziladi va shartnoma shartlarining bajarilishini nazorat qilish monitoringining o'ziga xos xususiyatlariga nimalar kiradi?

9-BOB. FIRMA NAZARIYASI

- 9.1. «Prinsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muammosi
- 9.2. «Prinsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari
- 9.3. Firmaning ichki tuzilmasi
- 9.4. Firmalar tipologiyasi va ularning rivojlanish trayektoriyasi
- 9.5. Firmalarning asosiy xillari

9.1. «Prinsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muammosi

Tashkilot tarkibiga kiruvchi «agentlar» sonining o'sishi, agentlar harakati ustidan nazorat qilish uchun talab etiladigan «prinsipal» xarajatlarining oshishini belgilab beradi. «Agent»ni nazorat qilish zarurati va nazoratni amalga oshirishni istamaslik o'rtasidagi tanlovdan iborat bo'lgan «prinsipal» muammaviy holatini o'yinlar nazariyasidan quyidagi model yordamida ko'rish mumkin. «Prinsipal»ning nazorat qilish uchun xarajatlari birga Teng deylik, «agent» tomonidan o'z majburiyatlarining vijdonan bajarilishidan olinadigan foyda 2 ga va vijdonsizlik bilan bajarganlik holatlardagi yo'qotishlar esa 2 ga Teng, deylik. «Agent» tomonidan o'z vazifasini bajarishga nisbatan vijdonsizlik bilan munosabatda bo'lingan yoki «ishdan bo'yin tovlash» holatlari aniqlangan taqdirda, u mukofot olish huquqidan mahrum bo'lishini hisobga olgan holda, «prinsipal» bilan «agent»ning o'zaro munosabatlari quyidagi matrisa bilan izohlanadi.

9.1-jadval.

«Prinsipal» bilan «agent»ning o'zaro munosabatlari matrisasi

		«Prinsipal»	
		Nazorat qilish	Nazorat qilmastik
«Agent»	Vijdonan ishlash	1; 1 [St ₁]	1; 2 [St ₁ , P]
	Ishdan bo'yin tovlash	0; -1	2; -2

Ushbu o'yinda «prinsipal» va «agent» strategiyasining mos kelmasligi muammosi yaqqol ko'rinib turibdi. Bunda Nesh bo'yicha muvozanat mavjud emas: «prinsipal» va «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda optimal natijaga erishish tashkilotning rivojlanishi jarayonida yuzaga keladigan tahdid ostida bo'ladi.

Lekin, nazorat xarajatlarining ortishi «agentlar» sonining o'sishiga to'g'ri proporsional emas. Bu yerda «prinsipal» va «agent» o'rtasida axborot asimmetriyasining paydo bo'lishi omilini hisobga olish lozim. Uchinchi o'yinchi – «tabiat» bilan o'yinni tahlil qilgan holda, biz ikkita asosiy o'yinchi o'rtasidagi axborot asimmetriyasidan fikrni boshqa tomonga burdik. Tashkilot ichida axborot asimmetriyasining paydo bo'lishi sabablarini aniqlash uchun, institutsional tizim sifatida buyruqbozlik tizimini tadqiq qilgan Fridrix fon Xayyekning isbotlarini eslaymiz. ya'ni hech qanday o'ylangan markaz (ya'ni «prinsipal») hamma vaqt

barcha hodisalardan xabardor bo'lib turishga va ushbu axborotni manfaatdor tomonlarning hukmiga tezkor havola etishga qodir emas

Xayyek nazarida, bitimning barcha ishtirokchilarini Teng va to'liq hajmdagi axborot bilan ta'minlovchi mexanizm bo'lib mutlaqo raqobatchi bozorlardagi narxning shakllanishi hisoblanadi. Firma doirasida hech qanaqa raqobatli narx shakllanishi to'g'risida gap bo'lishi mumkin emas, «agent»ning o'z mehnatining yakuniy mahsuli qiymatidan muntazam ravishda bosh tortishi ana shundan dalolat berib turibdi. Chunki faqat ish haqi mehnatning yakuniy mahsuliga Teng bo'lgan taqdirdagina mehnat bozorida muvozanatga erishish mumkin va narx to'liq axborotni o'zida mujassamlantiradi.

Demak, tashkilotning rivojlanishiga qarab aylanadigan axborotning murakkablashuvi va ixtisoslashuvi yuz beradi. Lekin ular samaradorlik bo'yicha narx-navo mexanizmi bilan taqqoslanadigan axborot aylanishi tizimining barpo etilishi bilan kuzatilmaydi. Tashkilot ichida qaror qabul qilish jarayoni ularning har birida sifat jihatdan yangi axborot paydo bo'ladigan ko'plab bosqichlarni o'z ichiga oladi. Buning ustiga, ushbu sifat jihatdan yangi axborotga faqat uni olish va unga ishlov berishda bevosita ishtirok etuvchi tashkilot a'zolari ega bo'ladi.

Noyob axborotga ega bo'lgan tashkilot ishtirokchilari - «agentlar» uni tarqatishdan va uni buzilmagan tarzda «prinsipal»ga uzatilishidan manfaatdor emaslar. Haqiqatdan ham axborot asimmetriyasi «agentlar»ning opportunistik xatti-harakatlari uchun zamin yaratadi - ularning o'z foydaliligini ko'paytirishga urinishlari, ular tomonidan yollash to'g'risidagi shartnoma tuzilishida qabul qilingan majburiyatlarga qaramasdan, foydalilikning qandaydir *qat'iy belgilangan* darajasi bilan qondiriladi. «Tabiiy» ko'zda tutilmagan holatlar sodir bo'lgan taqdirda, yollash to'g'risidagi shartnoma yordamida belgilangan mukofot kafolatini olib, «agent»ning o'zi unga «prinsipal» bilan nayrang qilish yordamida faoliyat natijasini o'z foydasiga qayta taqsimlash imkonini beruvchi «sun'iy» kutilmagan holatlarni tashkil etishga urinadi. Sotsializm davrida sodir etilgan «agentlar»ning o'z faoliyati natijalarini o'zlashtirishda ishtirok etishga opportunistik urinishi kabi iqtisodiy jinoyatlarning aksariyatini aynan shu nuqtai nazardan talqin etish lozim.

«Prinsipal-agent» muammosi - «agent»ning «prinsipal» topshirig'i va ko'rsatmasini bajarishda uning nayrang qilish xavfi hisoblanadi. Nayrang qilish axborot asimmetriyasi va «agent» faoliyati ustidan nazorat qilish xarajatlarining yuqori darajasi tufayli mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishi ajoyib axborotga ega bo'lish oqibati sifatida «agent»ning opportunistik xatti-harakat qilishi imkoniyatini tug'dirishi muqarrar. Shuning uchun «prinsipal-agent» muammosi ma'naviy xatar vaziyatida tez-tez uchraydigan holat hisoblanadi: «prinsipal» «tabiiy» xatarlardan sug'urtalovchi rovida, «agent» esa (sog'liq ahvoli, kutilayotgan daromadlar va h.k. haqidagi) muhim axborotni yashiruvchi sug'urtalanuvchi rovida ishtirok etadi. Eng muhim masala bu yerda «agent» tomonidan ishonchli axborotning tarqatilishiga ko'maklashuvchi yoki, aksincha, unga to'sqinlik qiluvchi *rag'batlar* tizimini barpo etishdan iborat. Bozorda ishonchli axborotning tarqatilishi raqobat bilan rag'batlantiriladi. Aksincha, «prinsipal» va «agent» munosabatlarining odatiy

variantida axborot asimmetriyasi va opprtunizm imkoniyatlari «agent»ni «prinsipal» bilan nayrang qilishga undaydi.

9.2. «Prinsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari

«Agent»ning opportunistik xatti-harakatini cheklashga yo'naltirilgan rag'batlar tizimini qidirish bilan optimal shartnoma nazariyasi, yoki, «prinsipal-agent» nazariyasi shug'ullanadi. Ko'pincha ushbu muammoni hal etishning quyidagi variantlari ko'rsatiladi.

1. «Agentlar» raqobati «Prinsipal-agent» muammosini hal etishning birinchi varianti agentlar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirishni talab qiladi. Bunda odatiy shartnomadan farqli o'laroq «agent» tomonidan nafaqat «prinsipal» belgilagan (masalan, ishlab chiqarish) darajasiga erishilishi, balki qolgan «agentlar»ga nisbatan eng yuqori darajaga erishilishi (qo'shimcha ravishda) rag'batlantiriladi. «Agentlar» raqobati g'oyasi bir-birining harakatlari ustidan o'zaro nazorat qilish uchun «agentlar»ning o'zlaridan foydalanish imkonini beradi. Chunki, agar eng katta mukofot «prinsipal» tomonidan qo'yilgan vazifalarni hal etishda eng yaxshi nisbiy ko'rsatkichlarga erishgan «agent»ga tyegsa, «agentlar» boshqalarning muvaffaqiyatlariga hasad bilan qaray boshlaydilar – atrofdagilarning muvaffaqiyati o'z muvaffaqiyatiga erishish imkoniyatlarining pasayishini anglatadi. Ikkinchi tomondan, boshqa qaloq «agentlar»ga nisbatan oshirib berilgan «g'oliblar» mukofoti unumdorlikni oshirishga nisbatan kuchli rag'bat hisoblanadi. Chunki past ehtimolli yirik yutuq istiqboli yuqori ehtimolli yirik yutuqqa qaraganda kam jozibali (yutuqdan matematik kutish taxminan bir xil). Quyi daraja menejerlarining shunday foydali o'rinni egallashga intilishini rag'batlantirishni hisobga olgan holda, yuqori daraja menejerlariga ular mehnatining yuqori mahsulotidan ortiq bo'lgan mukofotni to'lash samarali bo'lishi mumkin. Biroq raqobatlashish elementidan foydalanish o'z chegarasiga ega:

- faqat «g'olibning» mukofoti eng xatarli strategiyani tanlashni rag'batlantiradi: «agentlarni» «Teskari tanlash» yuz beradi, uning natijasida eng xatarli strategiyalarni qo'llovchi «agentlar» qoladi;

- «agent»ning «tabiiy» kutilmagan holatlar bilan bog'liq xatarga moyilligi darajasi chegaralangan;

- «agentlar» o'rtasidagi raqobat ular o'rtasidagi munosabatlardagi ishonch elementlarini butunlay yo'qqa chiqaradi: «agentlar»ning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiluvchi vazifalar deyarli amalga oshirilmaydigan bo'lib qoladi.

2. «Agent»ning qo'shma faoliyat natijalarida ishtirok etishi. Muammoni hal etishning ikkinchi varianti «agent» tomonidan qat'iy belgilanmagan, balki firma faoliyatining natijalariga bog'liq bo'lgan mukofotni to'lashni nazarda tutuvchi yollash haqidagi shartnomaning tuzilishidan iborat. Bunga, masalan, yollanma xodimlarning firmaning foydasida ishtirok etishining turli shakllari, shu jumladan aktsiyadorlik korxonasi kapitalida ishtirok etish kiradi. AQSHda ko'p yillardan buyon ESOP dasturi amal qilmoqda, unga ko'ra 10 foizdan ortiq sanoat korxonalarining xodimlari o'z korxonasi aktsiyalarini xarid qilishda imtiyozlarga ega bo'lishadi. «Agentlar»ning firma faoliyatining natijalarida ishtirok etishining

barcha xildagi sxemalari ichida mukofotning natijalarga *chiziqli* bog'liqligini nazarda tutuvchi oddiy yo'llar eng samarali hisoblanadi. Bu ularda chiziqli bo'lmagan yo'llardan foydalaniladigan shartnomalarni tuzishning yuqori xarajatlari bilan ham, «agentlar» tomonidan mukofotning natijalarga murakkab bog'liqligini qiyin qabul qilinishi bilan ham bog'liq. Eng qulay variantlarda qat'iy belgilangan mukofot «agent»ga emas, balki «prinsipal»ga taklif etiladi, ya'ni «agent» «prinsipal»ga renta va foydaning ulushini to'lagan holda undan mol-mulkni ijaraga oladi. «Agent» tomonidan «prinsipal» topshiriqlarining vijdonan bajarilishini rag'batlantirishning bunday yo'llarni amaliyotda qo'llashga quyidagi omillar to'sqinlik qiladi:

- «agent»ning xatarga moyilligi darajasi;
- «agent» tomonidan mol-mulkning ijaraga olinishi yoki uning mulkda ishtirok etishi uchun resurslarning chegaralanganligi; bunda «agent» tomonidan ushbu maqsadlar uchun bankdan ssudalar olishi o'sha axborot asimmetriyasi muammosi hamda u bilan kreditor sifatida bank o'rtasidagi munosabatlardagi ma'naviy xatar tufayli murakkablashdi.

3. *Firma «agentlar» ittifoqi sifatida.* Ushbu qaror avvalgisidan shunisi bilan tubdan farq qiladiki, bunda nafaqat «agentlar»ning faoliyatdan olinadigan daromadlarda ishtirok etishiga yo'l qo'yiladi, balki «prinsipal» funksiyalarining o'zi «agentlar» tomonidan *navbati bilan bajarila boshlaydi*. «Prinsipal» vaqtincha «Tenglar ichida birinchi» bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, hukumronlik munosabatlari «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazoratning boshqalarga topshirilishi bilan tugatilmaydi, shunchaki nazorat qilish va vazifalarni taqsimlash funksiyalari tashkilotning barcha ishtirokchilari tomonidan navbatma-navbat bajariladi. Vaqtinchalik axborot oqimlarining kyesishuvidagi mavqeni egallagan va buning oqibatida aylanadigan axborotni to'plash imkoniyatiga ega bo'lgan «agent» «prinsipal»ga aylanadi.

«Agentlar»ning «prinsipal» mavqeiga o'tishi faqat ishonchli axborotni uzatishni rag'batlantirish muammosini hal etadi. Lekin eng asosiysi, u «agentlar» o'rtasida ishonchli munosabatlarni mustahkamlash va kooperatsiyani rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O.Uil'yamson «agentlar» o'rtasida ishonchli munosabatlarning paydo bo'lishida firma ichida foydalilikni oshirish strategiyasi sifatida opportunizmdan bosh tortishga olib keluvchi «assosiativ muhit» paydo bo'lishining muhim omilini ko'radi: «Unumdorlik umumiy ishga adolatli ulush qo'shganlik uchun javobgarlik hissi tufayli ortadi». O'zini o'zi boshqaruvchi firma bunday ittifoqni amaliyotga joriy etish shakli sifatida ishtirok etadi.

Assosiativ muhitning paydo bo'lishi bilan bog'liq foyda nafaqat nazorat xarajatlarida tejashdan, balki yangi manba – kooperatsiyadan yutishdan iborat. Klassik iqtisodiyot fani Adam Smitdan keyingi mehnat taqsimotini tashkilot a'zolarining u yoki bu vazifalarni hal etishdagi qiyosiy ustunliklarining asosiy manbai, deya e'tirof etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, kooperatsiya foydali, chunki alohida vazifalarni bajarishga ixtisoslashgan xodimlar birgalikdagi sa'y-harakatlar bilan ular tomonidan barcha vazifalar mustaqil hal etilgandagiga qaraganda ko'p mahsulot ishlab chiqaradi. Ishchining chaqqonligini rivojlantirish u bajarishga qodir bo'lgan ishlar miqdorini oshiradi. Mehnat taqsimoti esa, har bir ishchining ishini qandaydir oddiy operatsiyaga yo'yib va ushbu operatsiyani uning butun hayotidagi

yagona mashg'ulotga aylantirgan holda, ishchining abjirligini kerakli darajada oshiradi. Assosiativ muhit nafaqat mehnat taqsimoti, balki «jamoaviy ish» asosida kooperatsiyadan foyda olish imkonini beradi. Kooperatsiyadan olinadigan ijobiy samara birgalikda ishlash va tashkilot a'zolari – «jamoa»ning o'zaro qo'llab-quvvatlashi bilan shartlangan.

Xulosa qilib, shuni ta'kidlash joizki, «agentlar» ittifoqi sifatida firmada «prinsipal»dan «agentlar»ni ularning umumiy natijaga qo'shgan ulushiga muvofiq mukofotlashini, «agent»dan esa «prinsipal» tomonidan qo'yilgan vazifalarning vijdonan bajarilishini talab qiluvchi «oltin qoida» asosida «prinsipal» va «agent» muammosini hal etish imkoniyati paydo bo'ladi. Misol tariqasida quyidagi modelni keltiramiz, unda o'yinchilar uchta strategiyadan bittasini tanlashadi: «oltin qoida», Teng sa'y-harakatlar standarti va opportunistik xatti-harakat. «Prinsipal» tomonidan Teng sa'y-harakatlar standarti «agentlar» mehnatiga qat'iy belgilangan Teng haq to'lanilishini qo'llashdan iborat, agentlar tomonidan esa yaxshi ham, yomon ham emas, «hamma qatori» ishlashdan iborat. «Prinsipal» opportunizmi, bunda «agent» bozordagi barcha vaziyat haqida to'liq axborotga ega bo'lmaydigan noqulay «tabiiy» shart-sharoitlar (masalan, bozor kon'yunkturasi) belgisi ostida «agent»ni pasaytirilgan tarzda mukofotlash shakliga ega bo'lishi mumkin. Ta'kidlash lozimki, Nesh bo'yicha muvozanat hisoblanmaydigan «oltin qoida» strategiyalarini faqat, bir tomondan, «agentlar» o'rtasida, ikkinchi tomondan, «agentlar» bilan «prinsipal» o'rtasidagi o'zaro ishonch me'yorlari asosida qabul qilish mumkin. Ko'rib chiqilayotgan model unda o'zaro ishonchsiz o'yinchilar ham o'z aybini inkor etishi mumkin bo'lgan «hukm qilinganlar muammoviy holati»ning varianti hisoblanadi (9.2-jadval).

9.2-jadval

Ko'rsatkichlar		«Prinsipal»		
		«Oltin qoida»	Teng sharoitlar andazasi	Opportunizm
«Agent»	«Oltin qoida»	7; 7 [P]	4; 8	1; 9
	Teng sharoitlar andazasi	8; 4	5; 5	2; 6
	Opportunizm	9; 1	6; 2	3; 3 [N, St ₁ , St ₂]

Shunga qaramay «agentlar» ittifoqi sifatida firma modelinig tarqalishini quyidagi omillar chegaralaydi:

- «agentlar»ning xatarga moyilligi;
- tashkilot ishtirokchilarining soni: samarali bo'lish uchun, o'rin almashish tamoyillari asosida yagona tashkilotga birlashgan 5-10 kishidan iborat guruh doirasida qo'llinilishi mumkin; tashkilot a'zolarining umumiy soni 100 kishidan oshmasligi kerak (10 kishidan iborat 10 ta guruh);
- tashkilot a'zolari tomonidan «ijtimoiy» kapitalga, ya'ni o'zaro qo'llab-quvvatlash va o'zaro ishonch an'analari, umumiy maqsadlar va manfaatlarga dastlabki egalik qilish; ijtimoiy kapital tashkilot faoliyat ko'rsatishining dastlabki bosqichida «agentlar» o'rin almashuvini boshlash uchun zarur.

9.3. Firmaning ichki tuzilmasi

«Prinsipal-agent» muammosi hal etilishi muqobil modellardagi tashkilotning ichki tuzilishi asosida yotadi. Firma ichki tuzilishining quyidagi to'rtta varianti keng tarqalgan:

- unitar (U-tuzilma),
- xolding (X-tuzilma),
- multidivizional (M-tuzilma)
- aralash (A-tuzilma).

1. *Unitar tuzilma* - hukmronlik munosabatlarining eng yuqori darajada markazlashuvini nazarda tutadi. Barcha asosiy qarorlar «prinsipal» tomonidan qabul qilinadi, uning o'zi nazoratni ham amalga oshiradi. Agar «agentlar» faoliyatini nazorat qilish huquqi boshqalarga o'tkazilsa, u holda funksional belgi bo'yicha – funksional bo'linmalar boshliqlariga: sotish bo'limi boshlig'i, bosh muhandis, bosh buxgaltyer va h.k.ga beriladi. Shunday qilib, funksional bo'linmalar rahbarlari bir vaqtning o'zida firma rahbariyatiga nisbatan «agentlar», bo'lib topshiriqlarning bevosita ijrochilariga nisbatan esa - «prinsipal» hisoblanadi.

Unitar tashkilotda «prinsipal-agent» muammosini hal etishning yagona varianti nazorat qilishning yangi, past xarajatlari bilan bog'liq usullarini ishlab chiqish asosida nazoratni kuchaytirishdan iborat.

2. *Xolding tuzilmasi* qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi. Amalda «prinsipal» faqat moliyaviy oqimlarni va «agentlar» faoliyatining moliyaviy natijalarini nazorat qilish vakolatini o'zida saqlab qoladi. «Agentlar» barcha qarorlarni qabul qilishda chetda qoladi, foydani taqsimlash to'g'risidagi qaror bundan mustasno. Boshqacha aytganda, «prinsipal» «agentlar» faoliyatini bevosita emas, balki «agentlar» musobaqasini tashkil etish orqali nazorat qiladi.

Xolding tuzilmasi hatto bir firmaning bo'linmalari o'rtasida to'g'ridan to'g'ri raqobatni ham istisno etmaydi. Ta'kidlash lozimki, xolding bo'linmalari darajasida «prinsipal» (bir vaqtning o'zida firma rahbariyati uchun «agent» hisoblangan bo'linma boshlig'i) va «agent» o'rtasidagi munosabatlarning unitar xilini ham uchratish mumkin.

Multidivizional tuzilma. XX asrning eng ahamiyatli tashkiliy-boshqaruv innovasiyasi bo'lib 20-yillarda Per Dyupon («Du Pont» rahbari) va Alfryed Sloun («General Motors» rahbari) tomonidan multidivizional tuzilmaning tashkil etilishi hisoblanadi.

Multidivizional tuzilma – mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug'rofiy belgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatuvchi yarim tobiy ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Multidivizional tuzilma unitar va xolding tuzilmalarining o'ziga xos sintezi hisoblanadi. Haqiqatdan ham, unda (masalan, yangi mahsulot ishlab chiqarish to'g'risida) *strategik* qarorlarni qabul qilishning markazlashtirish tamoyili saqlanib qolgan va ayni paytda *tezkor* nazorat va boshqaruv markazlashmagan. Shu tariqa

divizionlar («agentlar»)ning o'z moliyaviy xarajatini qoplash tamoyili ularga o'z faoliyatidan olinadigan daromadlarda ishtirok etish imkonini beradi, lekin firma rahbariyati («prinsipal») bunda firmaning maqsadlari va vazifalariga muvofiq bo'linmalar foydasining bir qismini qayta taqsimlash huquqini saqlab qoladi. Sanoat klasterlari va transmilliy kompaniyalar multidivizionial tuzilma tamoyillarini amalda qo'llovchi korxonalariga misol bo'ladi.

4. *Aralash tuzilma*, agar bo'linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo'linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo'lsa, uchinchi bo'linma esa operasion mustaqillikka ega bo'lib, multidivizionial tuzilmadagi kabi o'z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatgan taqdirda, yuzaga keladi.

9.4. Firmalar tipologiyasi va ularning rivojlanish trayektoriyasi

Firma ichki tuzilishi u yoki bu modellarining paydo bo'lishi va tarqalishini faqat ularning «prinsipal-agent» muammosini hal etishdagi qiyosiy samaradorligi bilan izohlab bo'lmaydi. Firmaning yangi ichki tuzilishini rivojlantirishga nisbatan ehtiyoj paydo bo'lib, biroq bu amalga oshirilmay qoladigan holat bo'lib turishi tabiiy.

Firmaning ichki tuzilishini tahlil qilishda nafaqat transaksiya xarajatlari dinamikasini (birinchi navbatda monitoring xarajatlari va opportunizmni oldini olish), balki institutlar dinamikasidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi» kabi tashkiliy rivojlanishning undan avvalgi trayektoriyaga bog'liqligini ham hisobga olish lozim. Firmaning tashkiliy rivojlanishini tarkibiy o'zgarishlarning alohida *trayektoriyasi* bo'yicha harakat sifatida talqin etish mumkin. Tashkilot rivojlanishidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi»ning tahlili institutlar dinamikasini o'rganishda ifodalangan dalillarni to'ldirishni va qisman qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Birinchiidan, tashkilot doirasida Institutsional darajada mafkura bajaradigan funksiyalarga o'xshash funksiyalar tashkiliy madaniyat hisoblanadi. Har qanday tashkilotda: korxonada, kasaba uyushmasida yoki siyosiy partiyada umumiy tarkibiy qism – tashkiliy bilim mavjud. Tashkiliy madaniyat, «prinsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ular asosida quriladigan me'yorlar, qoidalar va an'analarda amalga oshiriladi. Tashkiliy madaniyatning talqin etish funksiyasi u yoki bu kutilmagan holatlar sodir bo'lganida «prinsipal» qarorlarning asostiligini baholash uchun uning «agentlar» tomonidan foydalanilishidan iborat. Tashkiliy madaniyat bo'ysunuvchilarga tashkilot u yoki bu kutilmagan holatga qanday munosabat bildirishi haqida tasavvur beradi. Qat'iyroq aytadigan bo'lsak, u tufayli tashkilot o'zining birxilligiga ega bo'ladi.

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan me'yorlar, qoidalar va an'analar yig'indisi.

Ikkinchiidan, tashkilotning kundalik faoliyat ko'rsatishida *mutaassiblik* muhim o'rin tutadi. Bu o'rinda mutaassiblik harakatni uni muntazam takrorlash orqali esda

saqlab qolish sifatida belgilanadi. Mutaassiblik tashkilot a'zolari ichida axborot almashuvini ta'minlashda markaziy o'rin tutadi: u ularning xabarni olish, talqin etish, ifodalash va uzatish qobiliyatining asosida yotadi. Har bir tashkilot o'zining tashkiliy «dialyektiga» ega, hech bir tashkilotda «sof» o'zbyek tilida ham, «sof» rus tilida ham gaplashilmaydi.

Bundan tashqari, agar nazorat tadbiri mutaassiblik xususiyatiga ega bo'lsa, nazoratni amalga oshirish ancha yengillashadi. Universitet hayotidan misol keltirgan holda ta'kidlash mumkinki, talabalar davomatining mutaassiblik xususiyati (seminar boshida yoki oxirida) faqat *shu gal* davomatni tekshirishni eslaridan chiqarishiga umid qilish bilan asoslangan dars qoldirishlarning oldini oladi. Demak, tashkilot ichida axborot asimetriyasini pasaytirish va nazoratni osonlashtirish orqali «prinsipal-agent» muammosini hal etishga ko'maklashgan holda mutaassiblik ayni paytda uning a'zolari o'rtasida yuzaga kelgan o'zaro munosabatlarning takrorlanishiga olib keladi.

Berilgan trayektoriya bo'yicha harakat tashkiliy madaniyat va mutaassibliklar asosida «prinsipal» bilan «agent» o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning ma'lum xiliga ega bo'linishi va mustahkamlanishini nazarda tutadi. Shuning uchun tashkiliy rivojlanishning boshlang'ich nuqtasi hisoblangan vaziyatni bilish lozim – u boshda keyingi evolyutsiyaning barcha variantlarini o'zida mujassamlantiradi. Chunki beqaror muhitda unitar firma transaksiya xarajatlarini tejash nuqtai nazaridan juda yomon ko'rsatkichlarga ega, lekin u barqaror sharoitdagi moslashuvchan tashkiliy tuzilmaga ega bo'lgan firmaga nisbatan samarali va bardoshli bo'lishi mumkin. Demak, beqarorlik sharoitida shakllangan va firmaning keyingi rivojlanishini belgilab bergan firmaning ichki tuzilishi tashqi muhit barqarorlashadigan kelajakdagi yo'qotishlarni belgilab beradi. Hayratlanarlisi shundaki, qisqa muddatli istiqbolda optimal bo'lmagan tuzilma uzoq muddatli istiqbolda foydali bo'lib chiqishi mumkin. Aynan ushbu holatni dastlabki bosqichda yo'qotishlarga olib kelgan va keyingi bosqichlarda ustunlikni ta'minlagan o'z evolyutsiyasini yuqori darajadagi integratsiya va tuzilmani markazlashtirishdan boshlagan Yaponiya firmalarining urushdan keyingi rivojlanishi misolida ko'rsatish mumkin.

9.5. Firmalarning asosiy xillari

Korxonalar rivojlanishi trayektoriyalarining o'ziga xos xususiyati korxonalar tashkiliy tuzilishidagi milliy farqlarni belgilab beradi. Bugungi kunda istalgan mamlakatdagi yirik korxonalarning aksariyati jahon bozorida yuzaga kelgan tendensiyalarni hisobga olgan holda harakat qilishiga qaramay, ularning tashkiliy tuzilishlari va ular tomonidan amalga oshiriladigan strategiyalarning xilma-xilligi kuzatiladi. Chunki tashkiliy rivojlanish trayektoriyasini tanlashga ta'sir ko'rsatgan omillar yig'indisi har bir mamlakatda har xil.

Tashkiliy rivojlanish trayektoriyasini belgilab beruvchi omillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- institutsional muhit, shu jumladan institutsional rivojlanish trayektoriyasi;
- aktivlarning o'ziga xoslik darajasi (raqobot bozorining rivojlanganlik darajasi);

- tashqi muhitning noaniqlik darajasi (bozorning barqarorlik darajasi);
- xatarga moyillik darajasi (mamlakat aholisining umumiy sonida xatarga nisbatan betaraf bo'lgan insonlar ulushi);
- ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning umumiy darajasiga bog'liq bo'lgan bitimlarning murakkablik darajasi;
- qonundan foydalanish bahosi va xufyonalik bahosining nisbati.

Tashkiliy rivojlanish milliy trayektoriyasining farqlari nafaqat tuzilmalarga – unitar, xolding yoki multidivizional, – balki ularning maqsadli funksiyasiga, korxonaning yetkazib beruvchilar, iste'molchilar va yollanma xodimlar bilan munosabatlardagi xatti-harakatiga, shuningdek korxonada faoliyat ko'rsatishining ko'plab boshqa ko'rsatkichlariga taalluqli. Endi korxonalarining bir necha benuqson xillarini yoritishga harakat qilamiz. Buyruqbozlik iqtisodiyotida faoliyat yurituvchi korxonalar (*B* korxonalar); Amerika firmasi (*A* firma); Yaponiya firmasi (*J* firma) va o'tish xilidagi korxonalar (*O* korxonalar).

1. *Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxonalar.* Korxonaning ushbu xiliga nisbatan qiziqish asosan shu bilan bog'liqki, Rossiya va Sharqiy Yevropa korxonalarida katta qismining ildizi buyruqbozlik iqtisodiyotiga borib taqaladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxonalar foydani ko'paytirishga emas, balki bir me'yordagi ishlab chiqarish rejasini bajarishga yo'naltirilgan. «Prinsipal» (reja organi)ning farmoyishi mutlaq xususiyatga ega emas, balki muhokama yoki *rejali savdoning* predmeti hisoblanadi. Ushbu savdoda korxonaning ovozi ruxsatning yuqori chegarasi, normadan yuqoriga chiqish haqida ogohlantiradi, yuqori turuvchi organning ovozi esa ruxsatning quyi chegarasi, normadan quyiga og'ish haqida eslatadi.

Bu yerda «prinsipal» qanday maqomga egaligi alohida tahlilni talab qiladi. Kommunistik mafkuraga muvofiq sosializmida o'z manfaatlarining vakili – reja organi orqali *B korxonalar* faoliyati ustidan o'zining nazorat qilish huquqini amalga oshiruvchi barcha mehnatkashlar «prinsipal» bo'lib hisoblanardi.

Lekin nazorat qilishning samarali mexanizmlari faqat reja organi bilan korxonalar direksiyasi o'rtasida hamda korxonalar direksiyasi bilan uning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarda yuzaga kelar edi. Ishlab chiqarish topshiriqlarini bajarishdagi qat'iy intizomiga nazorat qilishning uchta mexanizmi – partiya (partiya tashkilotlari orqali), xo'jalik (vazirliklar va idoralar orqali) va kengash (Xalq dyeputatlari kengashining ijroiya organlari orqali) mexanizmlari orqali erishildi. Reja organlarining mehnatkashlar tomonidan nazorat qilinishi mexanizmlari esa mavjud emas edi, buning oqibatida mehnatkashlar «prinsipal» sifatida o'z manfaatlarini amalga oshira olmas edi. Shuning uchun reja organi amalda «agent»dan yagona «prinsipal»ga aylandi: nazoratsiz byurokratik apparat o'z manfaatlarini umuman jamiyat manfaatlari bilan moslashtirish imkoniyatiga ega bo'ldi. Keltirilgan dalillarga asoslangan holda *B korxonalar* unitar tashkilot, ya'ni vazirlik yoki idoraning bo'linmasi sifatida ta'riflash mumkin.

B korxonalar ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi uning unitar tashkilot bo'linmasi sifatidagi holati tufayli unga «prinsipal» tomonidan belgilab berilgan. *B korxonalar* o'rtasidagi barcha gorizontalar vertikal aloqalar orqali – «prinsipal»ga murojaat etish orqali amalga oshiriladi. Ta'minot-sotish

aloqalarining tarkibi resurslarni taqsimlashning *ajratish* yoki fondlash singari mexanizmidan hosil bo'lgan. Ajratish vazirlik yoki idora tomonidan *B* korxonaga mahsulotining asosiy iste'molchilari va yetkazib beruvchilari belgilanishidan iborat. *B* korxonaning ta'minot va sotish tarkibini mustaqil o'zgartirishga urinishlariga «prinsipal» tomonidan keskin to'sqinlik qilindi.

B korxonada mehnat munosabatlarining tizimi ham o'ziga xos. Unda band bo'lganlar sonining quyi chegarasi reja topshiriqlari bilan, yuqori chegarasi esa – ishchi kuchining kutilayotgan taqchilligi bilan belgilanadi. Resurslar cheklangan iqtisodiyotdagi boshqa har qanday resurs singari ishchi kuchi ham taqchil. Shuning uchun korxonaga o'zining resurs, shu jumladan *ortiqcha bandlik* shaklida – ishchi kuchi zahirasini barpo etishga urinadi. Bunda, tabiiyki, *B* korxonaga o'zining barcha xodimlarini ish bilan ta'minlashga qodir emas va ularga Tenglashtiruvchi hamma ular tomonidan amalda ishlab topilmagan ish haqini to'laydi. Ishchidan egalik funksiyasini olib, uni ishlab chiqarish natijalariga real ta'sir ko'rsatish imkoniyatidan mahrum etgan holda, qog'ozbozlik tizimi ushbu imkoniyatning o'rnini ishlab topilmagan ish haqini olish imkoniyati bilan qoplaydi.

2. *A firma*. Amerika firmasi yoki *A* firma Neoklassik darsliklar sahifalarida tahlil qilinuvchi firmaning ideal xiliga ko'proq mos keladi. *A* firma o'z mahsulotiga raqobat tomonidan belgilangan narxda va ishlab chiqarish funksiyasi bilan yoritiladigan xarajatlar tarkibida foydani ko'paytirishni maqsad qilib qo'ygan. Hatto, agar qandaydir firmada raqobat bozorida firmaning muvozanatini to'g'ri hisoblab chiqa oladigan bironta ham xodim topilmasa ham, u bozorda o'zini huddi Neoklassik nazariyaning barcha qoidalari bo'yicha foydani ko'paytirgandek, tutadi.

Foydani ko'paytirishga yo'naltirilish *A* firma «prinsipali» – uning aktsiyadorlarining maqsadli funksiyasi bilan belgilangan. Aktsiyadorlarning asosiy manfaati bir aktsiyaga hisoblangan o'z daromadini oshirishdan iborat, bu yil yakuniga ko'ra korxonaning investitsiya qilinmagan foydasining miqdoriga bog'liq. O'z navbatida, foydaning miqdori «agentlar» – *A* firmaning yollanma menejerlarining harakatlari bilan belgilangan. «Prinsipal-agent» xilidagi o'zaro munosabatlar menejerlar bilan yollanma xodimlar o'rtasida ham yuzaga keladi.

Aktsiyadorlar bilan menejerlarning o'zaro munosabatlarida «prinsipal-agent» muammosi ikkita muqobil mexanizm – «ovoz berish» va «chiqish» asosida hal etiladi. Aktsiyadorlar menejerlarning faoliyati ustidan navzorat qilish huquqini yo aktsiyadorlarning yillik yig'ilishida ishtirok etib va direktorlar kengashi tarkibini o'zgartirish («ovoz berish») orqali yoki o'z aktsiyasini sotib va bu bilan menejerlarning harakatlarini ma'qullamasligini ifodalash («chiqish») yo'li bilan amalga oshirishlari mumkin. Menejerlarga o'z xizmatlari bozori tomonidan ko'rsatiladigan intizomiy ta'sir ushbu bozorda yuqori transaksiya xarajatlari va unda almashiladigan resurslar – boshqaruv ko'nikmalari va iqtidorlar o'ziga xosligining yuqori darajasi tufayli, kam samarali hisoblanadi.

Ikkala muqobil variant – «ovoz berish» ham, «chiqish» ham o'zining qator kamchiliklariga ega. Ovoz berish aktsiyalarning kichik paketlari egalari uchun «chiptasiz muammosi»ni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, aktsiyadorlar yig'ilishning kun tartibini menejerlarning o'zlari nazorat qilishadi. Samarasiz

boshqarilayotgan firma aktsiyalarining sotilishi esa hamma vaqt aktsiyalarning pasaygan kursi tufayli mulkdorlarga zarar keltiradi.

«Ovoz berish» borasidagi ahvolni ishonchli ovoz berish amaliyoti yordamida to'g'rilash mumkin, bunda kichik paketlar mulkdorlari o'z nomidan ovoz berishni yirikroq paketlar egalariga ishonib topshiradilar. «Chiqish» variantidan foydalanishni esa aktsiyalarning birlashtirilgan paketlari oldi-sotdisiga tender takliflaridan foydalanish orqali optimallashtirish mumkin.

Menejerlar bilan xodimlarning o'zaro munosabatlarida «prinsipal-agent» muammosining hal etilishi *fordizm* – Buyuk qatag'onlik davrida Genri Ford tomonidan ishlab chiqilgan mehnatni tashkil qilish tizimi tamoyillariga asoslanadi. Menejerlar bilan yollanma xodimlarning o'zaro munosabatlari siyosati sifatida fordizmnining asosiy unsurlari quyidagilardan iborat:

- narxlarning o'sishiga qarab ish haqining indeksatsiyalanishini o'z ichiga oluvchi mehnatga haq to'lashning yuqori darajasi;
- qat'iy ishlab chiqarish intizomi, bunda mashina (masalan, konvyeyer) xodimning harakatlari ustidan nazorat qilish vositasi rolini o'ynaydi;
- kasaba uyushmalari ish beruvchilar bilan yollanma xodimlar o'rtasidagi nizoli munosabatlarda vositachi rolini bajarishadi;
- bir tarmoqning o'ziga qarashli korxonalarda (masalan, «Ford» va «General Motors» o'rtasida) kadrlar o'rnini almashtirilishining yuqori darajasi.

Va nihoyat, *A* firmaning ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi transaksiya xarajatlarini pasaytirish vazifasiga to'liq buyungan.

Intyegratsiya – orqaga, oldinga va kombinasiyalash – muqobil maqsadlarga qaraganda ko'proq transaksiya xarajatlarini pasaytirish maqsadlari bilan bog'liq. Yetkazib beruvchilar, xaridorlar, shuningdek ular bilan tuziladigan shartnomaning xilini tanlash firmaning shu onda bozorda yuzaga kelgan transaksiya xarajatlarining darajasini pasaytirishga intilishini aks ettiradi. Masalan, go'sht mahsulotini tashish uchun refrijerator texnika bilan ta'minlashga katta miqdordagi investitsiyalar zarurligi bois, ko'pincha go'shtni qayta ishlovchi korxonalar tashish masalasini refrijeratorlar parkini xarid qilgan holda, pudrat asosida hal etishadi.

3. *J* firma. Masashika Aoki tomonidan *J* firma deb nomlangan Yaponiya firmasi Amerika firmasidan katta farq qiladi. *J* firmada «prinsipal» maqomini faqat mulkdorlarning turli toifalari o'rtasida aktsiyalarning taqsimlanishi to'g'risidagi statistika ma'lumotlari asosida aniqlash qiyin. Ushbu ma'lumotlar faqatgina yapon firmalarida ham, huddi AQSHda bo'lgani kabi, yakka aktsiyadorlar «prinsipal» hisoblanmaydi, deb ta'kidlash imkonini beradi. Agar 1949 yilda yapon kompaniyalari aktsiyalarining taxminan 70 foizi yakka aktsiyadorlarga tegishli bo'lgan bo'lsa (eslatib o'tamiz, urushdan keyingi davrda gap institutni - *A* firmani - Yaponiyaga import qilish haqida bordi), 80-yillarning oxiriga kelib ularning qo'lida faqatgina aktsiyalarning 24 foizi qoldi. *J* firma aktsiyalarining 42 foizi moliyaviy institutlarga, 25 foizi urushdan avvalgi «dzaybats» xilidagi xoldinglarga tegishli².

² Aoki M. *Economic Japonaise. Information, motivations et marchandage*. Paris: Economica, 1991. p. 128. 135

Biroq yapon firmalarini tahlil qilishda yuzaga keladigan asosiy qiyinchilik – bu faqat turli harakatni belgilab beruvchi hujjatlarga biriktirilgan rasmiy ma'lumotlarga tayanishning imkoni yo'qligi. Ochiq mulkdorlar safida *J* firma xodimlari mavjud emasligiga qaramay, ular amalda o'z firmasining faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirishda bevosita ishtirok etishadi. M.Aoki «prinsipal» rolda bir vaqtning o'zida tashqi aktsiyadorlar ham, «insayderlar» - korxonada xodimlari ham ishtirok etadigan vaziyatni yoritish uchun «ikki tomonlama nazorat» atamasini taklif etdi. Bunda nazorat sohalari aktsiyadorlar va xodimlar o'rtasida aniq bo'lingan. Yirik aktsiyadorlar, birinchi navbatda banklar, korxonada o'z aktsiyasi uchun daromadning qulay (maksimal emas!) darajasini ta'minlagunga qadar joriy nazoratdan bosh tortishadi. Bu bilan ularning o'zlari joriy nazoratni firma xodimlarining o'zlariga ishonib topshiradilar. Bu yerda gap qisqa muddatli shartnomalar asosida yollangan xodimlar haqida emas, balki doimiy xodimlar haqida ketayapti.

Shunday qilib, yapon firmasi «agentlar» ittifoqi modeliga juda yaqin va unda «prinsipal-agent» xilidagi klassik munosabatlar mavjud emas. Ushbu fikr quyidagi faktlar bilan ham tasdiqlanadi. Birinchidan, *J* firmada xodimlarni bo'linmalar va bajariladigan funksiyalar bo'yicha bo'lishdan faol foydalaniladi: o'zaro bog'liq operatsiyalarni bajarishga ham, rahbarlik funksiyasini amalga oshirishga ham qodir bo'lgan universal xodim ideal hisoblanadi. Masalan, yangi mahsulotlarni ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi muhandislarni ishlab chiqarish jarayoniga safarbar etish amaliyoti, va aksincha, «chiziqli» muhandislarning tajriba-konstruktorlik byurosidadagi har yillik amaliyoti ko'proq gorizontaal muvofiqlashtirishga misol bo'ladi. Muvofiqlashtirishning gorizontaal tamoyillari firma ichida axborot oqimlari aylanishini shunchalik optimallashtirish imkonini beradiki, bo'linmalar shiddat bilan ishlab va zarurat tug'ilishiga qarab yangi mahsulot to'plamlarini boshqa bo'linmalarga buyurtma qilgani holda, sug'urta va butlovchi qismlar zahiralari barpo etmasdan faoliyat ko'rsatishda davom etishadi.

Ikkinchidan, o'rin almashish tamoyili xodimlarning mansab bo'yicha o'sishlarini rejalashtirishning asosida yotadi. *J* firmada daraja pag'onasi amal qiladi, ya'ni xodimlar mehnatiga haq to'lash va ularning ijtimoiy maqomi ishlab chiqarish o'lchami bilan emas, balki firma ichidagi pog'onaning darajasi bilan belgilanadi. Yangidan ishga qabul qilingan xodim uchun lavozimda o'sish past pag'onalardan boshlanib, uning butun mehnat faoliyati mobaynida davom etadi. Shuni qiziqki, aktsiyador banklar ham, *J* firma ham, uning hamkorlari (o'zaro bog'liq korxonalar) ham darajalarning yagona iyerarxiyasini hosil qiladi. Shuning uchun xodimning mansabda ko'tarilishi korxonadan boshlanib bankda yoki hamkor firmada davom etishi mumkin va aksincha.

Yaponiya korporatsiyasi agentlar ittifoqi tomonidan nazorat qilinadi, bu firmaning maqsadli funksiyasini o'zgartiradi: foydani ko'paytirish uning maqsadlari iyerarxiyasida endi daslabki o'rinni egallamaydi. Firma tomonidan nazorat qilinadigan bozor ulushining uzluksiz o'sishini ta'minlash birinchi o'rinda turadi, chunki bunday o'sish tashkiliy o'zgartirish, tuzilmani kengaytirish va rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O'sish uni ta'minlaganlarni mukofotlaydi, - tamoyili aynan yapon firmalariga nisbatan to'g'ri, ularda tashkiliy o'zgartirish darajalarining sonini

oshiradi va, Demak, uning xodimlarining mansabdagi o'sishini yaxshilaydi. Boshqacha aytganda, aktsiyadorlarni ham, xodimlarni ham nazorat qilish ishlab chiqarish va sotuv hajmini oshirish orqali firmani tashkiliy yuqori rentani oshirishga yo'naltiradi: faqat ana shunday maqsad turli mulkdorlarning manfaatlarini tenglashtiradi.

J firmaning uning asosiy hamkorlari – o'zaro bog'liq korxonalar va davlat bilan o'zaro munosabatlariga to'xtaladigan bo'lsak, har bir firma kvazi doimiy o'zaro bog'liq korxonalar – «keyretsu» doirasiga ega. Bunda «Toyota» xilidagi yirik korporatsiyalarda o'zaro bog'liq korxonalar bosh firma atrofida uchta qatorga guruhlanadi. Birinchisi – eng barqaror firmalar (Neoklassik shartnoma asosida ishlovchi bunday o'zaro bog'liq korxonalarining soni «Toyota»da 122 ta), ikkinchisi – bozordagi vaziyat tubdan o'zgargan holatda ular bilan munosabatlar uzilishi mumkin bo'lgan (5437 ta) firmalar, uchinchisi – qisqa muddatli shartnomalar asosida ishlovchi yetkazib beruvchilardan (41703 ta firma) tarkib topadi. «Keyretsu»ni tuzishda o'zaro bog'liq korxonalarining nufuzi asosida transaksiya xarajatlarini tejash omiliga xatarni bo'lish omili qo'shimcha qilinadi: bozor kon'yunkturasining asosiy ta'sirini ikkinchi va ayniqsa uchinchi qator tarkibidagi o'zaro bog'liq korxonalar o'zlarida his etishadi.

Davlat bilan munosabatlarga kyelsak, *A* firmadan farqli o'laroq *J* firma to'liq mustaqillikka intilmaydi. Amalda davlatga yapon firmasi tomonidan korporativ manfaatlar va umuman jamiyat manfaatlarini o'rtasidagi hakam korporatsiyalar kurashida esa muvozanatni saqlashning kafili sifatida qaraladi.

A. O'tish xilidagi korxonalar. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida amalga oshirilgan bozor islohotlari *B* korxonalar bilan *A* firma o'rtasida yarim yo'lda turgan yana bir ideal xildagi korxonalar – o'tish xilidagi korxonalar paydo bo'lishiga olib keldi. *O'* korxonalarining «oraliq» holati, biroq, uni *B* korxonalar va *A* firma elementlarining turli kombinatsiyalaridan foydalanib ta'riflash mumkinligini anglatmaydi. Hech bo'lmaganda *O'* korxonalarining maqsadli funksiyasini olaylik: u ma'muriy buyruqlarni bajarishdan ham, foydani ko'paytirishdan ham iborat emas. *O'* korxonalar omon qolishga, mehnat jamoasini saqlab qolishga yo'naltirilgan, shu munosabat bilan ayrim tadqiqotchilar ushbu ideal xilni tavsiflash uchun hatto «omon qolishga yo'naltirilgan korxonalar» atamasini ham taklif etishdi.

O'tish xilidagi korxonalar maqsadlarini tanlashning o'ziga xos xususiyati uning mulkining tarkibiga bog'liq. *J* firmada bo'lgani kabi bu yerda ham mulkning rasman va real tarkiblari o'rtasida nomuvofiqlik mavjud va bu ham «insayderlar» - korxonalar xodimlari va rahbarlarining foydasiga. Bu yerda gap qayta kombinatsiyalangan mulk haqida borayapti, ya'ni unda quyidagilarga yo'l qo'yiladi:

- xususiy va davlat mulki o'rtasidagi chegaralarning yo'qolishi. Davlat byudjetidan qat'i nazar rasmiy jihatdan xususiylashtirilgan korxonalar. Biroq davlatning shartnoma majburiyatlari va byudjet oldidagi majburiyatlarni bajarmagan korxonalarining bankrotligini e'lon qilishga tayyor emasligi, davlatning debitorlik qarzlarning bir qismini o'z zimmasiga olishga roziligini anglatadi. O'zaro hisob-kitoblarni o'tkazish amaliyoti haqiqiy moliyaviy bitimlarni imtasiya qiladi va korxonani to'xtatib qo'yishning iloji yo'qligi holatini shunchaki niqoblaydi, chunki bu ishchilarning noroziligini va ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi.

- korxonalar tashkiliy chegaralarining yo'qolishi. To'lanmasliklar muammosi nafaqat pul massasining ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar hajmiga mos kelmasligini, balki korxonalarining o'zi bilan o'zaro bog'liq korxonalariga tovar krediti berishga tayyorligini aks ettiradi. Shartnoma majburiyatlarini bajarishning past madaniyatini hisobga olgan holda, korxonalar tomonidan o'zaro to'lanmasliklarga ixtiyoriy ravishda yo'l qo'yilishining yagona izohi bo'lib o'zaro bog'liq korxonalar o'rtasida firma ichidagi oqimlar kabi tamoyillarda tovar-pul oqimini tashkil qilish imkonini beruvchi o'zaro nazoratning mavjudligi haqidagi tasavvur hisoblanadi.

- mulkning formal va real tarkibining mos kelmasligi. Tashqi mulkdorlar, odatda, fond bozorining optimal bo'lmagan tarzda faoliyat ko'rsatishi va menejerlar tomonidan axborot asimmetriyasidan opportunistik foydalanilishi tufayli O' korxonalar menejerlari ustida o'zlarining nazorat qilish huquqlarini amalga oshir olmaydilar. Natijada «agentlar» - menejerlar - hatto aksiyalarining asosiy qismi tashqi sarmoyadorlarga tegishli bo'lgan korxonalar ustidan ham nazoratni saqlab qolishadi.

Shunday qilib, omon qolishga yo'naltirilish «agentlar»ning «prinsipallar» tomonidan o'zlarining nazorat huquqining «ovoz berish» orqali ham, «chiqish» orqali ham amalga oshirilishi mumkin bo'lmagan vaziyatni saqlab qolishga urinishini anglatadi. Demak, «agentlar» opportunistik O' korxonalar faoliyat ko'rsatishining muhim jihati hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki, menejerlarning o'zlari xodimlar (ularning o'zlariga nisbatan «agentlar») ustidan nazoratni saqlab qolishga erishdilar. Ular buni moliyaviy qiyinchiliklarga qaramay korxonalar balansida ijtimoiy soha ob'yektlari (uy-joy-kommunal xo'jaligi, dam olish bazasi, bolalar muassasalari, asl holatida ta'minlash)ni saqlab turishda ifodalanuvchi paternalizm siyosati hisobidan uddalashdi.

O' korxonalar tomonidan ishlab chiqarish aloqalari tarkibi transaksiya xarajatlarini kamaytirish mezonini bo'yicha emas, balki vaqt orqali tekshirilgan aloqani saqlab qolishga urinish asosida shakllanadi. 1993-1994 yillarda Rossiya korxonalarining aksariyati asosiy yetkazib beruvchilar (83%) va iste'molchilar (70%) bilan eski aloqalarini saqlab qolishdi va yangi sheriklarni topish istiqboliga shubha bilan qarashdi. Ta'minlash va sotish siyosatidagi konservatizmning ehtimoliy talqinlaridan biri yangi sheriklar bilan shartnomalar tuzishning g'oyat yuqori transaksiya xarajatlari haqidagi tasavvurdan iborat. Birinchi navbatda bu yangi sheriklarning opportunistik xatti-harakatlarining yuqori darajada ehtimol tutilishi bilan bog'liq. Eski sheriklarning opportunistik ularning yuzaga kelgan nufuzi va rejali iqtisodiyot muhitida faqat «o'zinikiga» nisbatan amal qiluvchi alohida ahloq normalariga ega bo'lgan direktorlarning mavjudligi tufayli deyarli istisno etilgan.

Endi korxonalarining to'rtta benuqson xilining jadval ko'rinishidagi qiyosiy tahlil qilish natijalarini keltiramiz (9.3-jadval).

Turli iqtisodiyotda harakat qiluvchi korxonalar faoliyat ko'rsatishi mezonlari

Taqqoslash mezonlari	B korxonona	A korxonona	J korxonona	O' korxonona
<i>Maqsadli funksiya</i>	Normal yuklamali rejani bajarish	Foydani oshirish	Ishlab chiqarish va sotish hajmlarini o'stirish hisobidan tashkiliy kvazirentani oshirish	Korxonaning omon qolishi, mehnat jamoasini saqlab qolish
<i>Mulkchilik tarkibi</i>	Formal-davlat, «idoralar» real mulki	Aksiyadorlar ichida jismoniy shaxslar ustunlik qiladigan aksiyadorlik	Formal-aksiyadorlik, jamoa korxonasi elementlariga ega bo'lgan real aksiyadorlik	Formal-aksiyadorlik, real – «rekombinatsiyalangan»
<i>«Prinsipal»</i>	«Idora» (vazirlik, idora)	Yakka aksiyadorlar	Aksiyadorlar va kvazidoimiy xodimlar ittifoqi	Korxonona rahbariyati
<i>Byudjet cheklolarining qat'iylik darajasi</i>	0-2	4	3-4	2-3
<i>Tashqi muhit tavsifi</i>	Barqaror	Xatar	Xatar	Noma'lum
<i>«Prinsipal-agent» muammasini hal etish usullari</i>	Uchta shakldagi bevosita nazorat (ma'muriy, partiya, kasaba uyushmalari yoki kengash)	«Ovoz berish» yoki «chiqish» orqali	«Agentlar» ittifoqi sifatida firma modelidan foydalanish	Korxonona rahbariyati va uning xodimlarining o'zaro munosabatlaridagi patyernalizm siyosati
<i>Xo'jalik aloqalari tarkibini belgilab beruvchi omillar</i>	Barcha gorizontaal aloqalar vertikal aloqalar orqali (resurslarni qiratish doirasida) amalga oshiriladi	Transaksiya xarajatlarini pasaytirish	Transaksiya xarajatlarini pasaytirish va xatami turli eshelonlar tarkibidagi o'zaro bog'liq korxonalar o'rtasida taqsimlash	Ilgari yuzaga kelgan aloqalarni saqlash, yuqori transaksiya xarajatlari tufayli yangi aloqalarni qidirishdan bosh tortish

<i>Davlat bilan o'zaro munosabatlilar</i>	Reja organi buyruqlariga bo'ysunish	To'liq mustaqillik	Boshqa korxonalar bilan nizolar paydo bo'lganida hakam sifatida foydalanish	Rasman mustaqillik, lekin davlat passivlarni boshqarishni real markazlashirish doirasida majburiyatlarning bir qismini o'z zimmasiga oladi
<i>Bandlik siyosati</i>	Resurslar taqchilligining kutilayotgan miqdoridan funktsiya sifatida mehnatga bo'lgan talab	Mahsulotga bo'lgan talab va xodimning mehnat unumdorligidan kutilayotgan miqdoridan funktsiya sifatida mehnatga bo'lgan talab	Kvazidoimiy xodimlarning mehnatiga bo'lgan talab barqaror, mahsulotga nisbatan kutilayotgan talab faqat qisman va vaqtinchalik bandlik miqdoriga ta'sir ko'rsatadi	Mehnat jamoasining o'zagini saqlab qolishga bo'lgan intilish tufayli mehnatga bo'lgan talab barqaror, ixtiyoriy ishdan bo'shashlar hisobidan ortiqcha bandlik «navesi» qisqaradi
<i>Ish haqi siyosati</i>	Yagona tarif setkasi asosida qat'iy belgilangan	Eng yuqori mehnat unumdorligiga qarab moslashuvchan	Xodimning darajalar iyerarxiyasidagi o'rniga qarab qat'iy belgilangan	qat'iy belgilangan
<i>Kasaba uyushmasi shakli</i>	Tarmoq	Tarmoq	Korxonaning kasaba uyushmasi	Tarmoq
<i>Kasaba uyushmasining funktsiyasi</i>	Xodimlarni nazorat qilishning qo'shimcha mexanizmi; ijtimoiy boyliklarni taqsimlash	Xodimlar va ish beruvchilar o'rtasida nizolari paydo bo'lganida vositachi	Oddiy ishchilardan tortib to direksiyagacha barcha «insayderlar» manfaatlarini namoyon etish	Kasaba uyushmalari past safarbar etuvchi salohiyatga ega

Manba: muallif tomonidan tuzilgan.

Xulosa

«Prinsipal-agent» muammosi har qanday tashkilot faoliyat ko'rsatishini murakkablashtiradi. «Agent»dan «prinsipal»ning foydaliligini oshiruvchi harakatlarni kutishadi, lekin «agent» hamma vaqt o'zi bilan «prinsipal» o'rtasida mavjud bo'lgan axborot asimmetriyasidan o'z foydasi yo'lida va «prinsipal» manfaatlariga zid ravishda foydalanishga harakat qiladi. Muammoni hal etish yo'llari bir nechta: yuqori harajatlar bilan bog'liq bevosita nazoratni kuchaytirish; «prinsipal» tomonidan «agentlar» musobaqasining tashkil etilishi; «agentlar»ning tashkilot faoliyatining daromadlarida ishtirok etishi va «agentlar»ning o'zlari tomonidan «prinsipal» funksiyalarining bajarilishi. «Prinsipal-agent» muammosini hal etishning ushbu variantlari firma ichki tuzilmasi uchta xilining tabiatini izohlaydi: unitar, xolding va multidivizional.

Firmaning ichki tuzilishi tarkibini shartlab beruvchi omillarning har bir o'ziga xos kombinatsiyasi tashkiliy madaniyat asosida o'zini o'zi takror ishlab chiqarish tendensiyasiga ega. Gap tashkilotning trayektoriya bo'yicha rivojlanishi haqida borayapti. «Rivojlanishning tarixiy shartlanganlik samarasi»ning mavjud bo'lishi korxonalarining to'rtta ideal xili haqida gapirish imkonini beradi: buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi *B* korxonasi, *A* firma, *J* firma va o'tish xilidagi korxonasi. Korxonalarining bunday xillari buyruqbozlik iqtisodiyotida (rejali xilidagi iqtisodiyotda), mutlaq raqobat iqtisodiyotida (Amerika iqtisodiyotida), iqtisodiyotning korporativ modelida (Yaponiya iqtisodiyotida) va o'tish iqtisodiyotida yuzaga kelgan omillarning o'ziga xos kombinatsiyalarini aks ettiradi.

Tayanch so'zlar va iboralar

«Prinsipial» va «agent» munosabatlari, ichki axborot asimmetriyasi, Nesh bo'yicha muvazanat, «agentlar» raqobati, firmaning ichki tuzilmalari, xolding, unitar tashkilot, multidivizional tuzilma, trayektoriya, tashkiliy madaniyat, firmaning xillari, taqqoslash mezonlari.

Takrorlash uchun savollar

1. «Prinsipial» va «agent» so'zlari nimani anglatadi? Ular o'rtasidagi munosabatlar nimalarga asoslanadi?
2. Sizga yaxshi tanish bo'lgan tashkilotni tanlang va quyidagi savollarga javob bering: korxonada «prinsipal-agent» muammosi qanday hal etiladi; korxonaning tashkiliy tuzilishi qanaqa (unitar, xolding, multidivizional, aralash); korxonasi firmaning qaysi benuqson xiliga ko'proq yaqin?
3. O'zbekiston bozorida ishlovchi chet el firmasining filiali qanday xildagi korxonasi jumlasiga kirishi mumkin? Javobingizni asoslashda qaysi omillarni hisobga olish lozim?
4. O'tish xilidagi korxonasi barqaror tashkiliy tuzilma hisoblanadimi yoki ushbu benuqson xil yordamida faqat *B* korxonaning *A* firmaga aylantirilishidagi bosqich yoritilganmi?

10-BOB. TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYASI

10.1. Transaksiya xarajatlarning ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish

10.2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida

10.3. Firma ichidagi nizolarni kelishuvlar nazariyasi asosida tahlil qilish va hal etish

Firmalarni eng maqbul (henuqson) xillarga bo'lish real tashkilotlar to'g'risida to'liq tasavvurga ega bo'lish imkonini bermaydi, balki faqat tashkiliy tuzilmaning barqaror qismini ajratib ko'rsatadi. Ammo ushbu fikr institutsional yondashuv faqatgina tashkilot ichida yuz berayotgan jarayonlarni tushunishga qodir ekanligini anglatmaydi. Muayyan tashkilot holatini tekshirish va muayyan amaliy tashkiliy muammolarni hal etish bo'yicha taklillar ishlab chiqishda institutsional yondashuv bilan bir qatorda, transaksiya xarajatlari nazariyasi, kelishuvlar nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini ham bema'lol amaliy qo'llash mumkin.

10.1. Transaksiya xarajatlarning ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish

Transaksiya xarajatlarni o'lchashdagi qiyinchiliklar muayyan iqtisodiy tahlil uchun asosiy to'siqlardan biri hisoblanadi. Birinchi galda transaksiya xarajatlari barcha xillari pul ekvivalentida baholanishi mumkinmi degan savol ochiqligicha qolmoqda. Hatto transaksyani amalga oshirish uchun vaqt sarfini pul ekvivalentida ifodalashning oddiy tadbiri ham ko'plab holatlarda transaksyaning (masalan, muzokaralar yuritishning) u yoki bu jihatlarini ta'minlashga ixtisoslashgan vositachilarning yo'qligi tufayli takomillashmagan. Shuningdek, ilgari ishonchga ega bo'lgan sherikning opportunistik xatti-harakati yoki mulkchilik huquqlarining himoyalanganligi munosabati bilan yuzaga keladigan ruhiy tashvish tufayli xarajatlarni pul shaklida baholashga urinishda undanda kattaroq murakkabliklar paydo bo'ladi.

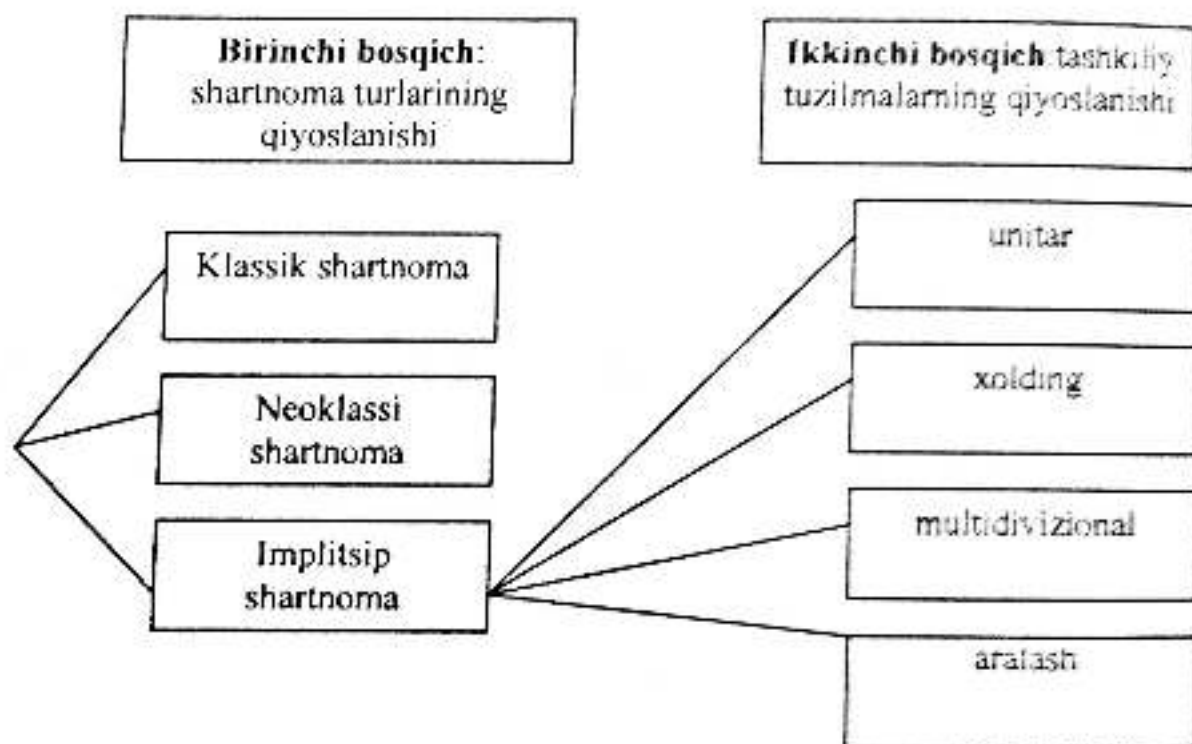
Transaksiya xarajatlarni o'lchash o'tgan asr oxirida foydalilikni o'lchash yuzasidan munozaralar jarayonida qo'yilgan muammoga o'xshash muammoni keltirib chiqaradi. Agar foydalilikni sifat jihatdan funksional bog'liqlikdagi aniqlik bilan o'lchash mumkin bo'lsa, u holda birinchi va ikkinchi hosila naflilik ma'nosini kasb etadi; birinchi hosilaning miqdori eng yuqori naflilikning ko'rsatkichi hisoblanadi, manliy belgisi ikkinchi hosila esa eng yuqori nafni kamaytiruvchi qonunning amal qilishini anglatadi³.

Munozaralar chog'ida foydalilikni o'lchashning qabul qilingan usuliga muqobil variant sifatida J.Eejuort va I.Fisher foydalilikning turli darajalari nisbatini aniqlash va

³ Блуг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М.: Дело, 1991, -С. 307-308.

ularning mutlaq miqdorini baholashga nisbatan da'volardan bosh tortishdan iborat bo'lgan ordinalistik yondashuvni taklif etishgan⁴. Transaksiya xarajatlari nazariyasi ham ushbu yo'nalishda rivojlanmoqda. Iqtisodiy tashkilotlarni qiyosiy tahlil qilishda hech qachon alohida olingan tashkiliy shakllar tadqiq etilmaydi, ular faqat mavjud mavjud variantlarga nisbatan ko'rib chiqiladi.

Turli shartnomalarda va tashkiliy matnlarda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini taqqoslash ularning miqdorini *ekspertiza yo'li bilan baholash* orqali chegaralash imkonini beradi. Turli variantlarga aniqliklar kiritish transaksiya xarajatlarini pul shaklida o'lchashning takomillashmagan usullaridan bosh tortish imkonini beradi. U holda muayyan bitimni amalga oshirishning optimal shaklini tanlash algoritmi ikkita bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda turli xildagi: klassik, Neoklassik va implisit shartnomalardan (5-bobga q.) foydalanishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlari taqqoslanadi.

10.1-rasm. Bitimni amalga oshirish bosqichlari

Agar, ekspert baholarga ko'ra, eng kam xarajatlar implisit shartnomalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lsa, u holda ikkinchi bosqichda unitar, xolding, multidivizional va aralash kabi muqobil tashkiliy tuzilmalar doirasida yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini taqqoslash mumkin.

⁴ Олейник А. Институциональная экономика: Учебно-методическое пособие // Вопросы экономики. – Москва, 1999. – №1. – С. 134.

Umumiy ko'rinishda (bitimning muayyan shartlarini hisobga olmasdan turib) shartnomaning uchta turi qiyosiy ustunliklarini, O.Uilyamson fikriga ko'ra, quyidagicha tarzda namoyon etish mumkin (10.1-jadval).

10.1-jadval

Shartnomaning qiyosiy ustunliklari [54]

Qiyosiy monitoring xarajatlari parametrlari	Shartnoma xillari		
	klassik	Neoklassik	implisit
Rag'batlar kuchi	++	+	0
Nazorat qilish samaradorligi	0	+	++
Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga avtonom moslashishi	++	+	0
Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga kelishilgan tarzda moslashishi	0	+	++
Nizolarni hal etish huquqiy tadbirlarining qulayligi	++	+	0

Izoh: ++- eng samarali; +- yetarlicha samarali; 0 - samarasiz.

Misol tariqasida korxonalar rahbarlarining korxonalar sohasiga taalluqli bo'lmagan faoliyat turini mustaqil ravishda yoki chetki tashkilotlarga pudrat (Neoklassik shartnoma) asosida bajarishni afzal ko'rishiga oid ma'lumotlari 10.2-jadvalda keltirilgan.

10.2-jadval

Korxonalarda (implisit shartnoma asosida) amalga oshiriladigan faoliyat turi ulushining tahlili

Faoliyat turi	Mustaqil ravishda (implisit shartnoma asosida) bajarish ulushi, foizda		
	1990-1992 yy.	1994-1995 yy.	1996-1998 yy.
Ilmiy-tadqiqot va tajriba konstrukturalik ishlanmalari (ITTKI)	100	70	50
Qurilishni loyihalashtirish	50	60	50
Qurilish-montaj ishlari	72	44	45
Jihozlarga xizmat ko'rsatish	65	63	63
Asbob-anjomlar ishlab chiqarish	73	77	73
Idishlar ishlab chiqarish	68	51	71
Issiqlik ta'minoti	100	10	10
Transport xizmati	75	72	82

Manba: horij ekspert baholari ma'lumotlari.

Faoliyatning ma'lum turini mustaqil ravishda amalga oshiruvchi korxonalar ulushining eng tez qisqarishi ITTKI, qurilish-montaj ishlari va issiqlik ta'minoti sohasida kuzatiladi. Tabiiyki, bu ushbu faoliyat turlari klassik shartnomadan foydalanish xarajatlarining pasayishi bilan bog'liq. Aksincha, klassik shartnoma asosida transport xizmatlariga ega bo'lish xarajatlari ko'rib chiqilayotgan davrda korxonaning tarkibiy transport bo'linmasini barpo etishga nisbatan oshdi.

Firma ichki tuzilmalarining turli variantlarini ham huddi shu tariqa taqqoslash mumkin. Butlovchi qismlarning alohida turlarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi tarkibiy bo'linmalar yo unitar, yoki xolding, yoxud multidivizional tuzilma doirasida o'zaro hamkorlik qiladi, deylik. Unda barcha axborot oqimi markazlashgan unitar tuzilmada axborotni qidirish xarajatlari eng kam va xolding tuzilmada eng yuqori, chunki bo'linmalar hatto faqat moliyaviy ko'rsatkichlarni nazorat qiluvchi bosh ofisda ham bir biri haqidagi axborotga ega bo'la olmaydi. Muzokaralar yuritish xarajatlari unitar korxonada eng kam, bo'linmalari tarqoq joylashgan xoldingda esa - eng yuqori. O'lchash xarajatlari xoldingda yuqori, u yerda yagona standartlarni joriy etish vazifalari qo'yilmaydi. Shartnoma tuzish xarajatlari bosh ofis va bo'linmalar o'rtasidagi huquqlarni chegaralash qiyinligi tufayli multidivizional tuzilmada eng yuqori. Monitoring xarajatlari xoldingda eng past. U yerda bo'linmalarning opportunistik xatti-harakatlari ustidan nazorat bozor mexanizmlari asosida amalga oshiriladi. Transaksiya xarajatlari miqdorining tafsiloti 10.3-jadval ko'rinishida berilgan.

10.3-jadval.

Transaksiya xarajatlari miqdorining ekspert baholaridagi tafsiloti

Transaksiya xarajatlarning xili	Unitar korxonada	Xolding	Multidivizional tuzilma
Axborotni qidirish	1	3	2
Muzokaralar olib borish	1	3	2
O'lchash	1	2	1
Shartnoma tuzish	1	2	3
Monitoring	3	1	2
Mulkchilik huquqlarini himoyalash	-	-	-
Uchinchi shaxslardan himoyalash	-	-	-
Jami	7 (min)	11 (max)	10

Demak, unitar korxonada transaksiya xarajatlarining eng past umumiy miqdori bilan tavsiflanadi. Biroq amalda tarmoq bozorida muayyan vaziyat hisobga olinishi lozim. Masalan, kapital bozori va fond bozorining rivojlanmaganligi kapitalning tarmoqlararo oqimini ta'minlash uchun xoldingning jozibadorligini, kapitalning tarmoq ichida oqimini ta'minlash uchun esa multidivizional tuzilmaning jozibadorligini oshiradi. Bundan tashqari, bitimning xususiyatiga qarab har bir parametrga (0 dan 1 gacha) alohida ulush berish zarur. Axborotni qidirish xarajatlarining nisbati emas, balki aynan monitoring xarajatlarining nisbati hal qiluvchi bo'lishi mumkin.

10.2. Firmaning balansi uning tarkibi to'g'risidagi axborot manbai sifatida

Ekspert baholaridan tashqari, transaksiya xarajatlarining nisbiy miqdori va tashkiliy tuzilmaning optimallik darajasi haqidagi axborot manbai bo'lib buxgalteriya hisobotlarining, birinchi galda balans hamda foyda va zararlar haqidagi hisobot (daromadlar haqidagi hisobot)ning ma'lumotlari xizmat qilishi mumkin. Balansdan foydalanishning bunday yo'nalishi asosan firmaning kreditga layoqatligini imkoniyatli kreditorlar nuqtai nazaridan baholashga qaratilgan moliyaviy tahlilning oddiy texnologiyasidan farq qiladi. *Institutsional* tahlil uchun biz taklif etayotgan balansdan foydalanish metodologiyasi, albatta, to'liq emas, shuning uchun unga nisbatan mutlaq aniq va to'la-to'kis xususiyatga da'vogarlik qilmaydigan xomaki variant singari munosabatda bo'lish lozim.

Buxgalteriya hisobotining institutsional tahlilidagi dastlabki nuqta sifatida biz daromadlar haqidagi hisobot asosida aniqlanadigan firma mahsulotini sotish narxining tarkibi «axborotning uchta xilini: tashkilotning ichki tafsilotlari haqidagi, bozordagi raqobat darajasi haqidagi va firma strategiyasi haqidagi axborotni sintez qiladi», degan teziyani qabul qilamiz. Haqiqatdan ham, tannarx tarkibi nafaqat ishlab chiqarish va texnologik xarajatlarni, balki tashkilot *ichida* yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini ham aks ettiradi. Ikkinchi tomondan, daromadlar tarkibi firma faoliyat ko'rsatadigan *tashqi muhit* haqidagi: talabning holati va dinamikasi, raqobatchilar tovarlarining narxi va sifati, raqib firmalarning savdo tajovuzkorligi darajasi, mazkur syektorda transaksiya xarajatlarining miqdori haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi.

Alohida firmaning buxgalteriya hisobotida mujassamlangan axborot o'z o'zicha kam ma'lumot beradi: institutsional tahlil uni tarmoq bo'yicha yoki shunday o'lchamdagi firmalar guruhlarini bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlar bilan taqqoslashni talab qiladi, chunki gap transaksiya xarajatlarini mutlaq emas, balki nisbiy ifodada o'lchash haqida borayapti. Masalan, Yaponiyada har yili 865 ta yirik firmaning o'rtacha holatga keltirilgan balansi ko'rsatkichlari hisoblab chiqiladi (NEEDS – Nikkei Economic Electronic Data System). Aynan o'rtacha holatga keltirilgan balans ma'lumotlari asosida M.Aoki to'plangan ishdan bo'shshda to'lanadigan nafaqalar miqdori firma tomonidan xodimning firma uchun o'ziga xos ko'nikmalar va bilimlarga ega bo'lishi uchun sarflanadigan sa'y-harakatlarga to'g'ri proporsional degan farazdan kelib chiqib, J firmada inson kapitali o'ziga xosligining miqdorini baholashga urindi. Bunday

ehtimollikni Yaponiya firmalarida chiqarish nafaqalarini shakllantirish tartibotini tahlil qilish orqali qabul qilish mumkin. Har bir yangi xodimning kelishi bilan uning nomiga maxsus hisobvaraqlar ochiladi, undagi mablag'lar summasi ish stajining ortishi va ichki iyerarxiya eshylonlar bo'yicha harakatlanishga qarab oshadi. Chiqish nafaqasi pyensiyaga kyetishida yoki muddatidan oldin ishdan bo'shaganida, to'lanadi (ikkinchi holatda xodim katta yo'qotishlarga duch keladi), bu uni firma tomonidan to'lanadigan yakka pyensiyaga yaqinlashtiradi. M.Aoki firmada inson kapitali o'ziga xosligining darajasini to'plangan chiqish nafaqalari summasining firmaning umumiy kapitaliga nisbati sifatida hisoblab chiqiladigan indyeks yordamida aniqladi. Agar muayyan firma uchun hisoblab chiqilgan bunday indyeks o'rtachalashtirilgan balans ma'lumotlari bo'yicha hisoblab chiqilgan indyeksdan ortiq bo'lsa, u holda firmada inson kapitali o'ziga xosligining darajasi nisbatan yuqori, va aksincha.

NEEDSga o'xshash balans har bir mamlakatda ham hisoblab chiqilavermasligiga qaramay, istalgan yirik konsalting yoki auditorlik firmasining ma'lumotlar bazasi taqqoslash uchun zarur bo'lgan axborotni o'zida mujassam etgan. Endi tashkilotning ichki tuzilishi va uning bozor strategiyasi haqida xulosa chiqarish imkonini beruvchi indyekslarning yig'indisini batafsil ko'rib chiqamiz. Dastlab balansning umumiy tarkibini va GAAP standartidagi daromadlar haqidagi hisobotni yodga olamiz (10.4-jadval).

10.4-jadval.

Firmaning balansining ko'rsatkichlari

BALANS	
AKTIV	PASSIV
Naqd pul	To'lanadigan vyeksyellar
Oson sotiladigan qimmatli qog'ozlar	To'lanadigan hisobvaraqlar: tijorat
Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat	Boshqa joriy majburiyatlar
Zahiralar: xomashyo	Jami joriy operasion majburiyatlar
Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish	Joriy uzoq muddatli qarzdorlikning bir qismi
Zahiralar: tayyor mahsulot	Bo'lajak davrlar daromadlari
Jami zahiralar	Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlanmagan
Bo'lajak davrlar xarajatlari	Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlangan
Boshqa aylanma aktivlar	Kapital lizingi bo'yicha majburiyatlar
Jami aylanma aktivlar	Operasion lizingning hozirgi qiymati
Binolar, inshootlar va jihozlar	Boshqa joriy majburiyatlar
Asosiy jihozlar lizingi	Jami uzoq muddatli majburiyatlar
Amaldagi jihozlar lizingi	Subordinasiyalangan qarzdorlik
Minus amortizatsiya	Qisqa muddatli pyensiya majburiyatlari
Jami binolar, inshootlar va jihozlar: sof	To'lash muddati kechiktirilgan soliq to'lovlari
Investitsiyalar va ssudalar	Jami passiv
Uzoq muddatli qimmatli qog'ozlar	XUSUSIY KAPITAL

Debitorlarning turli hisobvazaqlari	To'lash muddati kechiktirilgan soliq to'lovlari
Sof aktivlar	shu ba korxonalarda tashqi kapital
Boshqa aylanmadan tashqari mablag'lar	Imtiyozli aksiyalar
Nomoddiy aktivlar	Oddiy aksiyalar
Xaridlarni kapitallashtirish (gudvill)	Taqsimlanmagan foyda
	Sarmoyadorlardan sotib olingan aksiyalar
<i>Jami asosiy vositalar</i>	Jami xususiy kapital
Jami aktiv	USTUNDAGI JAMI

Aktiv va passiv alohida moddalarining tahlili tashkilotda huquqlarning real taqsimlanishi haqida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi, u rasmiy, ta'sis hujjatlari va aksiyadorlar reyestrda qayd etilgan taqsimlashga hamma vaqt ham mos kelymaydi.

«Xodimlarga ish haqi bo'yicha qarzdorlik»

$$I_1 = \frac{\text{«Xodimlarga ish haqi bo'yicha qarzdorlik»}}{\text{«Jami joriy operasion majburiyatlar»}}$$

I_1 indyeks korxonada xodimlarining qarorlarni qabul qilish jarayoniga ta'siri darajasini aks ettiradi. Banklar, davlat va o'zaro bog'liq korxonalar oldidagi qisqa muddatli qarzdorlik bo'yicha ham shunga o'xshash I_1 indyeksni hisoblab chiqiladi. Agar korxonada rahbariyati xodimlar oldidagi majburiyatlarni bajarishni banklar, davlat (byudjet) va o'zaro bog'liq korxonalar oldidagi majburiyatlarni bajarishdan ko'ra ustuvorli deb hisoblasa, u holda bu mehnat jamoasi tomonidan egalik qilish, tasarruf etish va daromad olish huquqiga norasmiy egalik qilinishidan dalolat beradi.

«Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlanmagan»

$$I_2 = \frac{\text{«Uzoq muddatli kreditlar: ta'minlanmagan»}}{\text{«Jami uzoq muddatli majburiyatlar»}}$$

Banklar tomonidan korxonada ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun I_2 indyeksni hisoblab chiqish ham foydali, chunki bank tomonidan garov bilan ta'minlanmagan kreditlar, faqat berilgan kredit qaytarilishining boshqa, norasmiy kafolatlari ko'zda tutilgan hollarda, berilishi mumkin⁵.

DAROMADLAR TO'G'RSIDA HISOBOT

Sof sotuvlar (tushumlar)

Sotilgan tovarlarning tannarxi (minus amortizasiya)

⁵ «Kreditning o'z pullarini qaytarib olish huquqi chiqarilgan, lekin aksiyadorlarinikiga qaraganda kam, chunki (kreditlarda) nazorat qilishning *hibvasta*, *nomuqoyyan* usullari mavjud» (Stiglits D) Kreditniy rinki i control nad kapitalom. - MEMO. 1989, № 6, s. 46-47).

Amortizasiya ajratmalari

Yalpi foyda

- Sotish xarajatlari
- Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari
- Rahbar xodimlarni mukofotlash
- Boshqa operatsiya xarajatlari

Opyerasion daromad

- Boshqa operatsiyadan tashqari xarajatlar
- To'langan foizlar
- Olingan foizlar
- Korxonalarni yopish va hisobdan chiqarish
- Kapital qo'yilmalardan daromadlar

Soliqlar to'languncha foyda

- Daromad solig'i
- Davom etayotgan operatsiyalardan daromad
- To'xtatilgan operatsiyalardan sof foyda
- Korxonani sotishdan foyda (zarar)
- Favqulodda daromadni olguncha daromad (zarar)
- Favqulodda daromad
- Sof foyda

$$\begin{aligned} I_3 &= \frac{\text{«Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat»}}{\text{«To'lanadigan hisobvaraqlar: tijorat»}} \\ I_4 &= \frac{\text{«Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat»}}{\text{«Jami aylanma mablag'lar»}} \end{aligned}$$

O'zaro bog'liq korxonalar tomonidan tashkilot ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun (masalan qayta kombinasiyalangan mulkning mavjudligi haqidagi gypotezani tekshirishda) I_1 xilidagi indyeksni (suratda – «To'lanadigan hisobvaraqlar») I_3 debitorlik qarzdorligi indyeksi va I_4 koeffitsiyenti bilan muvofiqlashtirish zarur. Agar I_1 indyeksining miqdori o'zaro bog'liq korxonalarining imtiyozli holati haqida tasavvur qilish imkonini byersa, u holda I_3 va I_4 indyekslari korxonaning o'zaro bog'liq korxonalar ustidan nazorat darajasini va o'zaro bog'liq korxonalarining korxonalar ustidan nazorat darajasini aniqlaydi. Ushbu indyekslarning qo'llanilishi M1 pul agryegatining

real tovar massasiga mos kelmasligining oqibati⁶ sifatidagi to'lamasliklar va korxonalar o'rtasidagi tovar kreditining shakli sifatidagi to'lamasliklar o'rtasida chegara o'tkazish imkonini beradi.

$$I_5 = \frac{\text{«Taqsimlanmagan foyda»}}{\text{«Jami xususiy kapital»}}$$

$$I_6 = \frac{\text{«Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari»} + \text{«Rahbar xodimlarni mukofotlash»}}{\text{«Yalpi foyda»}}$$

I_5 indyeksi aksiyadorlarning aksiyadorlik jamiyatidagi qoldiq daromadni olish huquqidan foydalanishi samaradorligini tahlil qilish uchun taklif etiladi. Agar tadqiq etilayotgan firmaning balansi asosida hisoblab chiqilgan ushbu indyeks tarmoq yoki korxonalar guruhlariga bo'yicha o'rtacha indyeksdan ancha kichik bo'lsa, u holda rasmiy mulkdorlar «agentlar» - menejrlarning opportunistik xatti-harakatlari ehtimoliga e'tiborni qaratishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Menejrlarning opportunizmini, masalan, daromadlar to'g'risidagi hisobotda «Ma'muriy-boshqaruv xarajatlari» moddasining oshirib ko'rsatilishi holatlari tasdiqlaydi, chunki ko'pincha menejerlar o'z daromadini pul shaklida ko'paytirish imkoniyatidan mahrum bo'ladilar. Shuning uchun I_5 indyeksi I_5 indyeksining tabiiy to'ldiruvchisi hisoblanadi.

$$I_7 = \frac{\text{«Naqd pulda to'langan dividyendlar»}}{\text{«Soliqlar to'langanidan so'ng foyda»}}$$

$$I_8 = \frac{\text{«Joriy operatsiya xarajatlari»}}{\text{«Soliqlar to'langunicha foyda»}}$$

Mazkur indyekslar firmaning maqsadli funksiyasini tahlil qilish va, o'z navbatida, uning real «prinsipal»ini aniqlash uchun mo'ljallangan. Bir aksiyaga daromadni ko'paytirish gipotezasini tekshirish uchun («prinsipal» - aksiyadorlar) I_7 dividyendlarni to'lash koeffitsiyenti qo'llaniladi (naqd pullar harakati haqidagi hisobotdan «Naqd pulda to'langan dividyendlar» moddasi). Bunda I_7 koeffitsiyentini hisobotdan ko'rib chiqish lozim – faqat uning bir necha hisobot davrlaridagi ijobiy dinamikada ko'rib chiqish lozim – faqat uning bir necha hisobot davrlaridagi ijobiy dinamikasi firmaning bir aksiyaga daromadni ko'paytirish maqsadini ko'zlaganligidan dalolat beradi. Ikkinchi tomondan, korxonaning omon qolishga yo'naltirilishi darajasi

⁶ M1 - pullarning miqdoriy tenglamasi $MV=PY$ asosida xisoblanib chiqiladi, bu yerda M - pul ag'ryegati, V - pul muomalasining tyezligi, P - narxlar darajasi va Y - real daromad.

solliqlar to'langunga qadar foydaning barqaror eng kam miqdori chog'ida joriy operatsiya majburiyatlari va umuman passivning o'zaro nisbati dinamikasi (oshish tomonga) asosida baholanadi.

«Sotilgan tovarlarning tannarxi»

$$I_9 = \frac{\text{«Zahiralar: xomashyo»} + \text{«Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»}}{\text{«Zahiralar: xomashyo»} + \text{«Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»}} ;$$

$$I_{10} = \frac{\text{«Zahiralar: xomashyo»} + \text{«Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»}}{\text{«Jami aylanma aktivlar»}}$$

J korxonasi misolida biz shunga amin bo'ldikki, xomashyo va tugallanmagan ishlab chiqarish zahiralarining darajasi firma ichida axborot oqimlarini tashkil etish va bo'linmalar faoliyatini gorizontol muvofiqlashtirish samaradorligini aks ettiradi. Shunday qilib, zahiralarining aylanuvchanligi va darajasi koeffitsiyentlari firma ichki tuzilishining nisbiy ustunliklari (kamchiliklari)dan dalolat berib turibdi.

«Binolar, inshootlar va jihozlar»

$$I_{11} = \frac{\text{«Binolar, inshootlar va jihozlar»}}{\text{«Jami asosiy vositalar»}} ;$$

«Nomoddiy aktivlar»

$$I_{12} = \frac{\text{«Nomoddiy aktivlar»}}{\text{«Jami asosiy vositalar»}} ;$$

«Jami aylanma aktivlar»

$$I_{13} = \frac{\text{«Jami aylanma aktivlar»}}{\text{«Jami joriy operatsiya majburiyatlari»}} ;$$

«Naqd pullar» + «Oson sotiladigan qimmatli qog'ozlar» + «Debitorlar hisobvaraqlari»

$$I_{14} = \frac{\text{«Naqd pullar»} + \text{«Oson sotiladigan qimmatli qog'ozlar»} + \text{«Debitorlar hisobvaraqlari»}}{\text{«Jami joriy operatsiya majburiyatlari»}}$$

Aktivlarning o'ziga xoslik darajasi aktivning quyidagi moddalarini taqqoslash yordamida baholanadi: «Binolar, inshootlar va jihozlar» (joylashish o'rni bo'yicha o'ziga xoslik va texnologik o'ziga xoslik) va «Nomoddiy aktivlar» (tovar belgilari). Aktivlarning o'ziga xosligi darajasi haqida likvidlilik koeffitsiyentlarini noan'anaviy talqin etishni taklif qilgan holda tasavvurga ega bo'lish mumkin – likvidlilikning joriy (I_{11}) va «tez» (I_{14}) koeffitsiyentlari qanchalik yuqori bo'lsa, firmaning aktivlari shunchalik kam o'ziga xoslik darajasiga ega.

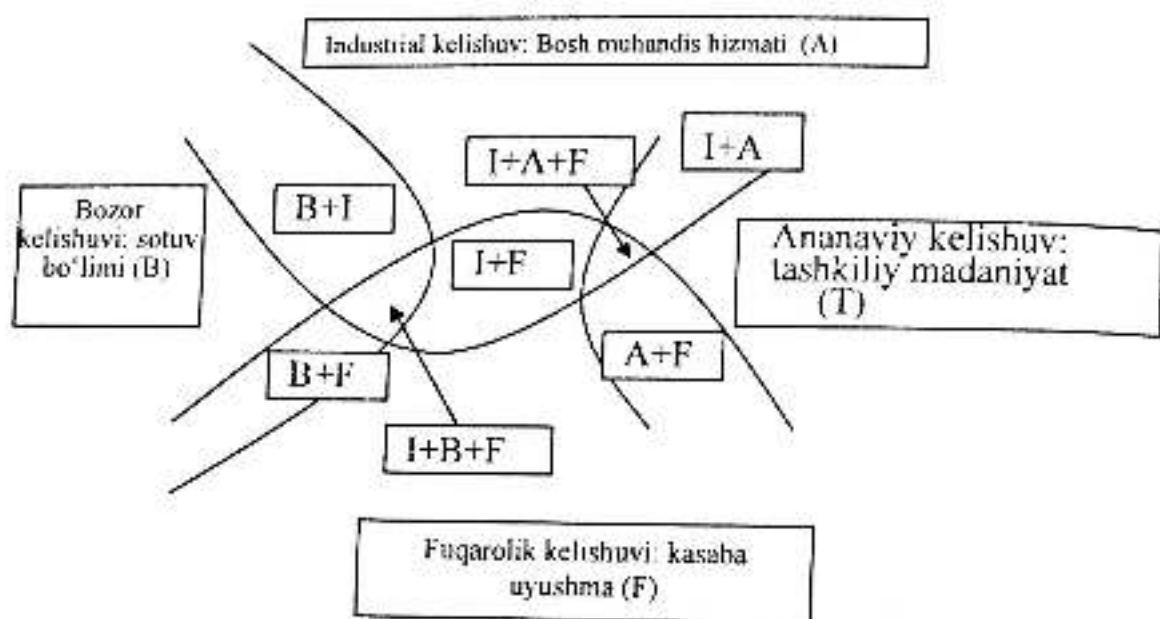
10.3. Firma ichidagi nizolarni kelishuvlar nazariyasi asosida tahlil qilish va hal etish

Tashkilotni amaliy tahlil qilishga kelishuvlar nazariyasi ham o'z ulushini qo'shadi. Uning yordamida tashkilot ichidagi nizolar tabiatini, optimal shartnoma nazariyasi va transaksiya xarajatlari nazariyasining tarafdorlari taklif etganiddek, «prinsipal» va «agent» manfaatlarining qarama-qarshi qo'yilishiga yo'yish mumkin emas. Kelishuvlar nazariyasi tashkilot tuzilmasining *murakkabligidan* kelib chiqadi – u turli xildagi kelishuvlar unsurlarini o'z ichiga oladi. Odatda, har qanday tashkilotning faoliyat ko'rsatishi kamida quyidagi kelishuvlar imperativiga javob berishi lozim: bozor, industrial, an'anaviy, fuqarolik, ijodiy faoliyat va ijtimoiy fikr. Har qanday tashkilot, hatto foyda ko'rmay ishlayotgan korxonalar ham, o'zining daromadlarini xarajatlarga muvofiqlashtirishi va o'zining moliyaviy majburiyatlarini bajarishi zarur (bozor kelishuvining unsurlari). Har qanday tashkilotni boshqarishda mehnatni ilmiy tashkil qilish va, o'z navbatida, industrial kelishuv unsurlaridan foydalaniladi. Tashkilot ichida o'zining alohida madaniyati, eskilik to'plamining shakllanishi uning faoliyatida an'anaviy kelishuvlar unsurlarining paydo bo'lganligidan dalolat beradi. Tashkilotda «agentlar» birlashgan manfaatlarini - kasaba uyushmasi vakilining ishtiroki, shuningdek tashkilot *ichki* hayotining mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlariga bo'ysunishi fuqarolik kelishuvi imperativini o'zida aks ettiradi. Tashkilotning ishbilarmonlik doiralaridagi obro'si yoki iste'molchilar o'rtasida uning tovar belgisining mashhurligi i bizni ijtimoiy fikr imperativiga amal qilishga undaydi. Va nihoyat, keng ma'nodagi innovatsiyalarga intilish (yangi tovar yoki xizmatlar ishlab chiqarishdan tortib to tashkiliy tuzilmani optimallashtirishgacha) tashkilotning faoliyat ko'rsatishida ijodiy faoliyat imperativini aks ettiradi. Shunday qilib, tashkilot asosida turli imperativlar o'rtasidagi *nizolar* yotadi.

Kelishuvlar nazariyasining ustunligi nafaqat tashkilot faoliyat ko'rsatishi jarayonida yuzaga keladigan nizolarni ozmi yoki ko'pmi muntazam yoritishdan iborat, balki u murosaning turli ko'rinishlarini tahlil qilish asosida nizolarni hal etish variantlarini ham taklif etadi. Masalan, korxonalar rahbari, ishlab chiqarish jarayonini oqilona tashkil etish hisobidan iste'molchilarga taklif etilayotgan mahsulot narxini pasaytirishni ko'zlagan holda, bosh muhandis (industrial kelishuv) va sotuv bo'limi (bozor kelishuvi) xizmatlarining manfaatlarini o'rtasidagi nizolarni hal etish yo'lini qidirishi lozim. «Fordizm» tamoyillaridan biri industrial va bozor kelishuvlari o'rtasidagi murosaning bunday ko'rinishini Shunday izohlaydi: ishlab chiqarishni uzluksiz tashkil etish asosida ishlab chiqariladigan mashinalar tannarxini pasaytirish, sotuvni rag'batlantirish va hatto iste'molning yangi standartini tashkil etish imkonini beradi.

Fransuz ishlab chiqaruvchisining «Pogryebok Affinua» yangi pishloq navini ishlab chiqarish to'g'risidagi qarori murosaning yanada murakkab ko'rinishiga misol bo'ladi. Ushbu qaror an'anaviy ryesyepklar, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va pishloqning ushbu xili ko'p sonli sovrinlar bilan taqdirlanadigan nufuzli tanlovlarda

ishtirok etishi asosida istyemolchining nozik didli talablarini qondirishga urinish ta'siri ostida qabul qilingan edi. Mazkur korxonada faoliyat ko'rsatishini belgilab beruvchi bozor, an'anaviy, inustrial kelishuvlar hamda ijtimoiy fikr to'g'risidagi kelishuv murosasi ko'zga tashlanib turibdi (10.2-rasm.).

10.2-rasm. Kelishuvlar nazariyasi bo'yicha tahlil

Har qanday korxonada uchun yuzaga keladigan muammolarni uning yordamida identifikatsiyalash va ularni hal etish yo'llarini izlash yo'nalishlarini belgilash oson bo'ladigan o'ziga xos kelishuvlar «xaritasini» tuzish mumkin. Kelishuvlar nazariyasi nuqtai nazaridan tashkiliy tuzilmani optimallashtirish tashkilot oldida turgan turli imperativlarni muvofiqlashtirishga yordam beruvchi murosas tamoyillarini qidirib topishdan iborat.

Xulosa

Faqat transaksiya xarajatlarining miqdorini baholashga nisbatan ordinalistik yondashuv yordamida muayyan tashkilotlar tuzilmasini tahlil qilish uchun transaksiya xarajatlari nazariyasini qo'llash mumkin. Mazkur yondashuv turli shartnoma va tashkiliy shakllarda bitim tuzishda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlari miqdorini ekspertiza yo'li bilan baholash yordamida taqqoslashdan iborat. Ekspert baholaridan tashqari, tashkilotning buxgalteriya hisoboti ham axborot manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin. O'z navbatida, kelishuvlar nazariyasi tashkilotlarni miqdoriy jihatdan emas, balki sifat jihatdan tahlil qilishga o'z ulushini qo'shadi. Uning asosida tashkilot ichida yuzaga keladigan nizolar tabiatini izohlash va uning tuzilishini transaksiya xarajatlari mezon bo'yicha emas, balki nizolarning keskinligini pasaytirish mezon bo'yicha optimallashtirish mumkin.

Tayanch so'zlar va iboralar

Transaksiya xarajatlari, foydalilikni o'lchash, shartnomalarni qiyoslash, xarajatlar xillari, firma balansi, daromadlar to'g'risida hisobot, firma ichidagi nizolar, industrial bozor, an'anaviy va fuqarolik kelishuvlari.

Takrorlash uchun savollar

1. Transaksiya xarajatlari va foydalilikni o'lchashning o'ziga xos jihatlarini tushuntiring.
2. Shartnomaning qiyosiy ustunliklari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Transaksiya xarajatlari tarkibining axborot bazasi qanday hujjatlarda mujassamlangan?
4. Firma balansi qanday maqsadda tahlil qilinadi va bunda qanday indekslar hisoblab chiqiladi?
5. Kelishuvlar nima uchun zarur va ularning qanday yo'nalishlari mavjud?

11-BOB. FIRMANING TASHKILIY-HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH

11.1. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari

11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqida axborot manbasi sifatida

11.1. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

Mulkchilik huquqlari nazariyasi har qanday tashkilotni mulkchilik huquqlarining ishtirokchilari o'rtasida taqsimlanishini belgilab beruvchi shartnomaga olib keladi. «Firma» atamasi shartnoma kelishuvlari asosida faoliyatni tashkil etishning qisqartirilgan ta'rifi hisoblanadi. Kouz teoremasiga muvofiq erkin almashuv natijasida erishilgan huquqlar taqsimoti eng optimal variant (transaksiya xarajatlari nolga teng) bo'lib, o'zaro hamkorlik ishtirokchilari uni o'zgartirishdan manfaatdor emaslar. Shu sababli tashkiliy tuzilmani amaliy tahlil qilish uchun mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llashga bo'lgan qiziqish shu bilan shartlanganki, haqiqatda transaksiya xarajatlari nolga teng emas. Demak, huquqlar taqsimoti resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Mulkchilik huquqlari nazariyasi tashkilot faoliyatining o'ziga xosligiga qarab mulkdorlar o'rtasida huquqlar taqsimotining eng optimal variantini tanlashga yordam beradi. Bundan tashqari, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli to'g'risidagi ma'lumotlar asosida sheriklarni tanlash imkoniyati ochiladi.

U yoki bu tashkiliy-huquqiy shaklga xos bo'lgan huquqlar taqsimoti O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksining «Yuridik shaxslar» deb nomlanuvchi 4-bobida qayd etilgan me'yorlar bilan belgilanadi. Yuridik shaxslarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy jihatlari mulk huquqining turli iqtisodiy subyektlarga tegishli alohida huquqlarga ajratilishiga yo'l qo'yadi. Misol tariqasida tashkiliy-huquqiy shaklni belgilovchi huquqlar to'plamining ayrim jihatlarni quyidagi jadval orqali havola etamiz, unda turli huquqlarning tegishligi Fuqarolik Kodeksining tegishli moddasida belgilangan (11.1-jadval).

11.1-jadval

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksida mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

	Shaxs	Ulushli mulk	Birgalikdagi mulk	Davlat
Egalik qilish huquqi	154,207	219	225	
Foydalanish huquqi	154,207	219	225	
Tasarruf etish huquqi	154,207	218	225	179,180
Xo'jalik yuritish huquqi				176
Tezkor boshqarish huquqi				178

Ulushli mulk huquqi esa quyidagi subyektlar o'rtasida taqsimlanadi: uning ishtirokchilari, ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi, ijro etuvchi organ va davlat.

Qonunda qayd etilgan huquqlarning bunday taqsimlanishi iqtisodiy faoliyatni ta'minlash nuqtai nazaridan qanchalik optimalligiga oid savolga javob berish uchun tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlaridan foydalanish mumkin.

11.2. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari

Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari sifatida quyidagi yondashuvlar qo'llaniladi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma'noda belgilanish) darajasi.
2. Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy subyektlararo taqsimlanishi.

3. Huquqlar to'plami doirasini o'zgartirishga nisbatan cheklovlar mavjudligi.
4. Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy subyektlarga (*«Prinsipal»* va *«agent»*) tegishliligi.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi.

6. Kapitalni jamg'arish darajasi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma'noda belgilanish) darajasi.

Tafsirlash darajasi juda muhim, chunki Kouz teoremasiga muvofiq resurslarning ikkita samarali omilidan biri huquqlarni tafsirlashning to'liqligidan iborat. Ikkinchi tomondan, huquqlar egasini aniq belgilamaslik yoki mulk huquqining yo'qolganligi resurslardan samarali foydalanishga qiziqtirishga to'sqinlik qiladi. Ulushli mulkda barcha huquqlar egalari aniq va bir xil ma'noda belgilangan, qoldiq qiymatni olish huquqi va ustav kapitalidagi ulushning meros bo'yicha o'tishi huquqi bundan mustasno. Davlat sud organlari orqali hamma vaqt «qonunni bir necha marta yoki qo'pol buzganlik» uchun yuridik shaxsni tugatishning tashabbuschilaridan biri hisoblanishini hisobga olgan holda, tafsirlash bilan bog'liq yagona muammo ustav kapitalidagi ulushning meros bo'yicha o'tishi huquqining ehtimoliy «yo'qolishi»dan iborat.

2. Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy subyektlararo taqsimlanishi.

Agar mulkdor, ya'ni tashkilot faoliyatini nazorat qiluvchi «prinsipal» bir vaqtning o'zida qoldiq qiymatni olish huquqiga ham ega bo'lsa, u holda bu unga o'zining nazorat-boshqaruv funksiyalarini bajarishda o'zini opportunistik tarzda tutmaslik uchun turtki beradi. MChJ holatida ko'rib chiqilayotgan ikkala huquq ham ishtirokchilarning umumiy yig'ilishiga tegishli. Biroq umumiy yig'ilishning jamoaviy tabiati samarali nazoratga bo'lgan rag'batlarning amaliyligini chegaralaydi, chunki «chiptasiz» muammosi paydo bo'ladi. Aslida barcha ishtirokchilar firmaning foydali faoliyat ko'rsatishidan manfaatdor, biroq shu bilan birga ular nazoratni amalga oshirish xarajatlarini boshqa shaxslar zimmasiga yuklashga intilishadi, buning natijasi o'laroq, nazorat funksiyasini *hech kim* bajarmaydi. Lekin, ulushli mulk holatida uning ishtirokchilarining soni qonun bilan cheklanganligi tufayli «chiptasiz» muammosining keskinligi pasayadi.

3. Huquqlar to'plami doirasini o'zgartirishga nisbatan cheklovlar mavjudligi.

Huquqlarni almashishga cheklovlar masalasi Kouz teoremasi nuqtai nazaridan ham muhim: transaksiya xarajatlaridan tashqari yana qanday omillar huquqlarning ulardan eng ko'p manfaatdor bo'lgan mulkdorlar qo'liga o'tishiga to'laqinlik qiladi? Masalan, huquqlarni jismoniy va yuridik shaxslarning alohida toifalariga (nerezidentlarga, bank tuzilmalariga, istalgan boshqa uchinchi shaxslarga) topshirishdagi hamda huquqlar to'plamining turlarini tubdan o'zgartirishdagi qonuniy cheklovlar. Ulushli mulk doirasida huquqlar bilan almashish uchun cheklovlar ustavda qayd etilishi va ishtirokchilarning o'z ulushlarini umuman uchinchi shaxslarga va xususan merosxo'rlarga o'tkazish huquqiga taalluqli bo'lishi *mumkin*. Fuqarolik Kodeksida ulushli mulkka ega bo'lgan subyektlarning turli variantlari "tijorat tashkilotlari" (58-69-modda) handida keltirilgan. Qonun ulushli mulk subyektlari uchun huquqlar to'plamining turlarini o'zgartirish uchun eng kam to'siqlarni belgilaydi.

4. Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy subyektlarga («Prinsipal» va «agent») tegishliligi.

Bunday muammo egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari turli subyektlarga tegishliligi bilan bog'liq. Barcha uchta huquq turli subyektlarga tegishli bo'lgan holatda «prinsipal-agent» muammosi ikkita darajada paydo bo'ladi: mulkdorlar va menejer (boshqaruvchi) o'rtasidagi munosabatlarda hamda menejer va bevosita ijro etuvchi (xodim) o'rtasidagi munosabatlarda. «Prinsipal-agent» muammosi ko'plab usullar yordamida hal etilishi mumkin. «agentlar»ning firma faoliyatining natijalarida ishtirok etishdan tortib to «prinsipal» tomonidan «ovoz berish» va «chiqish» huquqidan foydalanilishigacha. Ulushli mulkli subyekt holatida «prinsipal-agent» muammosi ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi («prinsipal») va ijro etuvchi organ («agent») o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda paydo bo'ladi. Aktsiyadorlik jamiyatidan farqli o'laroq, ma'suliyati cheklangan jamiyat (MChJ)da «agent»ga bosim o'tkazish varianti sifatida «chiqish» mumkin emas, chunki ustav kapitalining summasiga fond bozorida kotirovka qilinadigan aktsiyalar chiqarilmaydi. Har yillik auditorlik tyekshiruvlari va ishlarni yuritish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarning chop etilishi majburiy emasligi tufayli umumiy yig'ilishning samaradorligi ham katta emas.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi.

Huquqlar to'plamining konfiguratsiyasi uning qarorlar qabul qilish (tasarruf etish huquqi) va xatarni qabul qilish (qoldiq qiymatni olish huquqi) funksiyalariga bo'linishini yoki ushbu to'plamning bitta mulk huquqi subyekting qo'lida bo'linishini nazarda tutadi. Birinchi holatda xatarning *xyejirlanishi*, ya'ni uning menejer yelkasidan mulkdor yelkasiga o'tishi o'rin tutadi. Xyejirlash xatarga kamroq qarshi bo'lgan iqtisodiy subyektlar xatarini qabul qilish funksiyasiga ixtisoslashuvni nazarda tutadi. So'ngra, xatar ko'plab mulkdorlar o'rtasida bo'linishi va, boz ustiga, ma'lum miqdor (masalan, ustav kapitaliga qo'shilgan ulush miqdori) bilan chegaralangan bo'lishi mumkin. Xatarni bo'lish va o'tkazish tamoyillari dastlab faoliyatining boshidan sof iqtisodiy faoliyatga yo'naltirilmasdan, balki ijtimoiy (diniy, ta'lim, o'zini o'zi boshqarish) faoliyatni moliyalash bilan shug'ullangan korporatsiyalar doirasida amalga oshirilgan edi.

MChJda ham xatarni o'tkazish (jamiyat ishtirokchilariga), ham xatarni bo'lish va chegaralash (barcha ishtirokchilar o'zlari kiritgan ulushlarning qiymati doirasida zarar ko'rish xatariga ega) mexanizmlari amal qiladi. MChJning yagona kamchiligi uning ishtirokchilari sonining qonun bilan cheklanganligi, bu hol ushbu tashkiliy-huquqiy shaklni aksiyadorlik jamiyati bilan solishtirilganda kam jozibali qiladi.

6. Kapitalni jang'arish darajasi.

Mazkur tashkiliy-huquqiy shakl kapitalning kam transaksiya xarajatlari bilan to'planishini ta'minlashga qodirmi? Bu yerda ham ochiq aksiyadorlik jamiyati ideal hisoblanadi, chunki unda ustav kapitalini oshirish aksiyadorlar umumiy yig'ilishining qarori asosida qo'shimcha aksiyalarni chiqarish hisobidan amalga oshadi. MChJda kapitalni jang'arish jarayoni, yuqori transaksiya xarajatlari bilan bog'liq bo'lmasa-da (ustav kapitalini oshirish uchun umumiy yig'ilishning qarori yetarli), MChJ ishtirokchilarining eng ko'p soni qonun bilan cheklanganligi tufayli, chegaralarga ega.

Yuqorida taklif etilgan mezonlar yordamida O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq faoliyat yuritayotgan mulkchilikning o'n bitta tashkiliy-huquqiy shakllarni taqqoslaymiz. Ushbu mezonlar bo'yicha eng optimal tashkiliy-huquqiy shaklni bir ball bilan, eng past optimallik shaklni esa o'n bir ball bilan qayd etgan holda tashkiliy-huquqiy shakllarni oltita mezonning har biri bo'yicha ko'rib chiqamiz (11.2-jadval). Bunday ekspert baholari shartli bo'lgani holda, ular ochiq aksiyadorlik jamiyati (OAJ) (kamida 19 ball) va xususiy korxonalar (dehqon va fermer xo'jaliklari) (25-28 ball)ning ustunliklarini hamda tezkor boshqaruv huquqiga (ko'pi bilan 54 ball) va xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lgan (52 ball) unitar korxonalarining samarasizligini tasdiqlab turibdi.

11.2-jadval.

O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan iqtisodiyot subyektlarni turli mezonlar bo'yicha baholash

Tashkiliy-huquqiy shakl	Mezonlar					
	1	2	3	4	5	6
Xususiy korxonalar	1	1	1	1	11	11
Ishlab chiqarish kooperativi	4	2	9	2	10	10
Ochiq aksiyadorlik jamiyati	2	8	2	5	1	1
Yopiq aksiyadorlik jamiyati	3	7	3	9	2	2
Shu'ba korxonalar	9	9	4	6	3	3
Mas'uliyat cheklangan jamiyat	5	5	5	8	6	4
Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	6	6	6	7	7	5
Tezkor boshqaruv huquqiga ega bo'lgan unitar korxonalar	11	10	11	11	5	6
Xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lgan unitar korxonalar	10	11	10	10	4	7
Fermer xo'jaligi	2	2	1	2	10	11
Dehqon xo'jaligi	1	1	1	1	11	10

11.3. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqida axborot manbasi sifatida

Tashkiliy-huquqiy shakl nafaqat firmaning tashkiliy tuzilishi haqidagi, balki shartnomani amalga oshirish jarayonidagi ehtimoliy xatti-harakati haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi. Shu nuqtai nazardan tashkiliy-huquqiy shaklni tahlil qilish bitimni amalga oshirish uchun sherikni tanlashda foydali hisoblanadi. Boshqa shartlarda (aktivlarning o'ziga xoslik darajasi, bitimning murakkablik darajasi) bitimning yakuni harakatining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, hamkorning tashkiliy-huquqiy shaklni bilish bitimni amalga oshirishda garovning mavjudligi hamda mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish qanchalik mumkinligi haqida axborot olish imkonini beradi. So'nggi jihat muloqotlarni yuritish va shartnomani bajarish shartlarini firmaning *rasmiy* egalari bilan muvofiqlashtirishning samarasizligi tufayli muhim, bunda shartnomani bajarish korxonani *haqiqiy* nazorat qiluvchi insonlarning harakatlariga bog'liq.

Garov shakllari. Shartnoma majburiyatlarining bajarilishini kafolatlash uchun bitim tomonlari an'aviy tarzda garovdan foydalanadi. Pul shaklidagi garovni bitimni tuzish vaqtida tomonlardan biri, maboda shartnoma byekor qilingan yoki u kerakli tarzda bajarilmagan taqdirda, ikkinchi tomonning yo'qotishlarini qoplash uchun to'laydi. Mulk huquqi nazariyasining atamalarida undirib olish ko'rinishida javobgarlikni o'tkazish yuz beradi. Masalan, bank tomonidan kredit berilayotganda, u odatda kreditning qaytarilishi va u bo'yicha foizlar to'lanishining kafolati sifatida garov kiritilishini talab qiladi. Bitim shartlaridan qat'i nazar pul shaklidagi garov miqdorini hisoblab chiqish oson, bunda yagona muammo shartnomaning to'liqsizligida va, Demak, garovni begonalashtirishning qonuniyligi xususida nizolar kelib chiqishining muqarrarligida. Shuning uchun shartnoma tomonlarining ixtisoslashgan garovni birgalikda barpo etishini nazarda tutuvchi sof (natura) shakldagi garov (ushbu garov haqida shartnomada kelishilmasa-da) ancha samarali. Masalan, imkoniyatli xaridor nafaqat mahsulotni sotish tarmoqlariga ega, balki uni ishlab chiqarish va unga sotuvdan keyin xizmat ko'rsatish xarajatlarining bir qismini ham o'z zimmasiga oladi.

Firma tomonidan majburiyatlar bajarilmagan taqdirda, Fuqarolik Kodeksi me'yorlariga muvofiq uning mulkdorlari zimmasida bo'ladigan javobgarlik ulushi shartnoma shartlarida ko'rsatilmaydigan garovning yana bir shakli hisoblanadi. MChJ, YoAJ va OAJ holatlarida bunday javobgarlik *ustav kapitalining miqdori bilan* chegaralanadi, bunda, ushbu tashkiliy-huquqiy shakllardan har birining muassislari soniga nisbatan cheklovlarni hisobga olgan holda ustav kapitaliga nisbatan eng kichik talablar MChJda, eng katta talablar OAJda qo'yiladi.

Qolgan tashkiliy-huquqiy shakllar uchun mulkdorlarning ancha katta hajmdagi javobgarligi ko'zda tutilgan. Bu yerda garov sifatida *muassislarning mol-mulki* ishtirok etadi, uning miqdori mulkdorlar tomonidan kiritilgan hissalarining yoki ularga tegishli aksiyalarning qiymati bilan chegaralanmaydi. To'liq shirkat ishtirokchilari zimmasiga

yuklatiladigan majburiyatlar hajmi eng katta, chunki garov rolini unga tegishli barcha mol-mulk bajaradi. Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatda ishtirokchilar o'zining barcha mol-mulki bilan emas, balki barcha uchun baravar bo'lgan, ular hissalarini qiymatining karrasi miqdorida javobgarlikka egalar. Ishlab chiqarish ko'pyerativining asosida ham huddi shunday tamoyil yotadi. Tezkor boshqarish huquqiga asoslangan unitar korxonalar shakli mulkdor – davlat yoki mahalliy hokimiyat organlari tomonidan uning majburiyatlari yuzasidan o'z mulki bilan subsidiar javobgarlikka ega bo'lishini nazarda tutadi. Sho'ba xo'jalik jamiyati holatida ham huddi shunday tamoyil, lekin faqat «prinsipal» (boshqa xo'jalik jamiyati yoki shirkat) ko'rsatmalarini bajarish yo'lida amalga oshirilgan bitimlarga nisbatan qo'llaniladi. Ta'kidlash lozimki, bu yerda muassislarning mol-mulki shaklidagi garovning miqdori emas, balki mulkdorning firma faoliyati uchun o'z mol-mulki bilan javob berishi tufayli yuzaga keladigan shartnoma majburiyatlarini bajarishga undovchi omillar muhim. Bunday omillar to'liq shirkatda eng kuchli va MChJ, YoAJ va OAJda – eng kam (11.1-rasm.)

To'liq shirkat	Kommandit shirkat	Qo'shimcha ma'suliyatli jamiyat	Ishlab chiqarish kooperativi	YoAJ, OAJ, MChJ
----------------	-------------------	---------------------------------	------------------------------	-----------------

11.1-rasm. Majburiyatni bajarishdan rag'batlanish intensivligi

Muassislarning nufuzini va korxonaning tovar belgisini pulda baholash bitimni amalga oshirishda implisit ishtirok etuvchi garovning navbatdagi shakli hisoblanadi. Bu asosan tijorat doiralarida, shu jumladan imkoniyatli sheriklar hamda o'zi ishlab chiqaradigan tovarlar va xizmatlarning iste'molchilari ichida ishtirokchilarning va umuman firmaning nufuziga bog'liq. Bu yerda asosiy tushuncha - tovar belgisining kapitallashtirilgan qiymati: firma o'ziga tegishli tovar belgilarining qiymatini saqlab qolishga intiladi. Shunday qilib, nufuzni ushlab turish faqat ijtimoiy sanksiyalarga bog'liq bo'lmay qoladi. Nufuz bozor narxiga ega bo'ladi, chunki u o'zida imkoniyatli sherikning ishonchliligi va uning harakati strategiyasi haqida qo'shimcha axborotni mujassamlashtiradi. Ayni paytda, iqtisodiy subyekt yoki firma ko'pincha reklama xarajatlari shaklidagi nufuzni barpo etish uchun to'lashga tayyor.

Reklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida bilimlar berish usuli. Tabiiyki, bu vosita bilimlarni berish uchun og'zaki ma'ruza o'rniga kitobdan foydalanish bilan taqqoslanadigan xabardor bo'lmaslikni tugatish uchun juda muhim. Reklama institutning muvoffaqiyatli evolyutsiyasiga misol bo'lib, egasizlantirilgan o'zaro ta'sir ko'rsatish tartibida norasmiy institutning ustunligini – nufuzni saqlashga yordam beradi.

Ayrim korxonalar, birinchi galda to'liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning tashkiliy-huquqiy shakli ijtimoiy nufuzni bozor tovar belgisiga aylantirish uchun zamin yaratadi. Haqiqatdan ham, to'liq shirkat va ishonchga asoslangan

shirkatning firma nomi barcha to'liq o'rtoqlarning yoki «va kompaniya» so'zlari qo'shimcha qilingan holda kamida bitta to'liq o'rtoqning nomini o'zida mujassamlantirishi kerak. Shuning uchun xo'jalik shirkatlari tijorat sohasidagi sheriklar sifatida eng jozibali, chunki bitim tuzishda garov sifatida ular bilan nafaqat muassislarning shaxsiy mol-mulki, balki ularning tovar belgisi shaklidagi ijtimoiy nufuzi ishtirok etadi. Shu munosabat bilan xo'jalik shirkatlariga soliq imtiyozlari va ro'yxatga olishdagi imtiyozlarni berish asosli hisoblanadi. Korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga qarab qonunga bo'ysunish bahosini tabaqalash shartnoma madaniyatining oshishiga va o'z navbatida, transaksiya xarajatlarining pasayishiga ko'maklashgan holda iqtisodiyotni davlat tomonidan bilvosita tartibga solishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish shakllari. Tashkiliy-huquqiy shakl mulk huquqlari to'plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy konfiguratsiyasini muvofiqlashtirishning ehtimoliy variantlari haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi. Ushbu axborot qayta tashkil etilgan mulk asosida faoliyat ko'rsatuvchi o'tish xilidagi korxonalar (O' korxonalar)ga nisbatan muhim ahamiyat kasb etadi. Evristik tarzda tashkiliy-huquqiy shakl va mulk huquqlari to'plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli o'rtasidagi quyidagi bog'liqliklarni ifodalash mumkin.

Birinchidan, qonunda huquqlar qanchalik kam tafsirlangan bo'lsa (1-mezon), «agentlar» (ijroiya organi) opportunizmi va ular tomonidan firmaning faoliyati ustidan nazorat qilish funksiyalarining o'zlashtirilishi ehtimoli Shunchalik yuqori. Ikkinchidan, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli «prinsipal-agent» muammosini hal etish mexanizmlarining qanchalik kam sonidan foydalanishga yo'l qo'ysa (4-mezon), «Agentlar» tomonidan real nazorat qilish ehtimoli shunchalik yuqori. Masalan, YoAJda aksiyadorlarning soni ancha ko'p, bu ular tomonidan «ovoz berish» mexanizmidan foydalanishda «chiptasiz» muammosining kelib chiqishiga zamin yaratadi, lekin shu bilan birga YoAJ aksiyalari fond bozorida kotirovka qilinmasligi tufayli «chiqish» mexanizmi ham ishlamaydi. Uchinchidan, qonunda qayd etilgan huquqlarni qayta taqsimlash transaksiya xarajatlari qanchalik yuqori bo'lsa, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli shunchalik yuqori. Shuni nazarda tutish lozimki, u yoki bu huquqqa egalik qilishdan eng manfaatdor bo'lgan shaxslar pirovardida uni qo'lga kiritadi, lekin oshkora emas, balki xufyona usul bilan. Fond bozorida, masalan, OAJ aksiyalari bilan bitimlar tuzilishining faolligini kuzatish unda huquqlarni almashish bilan bog'liq transaksiya xarajatlarining miqdorini bilvosita baholash imkonini beradi. Shuningdek, huquqlarni almashish bo'yicha bitimlarning qonuniy cheklanishi natijasida yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini ham hisobga olish lozim (3-mezon). MChJda ishtirokchining ulushini sotib olishning imtiyozli huquqiga boshqa ishtirokchilar ega, ushbu ulushdan uchinchi shaxs hisobiga voz kechish uchun esa, boshqa ishtirokchilar uni sotib olishdan bosh tortganlaridan so'ng, uch oy o'tishi kerak. Yuqorida aytilganlar fikrlarni umumlashtirgan holda ta'kidlash mumkinki, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli unitar

korxonalarining ikkala xilida, YoAJ, MChJ va OAJda eng yuqori. Aynan ana shunday firmalar bilan o'zaro munosabatlarda rasmiy mulkdorlar tomonidan taqdim etiladigan shartnomalarning bajarilishi kafolatlari yetarli emas va haqiqiy mulkdorlar bilan «norasmiy» shartnoma tuzish bo'yicha qo'shimcha sa'y-harakatlar talab etiladi, bunday mulkdorlar sifatida ko'pincha «agentlar» - boshqaruvchilar ishtirok etadi.

Xulosa

Transaksiya xarajatlari nolga teng bo'lmagan sharoitda huquqlar to'plamini taqsimlash korxonada faoliyat ko'rsatishining samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Fuqarolik Kodeksida mustahkamlangan, u yoki bu tashkiliy-huquqiy shakl uchun xos bo'lgan huquqlarning taqsimlanishi iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Mulk huquqlari turli xillarining optimallik darajasini baholash uchun oltita mezonlardan foydalaniladi: (1) qonunda mulk huquqlarining tafsirlanish darajasi; (2) egalik qilish huquqi va qoldiq qiymatni olish huquqini taqsimlash; (3) huquqlar bilan almashish uchun cheklovlarning mavjudligi; (4) «prinsipal-agent» muammosini hal etish variantlarining soni; (5) xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi; (6) kapitalni jang'arish darajasi. Ushbu mezonlardan faqat korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga taalluqli axborot mavjud bo'lganda bitimni amalga oshirish uchun sherikni tanlashda foydalanish mumkin.

Tayanch so'zlar va iboralar

Mulkchilik huquqlarining taqsimlanishi, egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish, qoldiq qiymat, mulkchilik huquqlarini tafsirlash, xatarlarni bo'lish, kapitalni jang'arish, mezonlar, garov shakllari, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkibi.

Takrorlash uchun savollar

1. "Imkon kapital" kompaniyasining ijrochi direktori bilan tuzilgan shartnoma unga yiliga 750000 so'm miqdoridagi har yillik mukofot hamda dividendar to'langanidan so'ng qoladigan 11 foiz miqdoridagi yillik foydaning 2 foizi to'lanishini nazarda tutar edi. Menejerlarni rag'batlantirish bunday tizimlarining paydo bo'lishi xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajalariga qanaqa yangiliklar kiritadi?

2. Qonun hujjatlari «Iqtisodiy manfaatlar bo'yicha birlashuvlarni» - o'z mustaqilligini yo'qotmagan holda boshqa korxonalar bilan qo'shma faoliyat yuritish va hamkorlik qilishni istovchi korxonalar yig'indisini nazarda tutadi. Ushbu tashkiliy-huquqiy shaklga aktsiyadorlik jamiyatining ham, yuridik shaxslar birlashmalarining ham xususiyatlari xos. Fuqarolik Kodeksiga bunday tushunchaning kiritilishi biznes uchun qanday o'ziga xos vaziyatni qonunlashtirishi mumkin?

3. Korxonada bo'linmalari o'rtasidagi nizolarni hal etishda uning rahbari bajaradigan hakamlik funksiyalarining o'ziga xosligi nimadan iborat? Chunki «firma ichidagi nizolarni sudga hal etishning imkoni bo'lmagan sharoitda ushbu nizolar

tomonlari firma ichida nizoni hal etish yo'lini qidirishga majburlar. Iyerarxiya firmani o'z «appelyatsiya sudi»ga aylanadi».

4. LUKOIL, O'zbekneftgaz kabi neft-gaz qazib chiqarishdan tortib to benzi gaz sotishgacha bo'lgan texnologik zanjirning barcha bo'g'inlarini birlashtiruvchi vertikal integratsiyalashgan kompaniyalarni shakllantirish foydasiga xizmat qiluvchi Institutsional dalillarni keltirishga urinib ko'ring.

5. Notijorat tashkilotlarida, masalan, ta'lim muassasalarida – oliy o'qish yurtlarida mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish mumkin. Muvofiqlashtirish sabablari nimalardan iborat bo'lishi mumkin? Siz tahsil olayotgan universitet yoki institutda muvofiqlashtirish kuzatiladimi?

12. BOB. DAVLAT INSTITUTSIONAL TASHKILOT SIFATIDA

- 12.1. Davlatning funksiyalari
- 12.2. Davlatning institutsional tabiati
- 12.3. Davlatning mohiyati va uning ta'rifi
- 12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik konsepsiyasi
- 12.5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»

Davlat va davlat tomonidan tartibga solish tabiatining kontseptual asoslarini tadqiq etish InstitutSIONAL nazariyada alohida o'rin tutadi. Bu shu bilan izohlanadiki, jahon xo'jalik tizimi rivojlanishining hozirgi bosqichida iqtisodiy rivojlanish va u yoki bu davlatning iqtisodiy asosini shakllantirish yo'lini aniqlashda muhim rol o'ynovchi mulk huquqlarini taminlash mulk sohasida muayyan cheklovlarni belgilash, ushbu cheklovlarga rioya etilishini nazorat qilish va mazkur cheklovlar buzilgan hollarda kuch ishlatish monopoliyasiga ega bo'lgan mavjud siyosiy tuzilmaga bog'liq.

Shunday qilib, davlat jamiyatda rasmiy qoidalarning shakllanishida katta rol o'ynaydi va bu bilan InstitutSIONAL muhitning o'zgarishiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

12.1. Davlatning funksiyalari

1970-yillarda jahon xo'jalik tizimida yuz bergan larzalar davlatning iqtisodiyotdagi roli va davlatning tabiati to'g'risidagi yangi bahs-munozaralarga turtki berdi.

Davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi chegarasi nima bilan belgilanadi? Davlatning iqtisodiy sohada ishtirok etishining o'zi inqiroz sababi va iqtisodiy rivojlanish uchun to'siq hisoblanmaydimi? Agar davlatning aralashuvi yetarlicha samarali bo'lmasa, buni qanday qilib to'g'rilash mumkin? Davlatning roliga taalluqli bo'lgan shu va boshqa savollarga javob qidirish bilan turli ilmiy maktablar va yo'nalishlar iqtisodchilarining aksariyati band.

Davlat tomonidan tartibga solish sohalari to'g'risidagi masala eng bahs-munozarali bo'lib, biz ushbu paragrafda unga javob topishga urinib ko'ramiz.

Adam Smit 18-asrning ikkinchi yarmidayoq davlatning asosiy majburiyatlari doirasini belgilab berdi:

- birinchidan, jamiyatni kuch ishlatish va boshqa mustaqil jamiyatlarning bostirib kelishidan himoyalash;

- ikkinchidan, imkon qadar, jamiyatning har bir a'zosini adolatsizlikdan va uning boshqa a'zolari tomonidan jabrlashdan himoyalash yoki yaxshi adolat hukmini o'rnatish;

- uchinchidan, ularni barpo etish va saqlab turish alohida shaxslar yoki kichik guruhlar manfaatlari yo'lida amalga oshirilmaydigan muayyan ijtimoiy inshootlar va ijtimoiy muassasalarni barpo etish va saqlab turish, chunki ulardan keladigan foyda hech

qachon alohida shaxslar yoki kichik guruhlarga xarajatlarni to'lay olmaydi, lekin ko'pincha xarajatlarni katta jamiyatga ortiqcha to'lashi mumkin⁷.

Ikki asrdan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramay, mazkur tasnif davlat faoliyati sohalarining asosiy ma'nosini aks ettiradi.

Yangi institutsional maktabning hozirgi vakillari davlat intervensionalizmini iqtisodiy asoslashni bozorning nuqsonlarida yoki nochorligida ko'rmoqda. Yangi institutsionalistlarning hozirgi talqinida davlatning funksiyalari quyidagilardan iborat⁸:

- *mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish*: transaksiya xarajatlari nolga teng bo'lmagan taqdirda mulkchilik huquqlarining taqsimlanishi resurslardan foydalanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi;

- *axborot bilan almashish tarmoqlarini barpo etish*: muvazanatli narx bozor ishtirokchilariga past xarajatli va kam buzib ko'rsatilgan axborot bilan almashish imkonini beruvchi rivojlangan axborot infratuzilmasi bazasida shakllanadi;

- *o'lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish*: davlatning ushbu yo'nalishdagi faoliyati almashinadigan tovarlar va xizmatlar sifatini o'lchash xarajatlarini pasaytirish imkonini beradi, yanada keng ma'noda esa universal choratadbirlar jumlasiga davlat tomonidan pul muomalasining tashkil etilishi ham kiradi, chunki almashuvning universal tadbir – pulning eng muhim funksiyalaridan biri;

- *tovarlar va xizmatlar bilan jismoniy almashish tarmoqlari va mexanizmlarini barpo etish*: bozor infratuzilmasi nafaqat axborot bilan almashish tarmoqlarini, balki tovarlar va xizmatlarning jismoniy harakatlanishi tarmoqlari (transport tarmoqlari, savdolar uchun uyushgan maydonchalar va h.k.)ni o'z ichiga oladi;

- *huquqni muhofaza qilish faoliyati va nizolarda «uchinchi» tomon rolini bajarish*: shartnomalarni bajarishda kutilmagan holatlarning paydo bo'lishi shartnoma tomonlarining ulardan opportunistik foydalanishidan kafolatlash uchun «uchinchi» tomon (sud)ning aralashuvini talab qiladi;

- *sof ijtimoiy farovonlikni yaratish «chiptasiz» muammosini keltirib chiqaradi*, bu uni moliyalash uchun davlat tomonidan majburlov choralaridan foydalanishni talab qiladi (birinchi navbatda mudofaa, keyin sog'liqni saqlash va ta'lim singari ijtimoiy farovonlikni yaratish).

Yangi Institutsional nazariya vositalariga tayanib, davlatni shakllantirish va rivojlantirish bosqichlarini tadqiq etgan holda, davlatni boshqarishning asosiy sohalarini tanlashning Institutsional sabablarini aniqlash mumkin bo'ladi.

12.2. Davlatning institutsional tabiati

Kelishuvlar va almashuvning oddiy shakllaridan tortib to hozirgi davrning rivojlanayotgan iqtisodiyotini ajratib turuvchi murakkab shakllargacha bo'lgan inson

⁷ Смит А. Исследование о природе и богатстве народов – М.: Лексидат, 1935. –С. 231.

⁸ Олейник А. Институциональная экономика. – М.: ИНФРА-М, 2000. –С. 344-345.

hamkorligining evolyutsiyasi o'z-o'zidan avtomatik tarzda yuz bergani yo'q.

Iqtisodiy tarixning katta qismida mayda ishlab chiqarish va mahalliy savdo-sotiq jarayonida tomonlarning individuallashtirilgan munosabatlari bilan tavsiflanuvchi almashuv xili ustunlik qildi. Bunday almashuv takrorlanib turishi, madaniy gomogenlik (ya'ni boyliklar umumiy to'plamining mavjudligi) va uchinchi shaxslar tomonidan nazorat va majburlovning mavjud emasligi bilan ajralib turadi. Bunday almashuv ishtirokchilari uchun cheklovlar qonli aloqalar, garovlar, garovga olinganlarni almashish kabi holatlarlar tufayli yuzaga kelardi.

Jamiyatning rivojlanishi bilan almashuv turlari ko'paydi, ko'proq ilgari belgilangan cheklovlar doirasidan tashqariga chiquvchi almashuv harakatlari amalga oshirildi. Bunday individuallashtirilmagan almashuv bozorni kengaytirish hamda yanada murakkab ishlab chiqarish va kichik jug'rofiy yoki etnik birliklar doirasidan tashqariga chiquvchi bitimlar foydalarini sotish imkonini berdi. Tomonlar o'rtasida tuzilgan yanada murakkab kelishuvlar shartnomalardan foydalanishni ta'minlovchi qo'shimcha institutlarning shakllanishiga yordam berdi. Almashuvning ushbu xili davlatning shakllanishiga va ixtisoslashgan institutlarning savdogarlarni himoyalash va savdo Kodekslarini qabul qilishdagi rolining o'sishiga xizmat qildi.

Shunday qilib, almashuvning uchinchi shakli paydo bo'ldi – bu uchinchi tomondan nazorat qilinadigan individuallashtirilmagan almashuv. Uchinchi tomondan kelishuvlar shartlarining ta'minlanishi hech qachon ideal va mukammal bo'lmaydi va u almashuv ishtirokchilari uchun katta xarajatlar bilan bog'liq. Davlat rivojlanishining dastlabki bosqichida uning faoliyatini ikki tomondan tavsiflash mumkin: bir tomondan – u mulk huquqlarini himoyalash va ta'minlash manbai bo'lib xizmat qildi, ikkinchi tomondan – ushbu funksiyalarni ko'pincha almashuv ishtirokchilari uchun katta miqdordagi transaksiya xarajatlari evaziga amalga oshirdi. Biroq, tomonlarning kelishuvlarni mastaqil ravishda ta'minlashi yanada katta xarajatlar bilan bog'liq edi, chunki murakkab jamiyatlarda xatti-harakatning opportunizim (aldash, tovlamachilik) kabi shakllari foydaliroq bo'ladi.

Davlat rivojlanishining yuqorida keltirilgan bosqichlariga davlat tuzilishining quyidagi turlari mos keladi⁹:

- 1) unda qonun chiqaruvchi, sud va huquqni muhofaza qilish organlari va umumiy qoidalar mavjud bo'lmagan hamjamiyat;
- 2) unda mutlaq huquqlarni tafsirlovchi umumiy qoidalar, qonun chiqaruvchi organ, sudlar mavjud bo'lgan, lekin polisiya yoki armiya mavjud bo'lmagan va bu bilan qonunga rioya etishga majburlash alohida xususiyatga ega bo'lgan jamiyat;
- 3) unda davlat qoidalarini belgilaydi, nizolar yuzaga kelganda hakamlar sudi funksiyasini bajaradi va mutlaq huquqlarni ta'minlaydi¹⁰.

⁹ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики – М.: Фонд экономической мысли "Начала", 1997. – 54-55 б.

¹⁰ Эгертссон Т. Экономическое поведение и институты. – М.: ДЕЛО. 2001. – С. 75-76.

12.3. Davlatning mohiyati va uning ta'rifi

Davlat nima? Institutsional yondashuvga muvofiq uning asosiy mohiyatini "transaksiya xarajatlari" kategoriyasidan foydalangan holda ochib berish mumkin.

D.Nortning ta'riflashicha, davlat – zo'rlikni amalga oshirishda qiyosiy ustunliklarga ega bo'lgan, chegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan belgilangan jug'rofiy hududni qamrab oluvchi tashkilot. Ushbu ustunliklar nimalar bilan belgilanadi?

Haqiqatdan ham, har qanday kafolatlangan almashuv, pirovardida, mol-mulkni himoyalashni sof kuch bilan amalga oshirishga yoki kuch ishlatish tahdidini solishga olib keladi. Shu ma'noda zo'rlik (kuch ishlatish), iqtisodiy jihatdan, xo'jalik faoliyatining boshqa ikki xilidan farq qilmaydi.

Bundan tashqari, transaksiya xarajatlari iqtisodiy tizimning samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi, ular iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tuzilmalar faoliyat ko'rsatishining samaradorligini taqqoslashda bazaviy mezonlardan biri hisoblanib, jamiyat, shu jumladan, davlat tuzumi faoliyatining barcha sohalarida agentlik munosabatlari ushbu mezonga asoslanadi. Shunday qilib, u yoki bu tuzilmani tanlash va rivojlantirish minimal transaksiya xarajatlari bilan shartlangan.

Demak, suveren (davlat) hokimiyati agentlik munosabatlarining xarajatlari bilan cheklangan va unga raqobat to'sqinlik qiladi¹¹. Endi ushbu holatga oydinlik kiritamiz. Agar jamiyatda tartibni saqlash va davlat funksiyalarini amalga oshirish o'lechsiz yuqori narxlarda amalga oshirilsa, u holda bu davlatning ichida ham, uning tashqarisida ham (ham rasmiy, qonun doirasida faoliyat yurituvchi, ham norasmiy) raqobatlashuvchi tuzilmalarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Soliq solish ehtimoli ham agentlik munosabatlari va o'lehash (soliq solish bazasini aniqlash va o'lehash) hamda soliqlarni yig'ish xarajatlari bilan bog'liq qator cheklovlar tufayli yuzaga keladi.

Shunday qilib, davlat – nazariy jihatdan eng samarali majbur qilish organi hisoblanib, bunda uning samaradorligi uning legitimligiga, ya'ni "soliq solinadigan fuqarolar tomonidan" davlatda kuch ishlatish huquqi mavjudligining tan olinishiga bevosita bog'liq. Chunki agar jamoat fikriga mos keladigan bunday tan olish mavjud bo'lsa, u holda davlat o'z funksiyalari va maqsadlarini amalga oshirish uchun cheklangan resurslardan oqilona foydalanuvchi tashkilot sifatida o'z imkoniyatlarini aholining ushbu funksiyalar va maqsadlar bajarilishiga qarshiligini yengish uchun sarflamasligi mumkin¹².

12.4. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik konsepsiyasi

Fuqarolar bilan davlat o'rtasida huquqlarning taqsimlanishi, odatda, jamoat shartnomasi rolini o'ynovchi Konstitutsiyada qayd etiladi. Biroq davlatning mohiyati

¹¹ Эгертсон Г. Экономическое поведение и институты. – М.: ДЕЛО, 2001. – С. 77.

¹² Томбовцев В.Л. Государство и переходная экономика: Пределы управляемости. – М.: МГУ – ТЕИС, 1997. – С. 34.

fuqarolar bilan davlat apparati o'rtasida yuzaga keladigan hokimlik munosabatlari bilan belgilanadi.

Kelishuvlarning uchinchi tomonning kuchlari bilan samarali ta'minlanishiga so'ngra norasmiy cheklovlarni ham samarali qiladigan qoidalarni yaratish yo'li bilan erishiladi. Lekin kelishuvlarni muayyan qoidalarni qo'llovchi ta'sirchan huquqiy tizim orqali uchinchi tomonning kuchlari bilan ta'minlash muammosi institutsional evolyutsiya tadqiqotlaridagi eng muhim muammo hisoblanadi.

Davlatning yuqorida keltirilgan ta'riflari ko'p jihatdan uning shartnomaviy mohiyatini tavsiflaydi, ya'ni davlat – bu jamoat shartnomasi. U tartibni ta'minlash vositasi sifatida (nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy almashuvlarning ham tartibga solinganligi) kuch ishlatish holatini emas, balki fuqarolarning o'zaro kutishlari tizimi sifatida ushbu tartibning o'zini o'rnatish holatini ta'kidlaydi.

Davlatning shartnomaviy nazariyasidan tashqari davlatning asosan ekspluatatorlik mohiyatini nazarda tutuvchi nazariya ham mavjud.

J.Byukenen¹³ o'z asarlarida davlatning jamiyatdagi rolining ikki tomonlamaligiga alohida e'tibor qaratadi, ya'ni davlat ham himoya qiluvchi, ham ishlab chiqaruvchi vositadir.

Himoya qiluvchi yoki huquqiy davlat konstitusion bosqichda kelishuvchi tomonlarga nisbatan konsyeptual tashqi va huquqlarni hamda bunday huquqlarni ixtiyoriy ravishda almashish bo'yicha shartnomalarni ta'minlash uchun yagona javobgarlikka ega bo'lgan huquqlarni ta'minlash instituti yoki organi sifatida paydo bo'ladi. Ushbu bosqichda davlat faqatgina konstitutsiyaviy shartnomada mustahkamlangan huquqlarni ta'minlaydi va ijtimoiy nye'matlarni taqsimlash va qayta taqsimlash bilan bog'liq emas. Sud hokimiyati jamoaviy tanlovni amalga oshiruvchi qonun chiqaruvchi hokimiyatga qaram emas.

Gap ijtimoiy nye'matlarni ishlab chiqarish haqida borganda, ishlab chiqaruvchi davlat namoyon bo'ladi. Davlat konstitutsiyadan keyingi (shartnomadan keyingi) bosqichda amalga oshiriladigan mazkur rolda muayyan huquqlarni "himoya qilmaydi", balki jamiyatning iqtisodiy farovonligi darajasining oshishiga, hech bo'lmaganda nazariy jihatdan, eng yaxshi ko'maklashuvchi ishlab chiqarish jarayonini o'zida mujassam etadi. Nazariy jihatdan olib qaralganda, mazkur jarayonning natijalari ularning yakuniy natijalarga ta'siri tanlovni amalga oshirishning konstitusion qoidalari bilan belgilanadigan insonlar afzal bilishlarining tarkibini aks ettiruvchi individlar manfaatlarining uyg'unlashuvini o'zida namoyon etadi.

Shu munosabat bilan xususiy va jamoat nye'matlarini, ularni ishlab chiqarish xarajatlarini taqsimlash va ishlab chiqarish hajmi borasidagi yakuniy qaror qanday bo'lishi ularga bog'liq bo'lgan yakka tartibdagi afzal bilishlarni aniqlashga e'tibor qaratish lozim.

Konstitutsiyadan keyingi shartnoma sharoitida alohida subyektlar uchun ushbu qayta taqsimlashni o'z manfaatlari yoki alohida guruhlar manfaatlari yo'lida amalga

¹³ Byukenен Дж. Границы свободы. – М.: Таурус Альфа, 1977. – С. 272.

oshirish imkoniyati mavjud. Agar himoya qiluvchi davlat funksiyasini amalga oshiruvchi amaldorlarning o'zlari yakka tartibdagi hokimiyatni mustahkamlagan holda shartnoma shartlarini bajarishmasa, davlat jamiyatni siyosiy jihatdan ta'sir etuvchi alohida subyektlar manfaatlarini yo'lida ekspluatatsiya qiluvchi majburiy ryepressiv mexanizm sifatida qabul qilina boshlaydi.

12.5. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»

Istalgan boshqa tashkiliy tuzilma singari davlatning faoliyat ko'rsatishi ham transaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Va ular katta miqdordagi transaksiyalarga qaraganda qanchalik ko'p bo'lsa, davlat shartnoma shartlarini bajarishning kafili sifatda ishtirok etadi. Shaxs va davlat o'tasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlari *murakkab* va *pozitsion* xususiyatga ega. Birinchidan, shaxslar davlatga nazorat qilish huquqi bilan birga ushbu huquqni o'z vakillariga – davlat xizmatchilariga o'tkazish huquqini ham topshirishadi. Ikkinchidan, shaxslar nazorat qilish huquqini muayyan shaxsga emas, balki davlat tuzilmasida ma'lum mavqeni egallab turgan funkcionyer - *byurokratlarga* topshirishadi. Hukumronlik munosabatlari funkcionyerlarning shaxsiy xususiyatlariga emas, balki ularning «oqilona yaratilgan qoidalar bilan asoslangan ishbilarmonlik mahoratiga» asoslanadi. Mulkehilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishda davlatning roli qanchalik faol bo'lsa, davlatning ichki tuzilishi shunchalik murakkab va davlat xizmatchilarining soni shunchalik yuqori. Demak, davlat apparatining ichida aylanuvchi axborotning buzib ko'rsatilishi darajasi shunchalik yuqori bo'ladi. Bundan tashqari, monitoring va davlat tomonidan o'z vakillari – byurokratlarning opportunistik xatti-harakatlarini oldini olish xarajatlari ham ortadi. Shuning uchun davlatning mulkehilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish jarayoniga har qanday aralaShuvini modellashtirishda, birinchidan, axborotning ehtimoliy buzib ko'rsatilishini, ikkinchidan, majbur qilishdan *legitim* foydalanish ehtimoli hamma vaqt 100 foizdan kamligini hisobga olish zarur.

Shu nuqtai nazardan bozorning «muvaffaqiyatsizliklari» bilan bir qatorda davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»ni ham e'tiborga olish lozim. Xususan, davlatning quyidagi «muvaffaqiyatsizliklari» ajratiladi:

- *daromadlar va xarajatlarning mos kelmasligi*: oddiy firmadan farqli o'laroq, davlatning qat'iy byudjet cheklovi darajasi mutlaq darajadan ancha yiroq, davlat, hatto agar o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarishga qodir bo'lmagan taqdirda ham, uni bankrotga aylantirish ancha mushkul;

- *davlat faoliyati samaradorligining aniq mezonlari mavjud emasligi*: firma uchun foyda singari samaradorlikning aniq mezonlari mavjud emasligi tufayli davlat tuzilmalari ularni mustaqil ishlab chiqilgan standartlar bilan almashtiradi va ushbu holatda davlatning faoliyati ularning o'zlari tomonidan beriladigan mezonlar (byudjet tushumlarining o'sishi, davlat nazoratining ekspansiyasi va h.k.) bo'yicha baholanadi;

- *oldinga qo'yilgan natijalardan farq qiluvchi natijalarga erishish ehtimoli*: axborot xarajatlari hamda monitoring va nazorat xarajatlarning o'sishi amalga

oshirilgan vazifalarning oldinga qo'yilgan vazifalardan muntazam farq qilishi uchun zamin yaratadi (yuqorida keltirilgan, unda davlatning kuch ishlatishdan xususiy foydalanishni cheklashga urinishi uning eskalasiyasiga olib kelishi mumkin bo'lgan model bunga yaqqol misol bo'ladi);

- *resurslarning noteng taqsimlanishi*: transaksiya xarajatlari noldan farq qilganda resurslarga bo'lgan mulkchilik huquqlarini taqsimlashda davlat uchun adolatlilikning bir necha standartlari mavjud; Paryeto bo'yicha optimum bilan bir qatorda quyidagilar ana Shunday standartlar hisoblanadi: Kaldora qoidasi (agar resurslarni taqsimlash natijasidan yutayotgan tomon yutqazayotgan tomonga yo'qotishlarni qoplashga qodir bo'lsa, resurslarni taqsimlashga o'zgartirish kiritishga yo'l qo'yiladi), Rolz qoidasi (eng kam ta'minlanganlarning ahvolini yaxshilovchi - resurslarning adolatli taqsimlanishi) va ko'plab boshqa standartlar.

Shuning uchun ikkita ideal holat (bir tomondan, shartnomaning bajarilishi qisman kafolatlangan mulkchilik huquqlarini xarajatlarsiz faoliyat ko'rsatuvchi bozor almashuvi asosida taqsimlash va, ikkinchi tomondan, huquqlar bilan almashish ustidan nazoratni shartnoma tomonlarining manfaatlari yo'lida harakat qiluvchi davlatga o'tkazish) o'rtasida emas, balki ikkita takomillashmagan muqobil variantlar o'rtasida tanlashga to'g'ri keladi. Bozor va davlat o'rtasidagi tanlov faqat nomukammalliklarning turli darajalari va xillari o'rtasidagi tanlov hisoblanadi. Shunday qilib, mulkchilik huquqlarini almashish va himoya qilishning bozor mexanizmi noldan farq qiluvchi transaksiya xarajatlarini va kuch ishlatish eskalasiyasini nazarda tutadi, *davlat tomonidan* kuch ishlatishdan foydalanish uchun monopol huquqning qo'lga kiritilishi ham, bu safar davlat apparatining ichida, transaksiya xarajatlarining o'sishiga olib keladi, bu hol huquqlarning taqsimlanishida muntazam buzib ko'rsatishlarni keltirib chiqaradi.

Shu munosabat bilan O.Uilyamson mulkchilik huquqlarini taqsimlashning u yoki bu varianti samaradorligini, uni faraziya bilan emas, balki *real* amalga oshiriladigan muqobil variantlar bilan taqqoslagan holda baholashni taklif etadi. Agar taqsimlashning qaysidir varianti uchun uni ta'riflash va katta miqdordagi sof yutuq bilan joriy etish mumkin bo'lgan muqobil variantni taklif etish mumkin bo'lmasa, uni optimal deb hisoblash lozim. Shu nuqtai nazardan, ilgari samarasiz hisoblangan mulkchilik huquqlarini taqsimlash misollari real muqobil variantlarni hisobga olgan holda, optimal bo'lib chiqmoqda.

Xulosa

Davlat tashkilotning bir turi hisoblanadi. Davlatning o'lchamlari katta bo'lsa-da, iqtisodiyotga davlatning iqtisodiyotga aralashuvini tahlil qilish mikroiqtisodiyot emas, balki makroiqtisodiyot predmetiga kiradi. Davlatni alohida tashkilot sifatida emas, balki institut sifatida ko'rib chiqish lozim. Fuqarolar tomonidan o'z huquqlari bir qismining davlatga topshirilishi holati bunday yondashuvning asosini tashkil qiladi. Davlat o'z faoliyatini aynan shu asosda amalga oshiradi, ya'ni davlatning mohiyati fuqarolar va

davlat apparati o'rtasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlari bilan belgilanadi. Shuning uchun Institutsional nuqtai nazardan davlatning asosiy funksiyasi - mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdan iborat. Davlatning optimal o'lchamlari ularda davlat kafil sifatida boshqa kafillar (bitim tomonlari, arbitr, ijtimoiy guruh)ga qaraganda samaraliroq faoliyat ko'rsatadigan bitimlar doirasi bilan belgilanadi. Davlatning optimal o'lchamlari absolyut emas, balki tarixan shartlangan.

Tayanch so'zlar va iboralar

Davlatning funksiyalari, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish, axborot bilan almashish tarmoqlari, o'lchash va tortish standartlari, tovarlar va xizmatlar bilan almashish, huquqni muhofaza qilish, ijtimoiy faravonlik, ijtimoiy shartnoma, Konstitutsiya, huquqiy davlat, davlatning «muvaffaqiyatsizliklari», Kolardo qoidasi, Rolz qoidasi.

Takrorlash uchun savollar

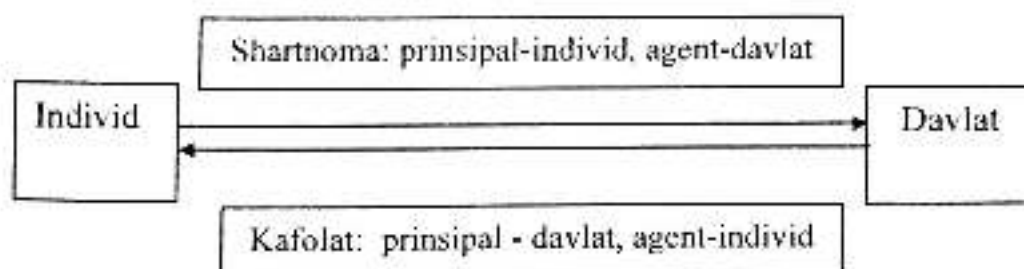
1. "Davlat"ga ta'rif bering. Davlatning institutsional mohiyatini tushuntirishga urinib ko'ring. Ta'rifdan kelib chiqib, davlatning asosiy funksiyalarini sanab bering.
2. Davlat, institutlar va iqtisodiy tizim o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?
3. Davlatning shartnomaviy va ekspluatatorlik tabiati nima?

13-BOB. DAVLATLAR XILLARI

- 13.1. Davlat va «prinsipal-agent» muammosi
- 13.2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi
- 13.3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi
- 13.4. Davlat xususiyatini baholash usullari va mezonlari
- 13.5. Korrupsiya muammosi

13.1. Davlat va «prinsipal-agent» muammosi

Davlatni fuqarolar bilan davlat apparati o'rtasidagi ijtimoiy shartnoma orqali ta'riflash «prinsipal-agent» muammosini oldingi o'ringa suradi. Bu yerda birinchi galda kim «prinsipal» va kim «agent» ekanligini aniqlab olish talab etiladi. Javob umuman aniq emas. Fuqaro ham, davlat ham ikki tarafdin rol o'ynaydi. Bir tomondan, fuqaro davlatga ayrim funksiyalarning bajarilishini yuklagan holda uning tarkibini belgilaydi, ya'ni u «prinsipal», davlat esa «agent» hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, fuqaro «agent» rolida ishtirok etib, shartnomalar bajarilishining kafili sifatida davlatning qarorlariga bo'ysunadi. J.Byukenen¹⁴ ushbu ikki tarafdinlikni «bo'ysunuvchining paradoksi» deb nomlagan: inson o'zini bir vaqtning o'zida ham davlat boshqaruvining ishtirokchisi – ob'ekti sifatida, ham o'zi tanlamagan xatti-harakat me'yorlariga amal qilishga majbur etiladigan subyekt sifatida qabul qiladi. Shunday qilib, «prinsipal-agent» muammosi mazkur holatda ikki tarafdinlik xususiyatga ega va uni quyidagi chizma yordamida tasvirlash mumkin:

13.1-rasm. «Prinsipal-agent» munosabati

«Prinsipal-agent» modeli davlatning faoliyat ko'rsatishi bilan bog'liq quyidagi xavf-xatarlarni aniqlash imkonini beradi. Birinchidan, davlat o'z nazorati sohasini tomonlar bilan aniq kelishilgan bitimlar doirasidan tashqariga ham yoymaydimi, degan xavf-xatar haqida 1651 yildayoq mashhur ingliz faylasufi Tomas Gobbs o'zining aynan «Lyeviafan», deb nomlanuvchi kitobida ogohlantirgan edi. Ikkinchidan, bir tomondan, davlat kuch ishlatishni qo'llash uchun monopoliya huquqidan foydalangan holda, fuqarolarning manfaatlarini inkor etmaydimi? Ikkinchi tomondan, fuqarolar

¹⁴ Byukenen Ж. Границы свободы. – М.: Таурус Альфа, 1977. – С. 272.

davlat tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlar haqini to'lashdan bosh tortishga urinib, huddi jamoat transportidagi oddiy chiptasiz kimsa kabi, o'zlarini opportunistlarcha tutishmaydimi? Chunki davlat xizmatlari va jamoat transporti xizmatlari ijtimoiy farovonlik xususiyatiga ega.

Ikki taraflama «prinsipal-agent» muammosining qay tarzda hal etilishiga qarab, davlatning turli modellari shakllanadi. Nazariy jihatdan yakka hisob-kitoblardan hosil bo'lgan davlat shartnoma vositasi sifatida, murakkab almashuvga ko'maklashish va uni amalga oshirish vositasi sifatida paydo bo'ladigan davlatdan mutlaq farq qiladi.

O'z navbatida, davlatning ikkita benuqson modeli mavjud. Biz, D.Nort bo'yicha, «shartnomaviy» deb ataydigan birinchi model yuqorida sanab o'tilgan muammolarni hal etish chog'ida paydo bo'ladi. Ikkinchi – «ekspluatator» modeli unda davlatning ham, fuqaroning ham opportunistik xatti-harakatiga to'siq mavjud bo'lmagan davlat faoliyatini yoritadi. O'zaro munosabatlarning ikkala tomoni ham, bir-birida birinchi navbatda dushmanni ko'rgan holda, o'z zimmasiga olgan majburiyatlarni ado etmaydi. Shu o'rinda har bir modelni alohida tarzda batafsil ko'rib chiqamiz.

13.2. «Shartnomaviy» davlat tushunchasi

Shartnomaviy davlatning qisqacha ta'rili shunday bo'ladi: bu – faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo'lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to'lashga majburiyat deb emas, balki o'z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan majburiyat sifatida qaraydi. Boshqacha aytganda, davlatning roli ularda mulkchilik huquqlarini himoya qilishni davlat ixtiyoriga topshirish qulay bo'ladigan bitimlar doirasi bo'yicha kafil roli bilan chegaralanadi. Transaksiya xarajatlari nolga Teng bo'lmagan taqdirda, mulkchilik huquqlarini himoya qilish funksiyasidan tashqari, davlat Kouz nazariyasida yoritilgan huquqlarning optimal taqsimlanishini ko'zda tutgan holda ularni tafsirlash jarayoniga ham aralasha boshlaydi. Shunday qilib, shartnomaviy davlatning maqsadi huquqlarni ularni optimal tarzda tasarruf etishga qodir bo'lgan iqtisodiy subyektlar qo'liga topshirish asosida mulkchilik huquqlarining jamiyatning umumiy daromadini oshiradigan tarzda taqsimlanishiga erishishdan iborat. Qanday sharoitda shartnomaviy davlat mavjud bo'ladi?

1. *Davlat faoliyatining aniq konstitutsiyaviy doiralarining mavjud bo'lishi* Konstitutsiyada shaxslar tomonidan davlatga topshiriladigan va hech bir sharoitda byegonalashtirilishi mumkin bo'lmagan huquqlar eksplisit tarzda kelishilgan. Bundan tashqari, davlat apparatining o'zi ular asosida faoliyat ko'rsatadigan me'yorlar aniq ifodalangan¹⁵.

2. *Fuqarolarning davlat faoliyatida ishtirok etishi mexanizmlarining mavjud bo'lishi.* Fuqarolar davlat faoliyatida ishtirok etishining siyosiy mexanizmlari jumlasiga demokratik tartibotlar kiradi. Biroq demokratiya me'yorlari o'z o'zicha yetarli emas,

¹⁵ Тамбоуца В. Государства и переходная экономика: пределы управляемости – М.: 1999 – С. 80-81

ular fuqarolar ishtirokining barqaror an'alariga tayanishi lozim, ular ba'zan fuqarolarning umumiy farovonlikning o'sishini ta'minlashdagi roli tufayli ijtimoiy kapital deb ataladi. Iqtisodiy sohada fuqarolar ishtirokining an'analari alohida firmalar darajasida o'zini o'zi boshqarishni rivojlantirish shaklini qabul qiladi. Ish o'rnidagi demokratiya umuman jamiyatni demokratlashtirishning unsuri hisoblanadi: inson, agar u davlatni demokratik boshqarishda faol ishtirok etishga intilsa, o'zining kundalik turmushida demokratik o'zini o'zi boshqarish tajribasiga ega bo'lishi lozim.

3. *Mulkehilik huquqlarini taqsimlashning asosiy muqobil mexanizmi sifatida bozor institutining mavjud bo'lishi.* Davlat mulkehilik huquqlarining bozorda nolli transaksiya xarajatlari chog'ida erishilishi mumkin bo'lgan tarzda taqsimlanishiga erishishni ko'zlaydi. Shuning uchun davlat vaqti-vaqti bilan bozorga taqqoslanmagan holda faoliyat ko'rsata olmaydi.

4. *Mulkehilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish muqobil mexanizmlarining mavjudligi.* «Ovoz»dan foydalanish, ya'ni fuqarolarning davlatning faoliyatida ishtirok etishi bilan bir qatorda «chiqish» - shaxslarning shartnomalar bajarilishining boshqa kafillariga murojat etishining muqobil variantlari ham mavjud bo'lishi kerak. Muqobil kafillar sifatida boshqa davlatlar, davlatni nazorat qiluvchi guruhga muholifat, mafiya, ijtimoiy guruh, hakamlar sud'yasi ishtirok etishi mumkin. Subinstitutlar qanchalik takomillashgan bo'lsa, davlat shunchalik kam darajada erkinlikka ega, umumiy daromadning shunchalik katta ulushi fuqarolarning qo'llariga tyegadi. Shu nuqtai nazardan bir davlat mintaqalari o'rtasidagi hamda davlatlar o'rtasidagi migrasion oqimlar insonlarning samarasiz davlat apparatiga qarshi ovoz berish istagini aks ettiradi. Umuman olganda mulkehilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish mexanizmlarining «bozori» haqida gapirish mumkin. Ushbu bozorda shaxslar nafaqat muayyan jamiyat doirasidagi mavjud muqobil variantlar o'rtasida tanlaydi, balki boshqa mamlakatlarda mavjud bo'lgan, tarixda yoki nazariyada mavjud bo'lgan muqobil variantlarni ham hisobga olishadi. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida bunday bozor ayniqsa yaqqol ifodalangan: ushbu bozorning davlatni uning shartnomalarning muqobil kafillari bilan raqobatlashishi jarayonida isloh qilishdagi roli o'ta muhim.

13.3. «Ekspluatatorlik» davlati tushunchasi

Shartnomaviy davlatdan farqli o'laroq ekspluatatorlik davlati o'z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog'i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi. Ekspluatatorlik davlatining mulkehilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdagi asosiy maqsadi «mulkning boshqaruvchi rentasini oshiruvchi tarkibiga» erishishdan iborat, hatto agar bunga umuman jamiyat farovonligiga ziyon yetkazib erishilsada. Masalan, qirollar o'rta asrlar korporatsiyalariga hunarmandchilikning rivojlanishi va texnika taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi ko'plab huquqlarni topshirib, buning o'rniga barqaror tushumlar manbasiga erishgan. Bundan tashqari, davlat unga ijtimoiy shartnoma bilan berilgan doiralar bilan chegaralanmaydi, davlat apparati insonlar o'rtasidagi o'zaro

hamkorlikning yangi sohalariga doimiy ekspansiyani amalga oshiradi, bu hol ekspluatatorlik davlatining o'z daromadlarini va davlat byudjeti orqali o'tuvchi resurslar hajmini oshirishga intilishi bilan izohlanadi.

Ekspluatatorlik davlati faoliyatidan ko'riladigan zararni faqat og'ir soliqlar (nohaq yig'imlar) va mulkehilik huquqlarini taqsimlash *muntazam* va *oldindan aytib bo'ladigan* xususiyatga ega bo'lgan taqdirda qisqartirish mumkin. Og'ir soliqlarning oldindan aytib berilishi davlatning ham, uning fuqarolarining ham manfaatlariga xizmat qiladi, bunda davlat uzoq muddatli istiqbolda barqaror daromadga ega bo'ladi, fuqarolar esa o'z faoliyatini davlatga ajratmalarning yuqori, lekin oldindan ma'lum bo'lgan darajasini hisobga olgan holda rejalashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu nuqtai nazardan ekspluatatorlik davlati ko'p jihatdan mafiya bilan umumiylikka ega – ularning ikkalasi ham o'zi nazorat qiladigan hududa yashovchilardan soliq yig'sada, lekin ayni paytda «chegarani biladigan» va buning ustiga ularni «o'g'irlash va qochish» tamoyili bo'yicha harakat qiluvchi «qo'nimsizlar»dan himoyalovchi «o'troq» qarqochiga o'xshaydi.

Ekspluatatorlik davlatining faoliyat ko'rsatishida majbur qilish salohiyatining fuqarolar o'rtasida taqsimlanishi muhim rol o'ynaydi. Chunki aynan shaxs yoki kuch ishlatining katta imkoniyatiga ega bo'lgan guruh davlat apparatini nazorat qiladi va kuch ishlatishni qo'llash monopoliyasini qo'lga kiritadi. Aynan shuning uchun harbiy texnologiyaning rivojlanishi ekspluatatorlik davlati faoliyatining asosiy omillaridan biriga aylanadi. Bu esa, o'z navbatida, uning ichki beqarorligini nazarda tutadi. Haqiqatdan ham, harbiy texnologiyaning o'zgarishi kuch ishlatish salohiyatining turli aholi guruhlari o'rtasida qayta taqsimlanishiga, Demak, davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning almashishiga olib keladi. Davlatning ekspluatatorlik modelidan shartnomaviy modelga o'tish ham mumkin. Bundan davlat qurilishi dinamikasining, Demak, mulkehilik huquqlari tarkibi dinamikasining tyebrantirib turuvchi xususiyati haqidagi taxminlar kelib chiqadi. Rentani undirishga yo'naltirilgan tizimdan keyin samaradorlikni oshiruvchi tizim kelishi muqarrar va aksincha.

13.4. Davlat xususiyatini baholash usullari va mezonlari

Davlatning xilini aniqlash (shartnomaviy yoki ekspluatatorlik) davlat byudjetining tarkibini tahlil qilish imkonini beradi. Firmaning balansi kabi davlat byudjeti ham institutsional tahlil uchun zarur bo'lgan yetarli miqdordagi axborotni beradi. Talab etiladigan ma'lumotlar qabul qilingan va real ijro etilgan davlat byudjeti daromadlar va xarajatlar qismlarining qator moddalarida mujassamlangan. Bundan tashqari, agar byudjet taqchilligi mavjud bo'lsa, uni qoplash usullari davlatning muhim tavsifi hisoblanadi. Quyida davlat byudjetining taxminiy tarkibini keltiramiz:

DAROMADLAR	XARAJATLAR
<i>Soliq daromadlari,</i> Shu jumladan: foyda solig'i daromad solig'i qo'shilgan qiymat solig'i maxsus soliqlar aksizlar eksport-import bojlar resurs to'lovlari letsenziyalar <i>Soliqdan tashqari daromadlar,</i> Shu jumladan: tashqi iqtisodiy faoliyatdan daromadlar davlat mulkida bo'lgan aktivlar davlat zahiralarini amalga oshirish Byudjet kreditlarini qaytarish Maqsadli byudjet fondlari Jami	Iqtisodiyotga byudjet kreditlari Tashqi iqtisodiy faoliyat Ijtimoiy-madaniy tadbirlar Fan Mudofaa Huquqni muhofaza qilish faoliyati Adliya Davlat hoshqaruvi Davlat zahiralarini to'ldirish Favqulodda holatlar bo'yicha xarajatlari Xizmat ko'rsatish hamda tashqi va ichki qarzni to'lash Mahalliy byudjetlarni moliyalash Jami
	Taqchillik

Davlatni u yoki bu xilga kiritishning birinchi mezon – bu daromadlar turli moddalarining nisbati. Soliqdan tashqari tushumlarning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi shunchalik faol bo'ladi – bunday holatda uning roli shartnomalar bajarilishining oddiy kafili doirasidan tashqariga chiqadi. Byudjet soliqdan tashqari daromadlari ulushining dinamikasi barqaror tendensiyaning mavjudligi haqida gapirish imkonini bermaydi. Buning ustiga turli xildagi soliq tushumlari nisbatining tahlili ularning masodara xususiyati haqida (renta to'lovlari va maxsus soliqlar ustunlik qilishida), yoki soliq tizimining ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantirish maqsadlariga bo'ysunishi («bozor» soliqlari: foyda solig'i, QQS, aksizlar, daromad solig'i, mol-mulk solig'i ustunlik qilgan holatda) haqida fikr yuritishga imkon beradi. Ta'kidlash lozimki, byudjetda «bozor» soliqlarining ulushi barqaror qisqarish tendensiyasiga ega. Shuningdek, soliqlarning yig'ilishi, ya'ni amaldagi soliq tushumlari va soliq solish bazasining real miqdorlaridan kelib chiqib hisoblab yozilgan soliqlar o'rtasidagi nisbat to'g'risidagi ma'lumotlar ham muhim axborotni o'zida mujassamlantiradi. Soliqlarning yig'ilishi qanchalik yuqori bo'lsa, davlat shartnomaviy modelga shunchalik yaqin bo'ladi.

Ikkinchi mezon – davlat xarajatlarining tarkibi va birinchi navbatda real moliyalangan hamda davlat byudjeti to'g'risidagi qonunda qayd etilgan xarajatlar nisbati. Ekspluatatorlik davlatida uning majbur qilish salohiyatini saqlab qolish va kuchaytirish bilan bog'liq xarajatlar («kuch ishlatuvchi» vazirliklarni saqlab turish xarajatlari) hamda bevosita davlat apparatini saqlab turish uchun yo'naltirilgan xarajatlarni moliyalashning ustuvorligi o'rin tutadi. Mudofaa, huquqni muhofaza qilish faoliyati va davlat apparati xarajatlarni katta tayyorgarlik bilan amalga oshiradi.

Xarajatlar moddalari
Huquqni muhofaza qilish faoliyati (adliyasiz)
Ijtimoiy-madaniy tadbirlar
Davlat boshqaruvi
Xalqaro faoliyat (shu jumladan davlatning tashqi qarzig'a xizmat ko'rsatish)
Mudofaa

Uchinchi mezon – byudjet taqchilligini moliyalash usullari. Byudjet taqchilligini qoplashning uchta asosiy usuli – Markaziy bankning hukumatga kreditlari, tashqi va ichki qazlardan ekspluatatorlik davlati birinchisini afzal ko'radi. Bundan tashqari, markaziy bankning kreditlaridan foydalanish davlatga musodara xususiyatiga ega bo'lgan «inflyasiya solig'i» orqali daromad olish imkonini beradi.

Byudjet taqchilligini moliyalash usuli
MB kreditlari, tashqi kreditlar, qimmatli qog'ozlar
Xazina majburiyatlari

Aksincha, shartnomaviy davlat byudjet taqchilligini moliyalashning eng kam inflyasiya usuli – tashqi bozordagi qazlarni afzal ko'radi. Ichki bozordagi qazlar uzoq muddatli davrda inflyasiya xavfini tug'diradi va jamiyat umumiy farovonligining o'sishiga to'sqinlik qiladi, chunki moliyaviy resurslar real sektordan davlat qarz majburiyatlari bozoriga oqib kyetadi.

13.5. Korrupsiya muammosi

Korrupsiya nazariyasining rivojlanishi davlatning iqtisodiyotdagi roli to'g'risidagi masalaga nisbatan yangicha yondashuvga misol bo'ladi va shu bilan birga nazariy jihatdan to'liq anglab yetilmagan tajribadan to'g'ridan-to'g'ri xulosa qilishning xavfliligini o'zida namoyon etadi.

Faqatgina 1970-yillarga kelib korrupsiyaning iqtisodiy muammo ekanligi anglab yetildi. Korrupsiya – bu nafaqat rivojlangan va o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlarning, balki butun jahonning muammosi. 13.1-jadvalda iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning demokratlashganlik darajasi bo'yicha mutlaqo turlicha bo'lgan 50 ta mamlakat bo'yicha korrupsiyalanish indyeksi keltirilgan.

Korrupsiyalanish indyeksi quyidagi qator omillarni baholash usullari yordamida hisoblab chiqilgan: yuridik qoidalarning ochiq-oydinligi, idoraviy tuzilmalarning yetukligi, erkinlashish darajasi, lisyenziyalar olish va ro'xatdan o'tkazishning qiyinligi, sud tizimlarining samaradorligi, byurokратиyaning omilkorlik darajasi, fiskal tizimning samaradorligi va ochiq-oydinligi, bojxona ishining samaradorligi va h.k. Mamlakatning indyeksi (noldan 10 gacha bo'lgan shkala bo'yicha) qanchalik yuqori bo'lsa, uning korrupsiyalanish darajasi shunchalik past bo'ladi.

**O'tish iqtisodiyotga ega mamlakatlar YaIM xufyona iqtisodiyot ulushi
dinamikasi (YaIMga nisbatan % hisobida)**

Mamlakat	Korrupsiyalanish indeksi	Xarid qobiliyati darajasi, AQSh doll.	Mamlakat	Korrupsiyalanish indeksi	Xarid qobiliyati darajasi, AQSh doll.
Daniya	9,94	21,23	Belgiya	5,25	21,66
Finlyandiya	9,48	17,76	Chexiya	5,20	9,77
Shvetsiya	9,35	18,54	Vengriya	5,18	6,41
Yangi Zelandiya	9,23	16,36	Pol'sha	5,0	5,40
Kanada	9,10	21,13	Italiya	5,03	19,87
Niderlandiya	9,03	19,95	Malayziya	5,01	9,02
Norvegiya	8,92	21,94	JAR	4,95	5,03
Avstraliya	8,86	18,94	Janubiy Koreya	4,29	11,45
Singapur	8,66	22,77	Urugvay	4,14	6,63
Lyuksemburg	8,61	37,93	Braziliya	3,56	5,40
Shvetsariya	8,61	25,86	Ruminiya	3,44	4,36
Shimoliy Irlandiya	8,28	15,68	Turkiya	3,21	5,58
Germaniya	8,23	20,07	Tayland	3,06	7,54
Buyuk Britaniya	8,22	19,26	Filippin	3,05	2,85
Isroil	7,97	16,49	Xitoy	2,88	2,92
AQSh	7,61	26,98	Argentina	2,81	8,31
Avstriya	7,61	21,25	Venesuela	2,77	7,90
Gonkong	7,28	22,95	Hindiston	2,75	1,40
Portugaliya	6,97	12,67	Indoneziya	2,72	3,80
Fransiya	6,66	21,03	Meksika	2,66	6,40
Yaponiya	6,57	22,11	Pokiston	2,53	2,23
Kosta-Rika	6,45	5,85	Rossiya	2,27	4,48
Chili	6,05	9,52	Kolumbiya	2,23	6,13
Ispaniya	5,90	14,52	Boliviya	2,05	2,54
Gretsiya	5,35	11,71	Nigeriya	1,76	1,22

Manba: XITB ma'lumotlari

Byurokratik apparatning korrupsiyasiga qarshi kurashish muammosiga turli xalqaro tashkilotlar, shu jumladan Jahon bankining materiallarida katta e'tibor qaratiladi. 13.2-rasmda byurokratiyaga qarshi kurashish va davlat institutlarining qobiliyatini oshirish yuzasidan asosiy tadbirlar keltirilgan.

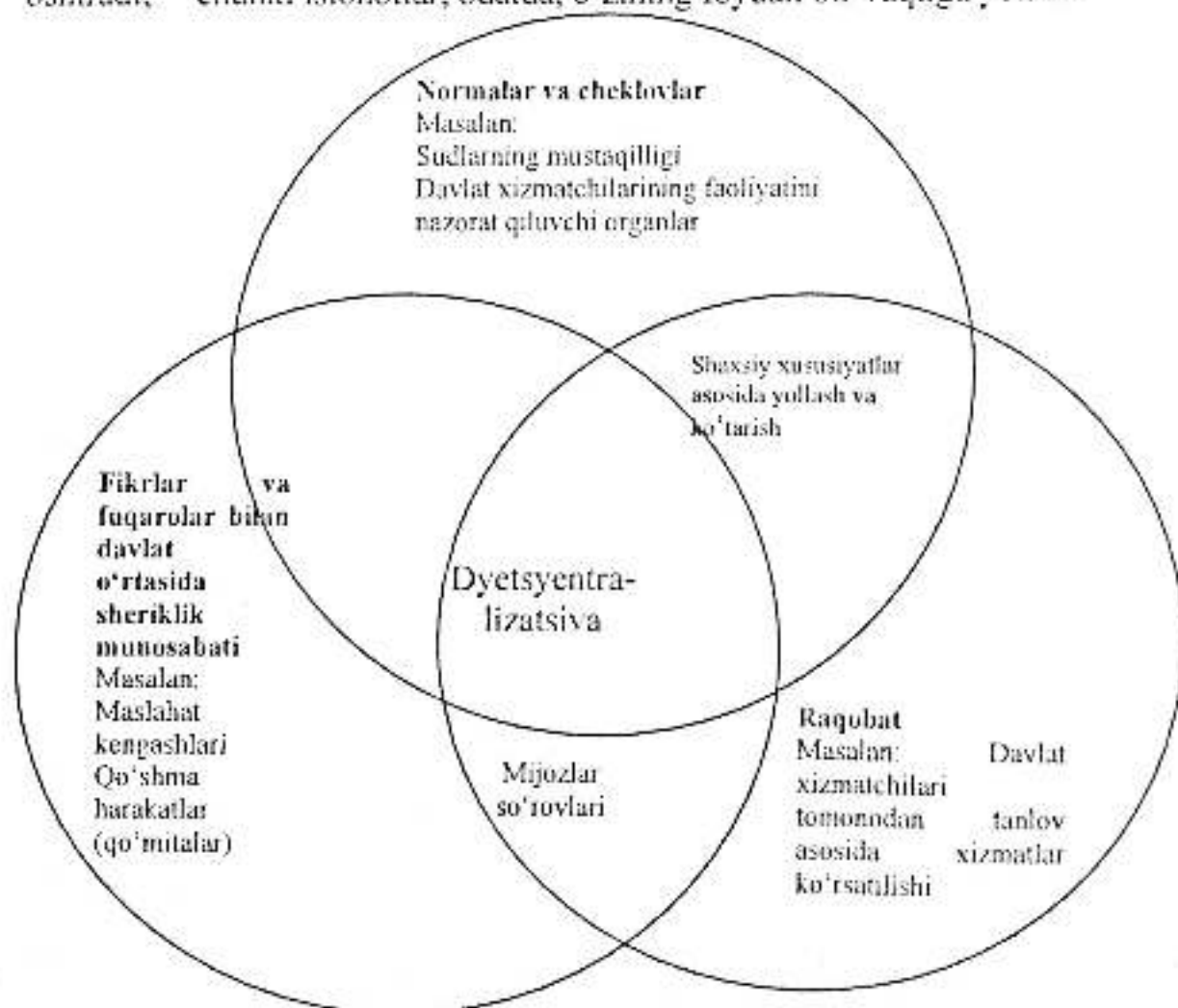
Mazkur dasturning asosiy bandlari quyidagilardan iborat:

- samarali normalar va cheklovlarni qabul qilish;
- davlat xizmatchilari, shuningdek davlat va xususiy sektor sohasida raqobatni kuchaytirish;

- davlatni insonlarga yaqinlashtirish; fuqarolar bilan davlatning o'zaro hamkorligini kuchaytirish, fuqarolar fikrlarini hisobga olish;
- byudjetning o'sishini ichki barqarorlashtiruvchi vositalarini yaratish, masalan, ijro etuvchi, qonun chiqaruvchi va sud hokimiyatlari, qarorlarni kim belgilashi, qabul qilish va amalga oshirishi ustidan nazorat qilish.

Ushbu dastur davlat va davlat institutlari faoliyat ko'rsatishining asosida yotuvchi motivasiyaning o'zgarishi bilan bog'liq. Uning amalga oshirilishi davlat amaldorlariga jamoaviy manfaatlar yo'lida harakat qilish uchun rag'batlantiruvchi omillarni yaratishga ko'maklashuvchi va bir vaqtning o'zida majburiy harakatlar ehtimolini cheklovchi qoidalar va normalarning joriy etilishini nazarda tutadi.

Yanada samaraliroq davlatni barpo etishga urinishlar shundan dalolat berib turibdiki, hatto sanoati rivojlangan mamlakatlarda ham biroz yaxshilanishlardan samara juda yuqori. Jahon tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, hatto davlat samaradorligining past darajada oshirilishi ham vaqt o'tishi bilan insonlar hayotining sifatini syezilarli darajada oshiradi, chunki islohotlar, odatda, o'zining foydali bir vaqtiga yetadi.

13.2-rasm. Korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida davlatning imkoniyatlarini mustahkamlashga ko'maklashuvchi mexanizmlar doirasi

Jahon banki tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, shu narsa anilandiki, past salohiyatli davlatga ega bo'lib, amalga oshirilayotgan siyosatning sifati past bo'lgan mamlakatlarda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad hajmi bir yilda, taxminan, 0,4 foizga o'sgan, ayni paytda kuchli davlatga ega bo'lib, oqilona siyosat yurituvchi mamlakatlarda esa aholi jon boshiga to'g'ri keladigan daromad hajmi bir yilda o'rtacha 3 foizga o'sgan¹⁶.

Xulosa

Quyida keltirilgan ma'lumotlar davlatning ikkita benuqson xilini taqqoslash imkonini beradi:

	Shartnomaviy davlat	Ekspluatatorlik davlati
Maqsadi	Jamiyat a'zolarining umumiy daromadi (YalM)ni ko'paytirish, transaksiya xarajatlarini pasaytirish	Davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning rentasini (soliq tushumlarini) ko'paytirish
Vazifalari (funktsiyalari)	Shaxslar o'rtasidagi qator bitimlarda kafillik, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish	Kafil roli bilan chegaralanmagan holda iqtisodiy va ijtimoiy o'zaro hamkorlikka faol aralashish
Vositalar (majbur qilish monopoliyasidan foydalanish)	Ijtimoiy shartnoma va konstitutsiyaviy doiralalar bilan chegaralangan	Davlatni nazorat qiluvchi guruhning siyosiy irodasiga bog'liq
«Prinsipal-agent» muammosini hal etish mexanizmlari	Prinsipal – fuqaro demokratik nazorat mexanizmlari, konstitutsiyaviy doiralarning mavjudligi, muqobil variantlarning mavjudligi Prinsipal – davlat qonunga ixtiyoriy bo'ysunish me'yorlarini yoyish	Prinsipal – fuqaro mavjud emas Prinsipal davlat majbur qilish va kuch ishlatishdan foydalanish, har tomonlama nazoratni amalga oshirishga urinish
Byudjet cheklovlari	Qat'iy, byudjetni tasdiqlashning demokratik tartiboti bilan cheklangan	Yumshoq
Daromadlarning asosiy moddalari	Birinchi navbatda «bozor» soliqlaridan tushumlar	Musodara soliqlari va soliqdan tashqari tushumlar
Xarajatlarning asosiy bandlari	Adliya, huquqni muhofaza qilish faoliyati	Mudofaa, davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish faoliyati
Byudjet taqchilligini qoplashning asosiy usullari	Tashqi bozordagi qarzlilar	MBning hukumatga qarzlari, ichki bozordagi qarzlilar, musodara solig'ining turi sifatida majburiyatlarni bajarishdan bosh tortish ham mumkin

¹⁶ Государство в меняющемся мире. Отчет о мировом развитии 1997 – М. ПРАЙМ-ТАСС, 1997 – С. 39.

Tayanch so'zlar va iboralar

Davlatlar xillari, «prinsipal-agent» muammosi, «shartnomaviy» davlat, «eksploatatorlik» davlati, davlat byudjetining tahlili, byudjet daromadlari, byudjet xarajatlari, "bozor soliqlari", davlatni u yoki bu turga kiritish mezonlari, korrupsiya indeksi.

Takrorlash uchun savollar

1. Davlat va «prinsipal-agent» muammosining mohiyatini tushuntiring.
2. «Shartnomaviy» davlatga ta'rif bering.
3. «Shartnomaviy» davlat qanaqa sharoitlarda mavjud bo'ladi
4. «Eksploatatorlik» davlatining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?
5. Davlat xususiyatini belgilashning qanday usullari va mezonlari mavjud?
6. Korrupsiya va unga qanaqa omillar ta'sir ko'rsatadi?

14-BOB. UY XO'JALIGI VA UNING XILLARI

14.1. Uy xo'jaligi iqtisodiyot subyekti sifatida

14.2. Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatishida mutaassiblikning roli

14.3. Uy xo'jaligining xillari

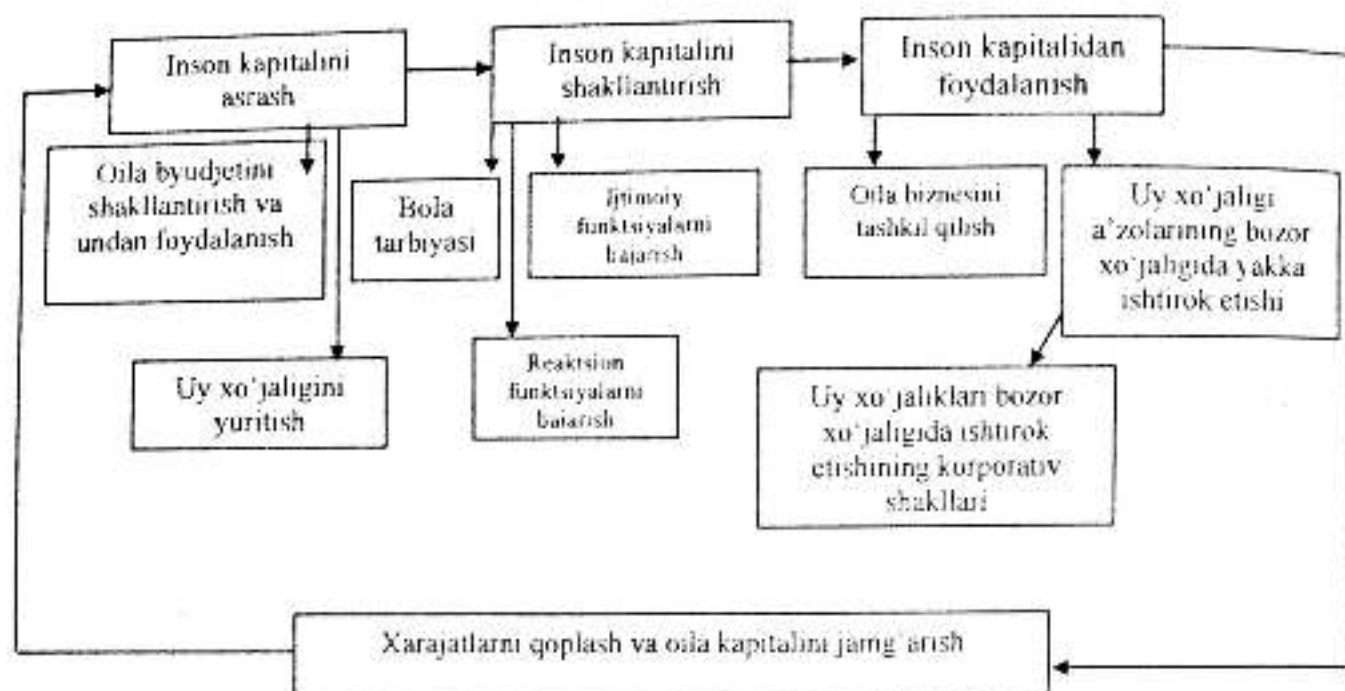
Uy xo'jaligi iqtisodiy faoliyatning muhim subyektlaridan biri hisoblanib, nafaqat oila yoki xo'jalik, balki butun mamlakat aholisining farovonligi uning natijalariga bog'liq. Uy xo'jaligi iqtisodiyotning yirik sektori sifatida tijorat korxonalarini va davlat bilan bir qatorda barcha makroiqtisodiy tartibga solish jarayonlarida ishtirok etadi. Shu nuqtai nazardan uy xo'jaligining tarkibi, maqsadi va asosiy vazifalarini o'rganish oila biznesi (tadbirkorligi)ni tashkil etish va uni yuritish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning turlarini taqqoslash uy xo'jaligining bozor munosabatlariga mos turini va uning tarkibini tanlash imkonini beradi.

14.1. Uy xo'jaligi iqtisodiyot subyekti sifatida

Uy xo'jaligi to'g'risida so'z yuritganda, ikki tushuncha-oila va uy xo'jaligi tushunchalarini chegaralash lozim. Oila deganda, bir uyda yashashi oila-qarindoshchilik aloqalarining umumiyliigi bilan birlashgan guruh tushuniladi. Uy xo'jaligi esa umumiy vazifalar, yashash joyi, byudjet va odatda oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhini o'zida namoyon qiladi. Boshqacha aytganda, oila faoliyati ko'plab o'lechlarni o'z ichiga oladi: biologik, demografik, ruhiy, ijtimoiy va b. Uy xo'jaligi faoliyati esa oilani faoliyat sohasining birgina-iqtisodiy turiga yo'naltiradi. Uy xo'jaligining asosiy funksiyasini *inson kapitalini* shakllantirish, undan foydalanish va saqlash deb belgilash lozim. Bu o'z navbatida, insonning bilimlari, amaliy ko'nikmalari va mehnatga tirishqoqligining yig'indisi sifatida tushuniladi. 14.1-rasmda inson kapitalini shakllantirish bo'yicha uy xo'jaligi faoliyatining tarkibi izohlangan. Uy xo'jaligini yuritish uning a'zolarining oila biznesida ishtiroki hamda oila kapitalini uni shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirish asosiy masala hisoblanadi.

R.Kouzning "Firmaning tabiati" maqolasida firma tashkiliy tuzilma sifatida "qora quti" deb izohlangan. Bunday tavsif aslida uy xo'jaligiga nisbatan ko'proq mos keladi.

Uy xo'jaligi uchun faqat "qora quti"ga "kirish"dagi (ish haqi, soliqlar chiqarib tashlangan davlat tomondan ijtimoiy transfertlar) va undan "chiqish"dagi (inson kapitali, mehnat, jamg'arma, iste'mol) omillar ma'lum. J.Gelbreyt ta'kidlaganidek [36], uy xo'jaligi odatda iste'mol qiluvchi va ishlovchi shaxs bilan tenglashtiriladi hamda tashkilotni tavsiflovchi hokimlik munosabatlari bilan bog'liq bo'lmagan holda ko'rib chiqiladi.

14.1-rasm. Inson kapitalini shakllantirish bo'yicha uy xo'jaligi faoliyatining xususiyatlari

Aksincha, institutsional nazariya uy xo'jaligini firmadan va davlatdan farq qiluvchi tashkilotning alohida shakli sifatida ta'lim qilishga e'tibor qaratadi. Hokimlik munosabatlarining uy xo'jaligi doirasida yuzaga keladigan o'ziga xoslik shundan iboratki, ular *oddiy* va *individuallashtirilgan* xususiyatga ega:

Tashkilot xillari	Hokimlik munosabatlarining murakkablik darajasi	Hokimlik munosabatlarining individuallashtirilganlik darajasi
Firma	Sodda yoki murakkab	Pozision
Davlat	Murakkab	Pozision
Uy xo'jaligi	Sodda	Individuallashtirilgan

Uy xo'jaligining asosida yotuvchi hokimlik munosabatlari haqidagi tezis aniqliklar kiritilishini talab qiladi. Bir tomondan, uy xo'jaligining faoliyat ko'rsatishi quyidagilarni nazarda tutadi:

- bolalar harakatlarini nazorat qilish huquqining ota-onalarga topshirilishi, buning o'rniga bola uchun u haqida qayg'urish va uni manfaatlarining ta'minlanishi kafolatlanganda;

- oilaviy byudjetning shakllanishi va sarflanishi ustidan nazorat qilish, huquqining uy xo'jaligining odatda "oila boshlig'i" deb nomlanuvchi bir a'zosiga topshirilishi, u

barcha oila a'zolarining manfaatlarini ko'zlab harakat qiladi va ularga o'zlari alohida erisha olishi mumkin bo'lgandan ortiq darajadagi farovonlikni ta'minlaydi.

Umuman uy xo'jaligining maqsadi – o'z a'zolariga kutilmagan holatlar yuzaga kelishidan qat'iy nazar kafolatlangan farovonlik darajasini ta'minlashdan iborat. Uy xo'jaligining himoya funksiyasi o'zaro yordam va oila a'zolarini moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashning rasmiy va norasmiy me'yorlariga asoslanadi.

Ikkinchi tomondan, uy xo'jaligi shunday tarzda tashkil etilishi mumkinki, ya'ni u o'z xususiyatiga ko'ra a'zolarining mulkiy va boshqa huquq va majburiyatlari aniq belgilangan yollash to'g'risidagi shartnomaga yaqin keladi. Bunday holda birgalikda xo'jalik yuritish to'g'risida qaror qilish farovonlikning ma'lum darajasiga rozi bo'lishni emas, balki uni ko'paytirishga intilishni aks ettiradi. Unda umr yo'ldoshini tanlash va bolalarning tug'ilishi to'g'risida qaror qabul qilish sotuv haqida shartnoma tuzish yordamida iste'mol tanlovining alohida holati bo'lib qoladi. Lekin, so'nggi holatda biz uy xo'jaligidan yiroqlashamiz, chunki birgalikda mulkka egalik qilish rejimidan va birgalikdagi byudjetni shakllantirishdan voz kechish ehtimoli paydo bo'lishi mumkin. Shuning uchun bundan buyon uy xo'jaligini hokimlik munosabatlarining, binobarin, tashkilotning alohida varianti sifatida ko'rib chiqamiz.

Uy xo'jaligi – bu inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, byudjet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhidir. Uy xo'jaligining asosida hokimlik munosabatlari yotadi – birgalikdagi iqtisodiy faoliyat ustidan nazorat qilish huquqi uning bir a'zosiga – "oilaboshlig'i"ga o'tadi.

14.2. Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatishida mutaassiblikning roli

Firmaning faoliyat ko'rsatishini ko'rib chiqishda biz mutaassiblikning axborot olish xarajatlari va monitoring hamda opportunistiklikdan ogohlantirish xarajatlarini pasaytirishdagi rolini alohida ko'rsatdik. Firmadan farqli ravishda, uy xo'jaligining faoliyati ko'proq mutaassiblik xususiyatiga ega. Buning sababi umuman transaksiya xarajatlarini tejashda emas, chunki uy xo'jaligi doirasida barcha o'zaro munosabatlar ajratilgan bo'lib, nazorat qilish oson, shuningdek ijtimoiy choralarni qo'llash uchun imkoniyatlar mavjud. Mutaassibliklar rolini izohlash yo'llari bir nechta.

Birinchidan, o'z atrofida o'ziga ma'qul keladigan muhitni yaratishga bo'lgan ehtiyoj insonga xos xususiyatdir. Bozorda yoki fuqarolik kelishuvi sohasida harakat qila turib, inson xoh u bozor kon'yunkturasi yoki siyosiy beqarorlik bo'lsin, o'zgaruvchan holatlar bilan bog'liq asablarning taranglashuviga doimiy ravishda duch kelib turadi. Oila va uy xo'jaligini tashkil etish insonga o'zini kundalik hayotining bir qismini mutaassiblik yordamida, ya'ni uzluksizlik va oldindan bilish tamoyillariga muvofiq ravishda tashkil etish imkonini beradi. Odatiy kundalik hayot monandlik, insonning shaxsiy xususiyatlariga moslashgan holda xarakatlarning ajrimligi va oldindan aytib berilishini ta'minlovchi mutaassibliklar doirasida kechadi.

Aynan mutaassiblik bilan himoyalangan kenglik doirasida dastlab ishonch me'yori paydo bo'ladi. Olimlarning fikriga ko'ra, bolada atrofidagi odamlarga bo'lgan

ishonchning paydo bo'lishi ota-onalarning hatti-xarakatlariga bog'liq, chunki ular bola unda o'zini juda qulay his qiladigan tashqi muhitdan himoyalangan kenglikni hosil qilgan holda u haqida qayg'urishadi. Ushbu kenglikda bola o'z hatti-harakatlarini to'liq nazorat qila oladi, harakatlari natijasiga tashqi omillar deyarli ta'sir qilmaydi.

Ikkinchidan, atrofdagi odamlar bilan o'zaro hamkorlikdagi ko'plab "o'yin qoidalari" (kelishuvlar: bozor, industrial, fuqarolik va b.) mavjud sharoitda insonda u o'zi bilan o'zi yolg'iz qolishi mumkin bo'lgan sohani shakllantirishga ehtiyoj tug'iladi. Boshqacha aytganda, insonda o'zi uchun kundalik hayotning uning boshqa kishilar va tabiat bilan muloqot aloqalari uning shaxsiyatli o'xshashlikka erishishi va uni saqlashga ko'maklashuvchi muhitni yaratish ehtiyoji mavjud. Ushbu talab ikki sohani – shaxsiy va oshkora hayotni chegaralash orqali amalga oshiriladi. Shaxsiy hayot sohasi oila va uy xo'jaligini ham o'z ichiga olib, oshkora hayot sohasidan shaxsiy hayotga aralashmaslikning qonuniy kafolatlari va mutaassibliklar bilan chegaralangan. Aynan insonning o'zi tomonidan va uning ehtiyojlari zahirida barpo etilgan mutaassibliklar u o'zi bilan o'zi yolg'iz qoladigan kenglikni chegaralaydi.

14.3. Uy xo'jaligining xillari

Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatishidagi mutaassibliklar rolini tahlil qilish uning tarkibining u harakat qilayotgan institutsional muhitning o'ziga xos xususiyatlari bilan shartlanganligini tushunishga yordam beradi. Haqiqatdan ham, uy xo'jaligi insonni tashqi muhitning noaniqligidan, unga yuklatiladigan o'yin normalari va qoidalaridan, kundalik muammolarga ortiqcha e'tibor qaratishdan saqlaydi. Binobarin, institutsional muhit xususiyatlari (noaniqlik darajasi, rasmiy va norasmiy me'yorlarning o'zaro nisbati, sodir bo'layotgan o'zgarishlar tezligi) uy xo'jaligining tarkibiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, firma yoki davlatning universal modeli bo'lmagani kabi, uy xo'jaligining ham universal modeli mavjud emas. Shu munosabat bilan uy xo'jaligining uchta xilini yoritishga harakat qilamiz: bozor instituti hukmronligi sharoitida faoliyat ko'rsatuvchi, buyruqbozlik iqtisodiyoti instituti hukmronligi sharoitida faoliyat ko'rsatuvchi va buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida faoliyat ko'rsatuvchi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida inson kapitalini tiklash bir qator muammolarga duch keladi. Tashqi muhitning barqaror xususiyatga egaligiga qaramasdan, uy xo'jaligining kundalik hayoti iste'mol tovarlari va xizmatlarning tanqisligi bilan murakkablashadi. Boshqa holatda mahsulotlar yoki kiyim-kechak xarid qilishning mutaassiblik tadbiri ko'p vaqt, kuch va ruhiy xayajonlarni talab qiluvchi jarayonga aylanadi. Bundan tashqari, totalitar davlat xususiy sohani himoya qilishning faqatgina kafolatlari o'zida namoyon qiladi. Umuman buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida davlat tomonidan himoyalangan shaxsiy hayot sohasining mavjud bo'lishi haqida gapirib bo'lmaydi. Bu bilan oila va uy xo'jaligini kuchaytirishga bo'lgan talab kuchayadi: faqat ushbu tashkilotlar insonning shaxsiy muhitini himoya qilishga qodir.

Uy xo'jaligining tarkibi va uning xo'jalik aloqalari ko'p jihatdan aynan o'zaro xizmatlar ko'rsatish ("sen-menga, men-senga") tamoyili bo'yicha faoliyat ko'rsatgan "g'arazli aloqalar"ni harpo etish jarayoni bilan shartlanadi. Taqchilik iqtisodiyotida uy xo'jaligi eng noyob resurslarni birlashtirish natijasida paydo bo'ldi. Bunday resurslar tanqis tovarlar va xizmatlarning o'zlari emas, balki ularga "ruxsat berish xizmatlari" edi.

Ruxsat berish xizmati uchun hech qanaqa shaxsiy mablag'lar kerak emas edi. "Shaxsiy cho'ntakdan emas, balki davlat yoki jamiyat cho'ntagidan yordam, xizmat ko'rsatish sohasiga esa – "o'zga" mijozlar hisobidan ko'rsatildi. Tanqis tovar va resurslardan foydalanishda ustunlik partiya-davlat apparati, savdo, transport xodimlari, tez-tez xorijga safar uyushtiruvchilarga (artistlar, sportchilar, diplomatlar), shuningdek, alohida mintaqa va shaharlarning oddiy fuqarolariga (ro'yxatga ko'ra) berilardi.

Taqchilik iqtisodiyotida uy xo'jaligining shakllanishini iqtisodiy jihatdan asoslash uning negizida tanqis tovar va resurslardan foydalanishni kengaytirishdan iborat bo'lgan. Partiya-davlat iyerarxiyasidagi o'rniga qarab noyob resurslardan foydalanishning tabaqalanishi uy xo'jaligi va davlatning o'zaro munosabatlarining alohida xilini shartlab beradi. Uy xo'jaligi byudjet cheklovlari korxonaning byudjet cheklovlariga qaraganda ancha qat'iy bo'lishiga qaramasdan, uy xo'jaligi tomonidan davlatdan olinadigan pul (ijtimoiy transfyertlar) va pul bo'lmagan (nufuz, taqchil tovarlardan foydalanishda ustunlik) shakldagi "renta daromadlari"ni hisobga olish lozim. Uy xo'jaligi davlatga qaramligining yuqori darajasi buyruqbozlik iqtisodiyotining *etokratik* tizim sifatida tavsillash imkonini beradi: "U yoki bu ijtimoiy guruh davlat hokimiyati boshqaruviga va davlat resurslarini taqsimlash tarmoqlariga qanchalik yaqin bo'lsa, uning iqtisodiy va ijtimoiy mavqei shunchalik yuqori bo'ladi"¹⁷. Shuning uchun uy xo'jaligini birinchi galda davlat siyosatining unga partiya-davlat pag'onasidagi mavqei asosida rentani olish imkonini beruvchi yo'nalishlari qiziqtiradi, bular: pensiya, uy-joy kommunal siyosati, ijtimoiy ta'minot siyosati, ta'lim sohasidagi siyosat.

Bozor iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Bozor instituti uy xo'jaligini kamyob tovarlar va xizmatlarni qidirish hamda ular uchun navbatda turish bilan bog'liq vaqtning yo'qotilishidan xalos etadi – xarid qilish jarayoni mutaassiblikka aylanadi. Masalan, shanba kuni kechqurun va dam olish kuni ertalabdan savdo do'konlarida xaridorlar ko'p bo'ladi, shu kunlari odamlar an'anaviy tarzda keyingi xaftaga yetadigan miqdorda xarid qilishadi. Xaridning mutaassiblikka aylanishi natijasida bo'shab qoladigan qisqa vaqtli imkoniyatlar nima uchun sarflanadi? Birinchidan, xarid xatti-harakatining o'zini optimallashtirishga. Agar buyruqbozlik iqtisodiyotida nimani xarid qilish mumkin bo'lsa, o'sha narsani sotib olish muhim hisoblansa, bozor iqtisodiyotida sifat va narxning eng yaxshi o'zaro nisbati asosida iste'mol qilishda eng ko'p foydani ta'minlovchi narsani xarid qilish muhim sanaladi. Iste'molni optimallashtirish ishlab chiqaruvchilarning reklama yordamida talabni tartibga solishga intilishi bilan murakkablashadi. Reklama xarid jarayonini mutaassiblikka butunlay aylanishiga to'sqinlik qilgan holda, doimiy ravishda yangi talablarni shakllantiradi.

¹⁷ Радлов В. Экономическая социология. – М.: Аспект Пресс, 1997. – С. 309.

Ikkinchidan, uy xo'jaligining u uchun asosiy daromad manbai bo'lgan mehnat bozorida ishtirok etishi doimiy nazoratni talab etadi. Uy xo'jaligi mehnat bozoridagi bandlikning muqobil varinatlari, uy xo'jaligini yuritish va bo'sh vaqt o'rtasida tanlagan holda, mehnat bozorida o'z inson kapitalini eng foydali tarzda sotishga intiladi. Bir tomondan, uy xo'jaligining a'zosi egalik qiladigan inson kapitalining o'ziga xoslik darajasi qancha yuqori bo'lsa, uy xo'jaligini yuritish bilan emas, balki o'z mehnat resurlarini bozorda sotish bilan shug'ullanish, shunchalik foydali. Ikkinchi tomondan, inson kapitalining o'ziga xoslik darajasi qanchalik past bo'lsa, uning egasi uchun uy xo'jaligini yuritish bilan chegaralanish shunchalik asoslidir. O'z navbatida, bandlikni optimallashtirish ham uy xo'jaligi doirasida amalga oshadi.

Uy xo'jaligining asosiy daromad manbalarini bozor bilan belgilanadigan sohaga yo'naltirish uning davlatdan kam qaram bo'lishini ta'minlaydi. Davlatning faoliyati uy xo'jaligini faqatgina davlat mehnat bozorida bitimlar kafolati sifatida ishtirok etish darajasida va u (soliq kodeksi orqali) uy xo'jaligi daromadining bir qismiga da'vogar bo'lishi me'yorida qiziqtiradi.

O'tish iqtisodiyotida uy xo'jaligi. Uy xo'jaligi faoliyat ko'rsatadigan institusional muhitning noaniqligi va beqarorligi mutaassibliklarning mavjud bo'lishini shubha ostiga qo'yadi. Bunday sharoitda mutaassibliklar doimiy ravishda qayta ko'rib chiqilishini talab qiladi, ya'ni ular inson ongining ongsiz sohasidan ongli va doimiy e'tiborni talab etuvchi sohasiga o'tadi. Islohotlar qanchalik faol amalga oshirilsa, ularning mutaassibliklarga nisbatan yemiruvchi ta'siri shunchalik kuchli bo'ladi. Bundan o'tish iqtisodiyotida uy xo'jaligining maqsadi kelib chiqadi: uy xo'jaligining himoya funksiyasini saqlab qolishga intilish borgan sayin ortib boruvchi sa'y-harakatlarni va imkon qadar ko'p e'tiborni talab etadi.

Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar va renta daromadlari (pensiylar, ijtimoiy to'lovlar, xodimning obro'si) bilan yuzaga keladigan noaniqliklar uy xo'jaligini o'z faoliyatini maksimal tarzda diversifikatsiya qilishga majbur etadi, axir har qanday daromad manbai ham barqaror manba sifatida qaralishi mumkin emas. A'zolarining inson kapitalini takror ishlab chiqarishga aniq ixtisoslashuviga tayanadigan bozor xilidagi uy xo'jaligidan farqli o'laroq, o'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi ishchi kuchini mehnat bozorida sotish bilan ham, ijtimoiy transfertlarni iste'mol qilish bilan ham, shuningdek, tomorqa yeri yordamida o'zini o'zi ta'minlash va ko'plab boshqa faoliyat turlari bilan ham shug'ullanadi.

Xulosa

Uy xo'jaligi va ularning eng asosiy shakllarining o'ziga xos tavsiflari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan:

Taqqoslash ko'rsatkichlari	Bozor uy xo'jaligi	Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi	O'tish iqtisodiyotidagi uy xo'jaligi
Maqsadli funktsiya	To'lovga qodir talabning chegaralanganligi sharoitida foydalilikni ko'paytirish. Byudjet cheklovlari Yagona chegaralovchi omil sifatida	Resurslar tanqisligi sharoitida foydalilikni ko'paytirish. Byudjet cheklovlaridan tashqari, vaqt va ijtimoiy cheklovlar ham muhim	Yashovchanlik qobiliyatini yo'qotmaslik
Resurslar	Asosiy ishdagi maosh	Asosiy ishdagi maosh + bo'sh vaqtning mavjudligi (asosiy ishga bog'liq) + aloqalar + transferlar	Rasmiy, norasmiy va kriminal bandlikdan va renta daromadlari sifatida olinadigan resurslar "portfeli"
Byudjet cheklovlarining qat'iyligi	Mutlaq qat'iy: uy xo'jaligi maoshdan tashqari boshqa daromad manbalariga ega emas	Davlat uy xo'jaliklariga transferlar shaklida daromadlarning katta qismini olish imkonini beradi	Daromadlar turli manbalari o'rtasidagi chegaralarning egi-luvchanligi farovonlik va pul daromadlari miqdorlari o'rtasidagi qat'iy bog'liqlik olib tashlashga imkon beradi
Jang'armalarning muhimligi va ularning miqdori	Jang'armalar miqdori jamg'arishga bo'lgan moyillik chegarasi miqdori va jamg'armaning maqsadi bilan izohlanadi	Jang'armalar ham majburiy (tanqislik va barcha daromadni sarflash imkoniyatining yo'qligi tufayli), ham ixtiyoriy xususiyatga ega, bunda majburiy jamg'armalar tanqislik intensivligining o'sishiga qarab o'sadi	Jang'armaga nisbatan "sug'urta" yuklamasi maksimal darajada, ular muhim, lekin ularning miqdori ikki tendensiya - mumkin qadar ko'p-rog' jamg'armaning za-ruriyligi va jamg'arish uchun joriy daromad-larning yetishmasligi kabi ikki tendensiya-ning qarama-qarshi ha-rakati natijasida aniqlanadi

Iqtisodiy resurslarni birlashtirishning maqsadga muvofiqligi	Uy xo'jaligi a'zolarining har biri noyob resurslarga ega, shuning uchun oila qurish uzoq muddatli investisiyalash to'g'risidagi qaror bilan aynan bir xil	Oila asosida alohida turdagi noyob resurslarni birlashtirish yotadi-aloqalarga, ma'muriy huquqlarga (propiska, partiyaga a'zolik) ega bo'lish	Har bir oila a'zosidan mustaqil daromad manbalarining mavjud bo'lishi xatarini kamaytirishga imkon beradi
Uy xo'jaligining optimal hajmi (shu jumladan, bolalar to'g'risida qaror qabul qilish)	Uy xo'jaligining o'sishi noyob resurslar ishlab chiqarish imkoniyatining pasayishiga qarab to'xtatiladi	Uy xo'jaligining hajmi o'ta noyob resurslarni olish xarajatlari bilan cheklangan-aloqalar, turar-joy va h.k.	Uy xo'jaligi a'zolarining o'xshash turdagi bandligi tufayli xatarlar diversifikatsiyasining chegaralanganligi bilan belgilanadi
Ichki tuzilma	Oddiy pag'onali, bunda "boshliq" mavqeini egallagan jins ahamiyatga ega emas (eng noyob aktivga ega bo'lgan shaxs boshliq hisoblanadi)	Oddiy pag'onali, partiya-davlat tizimida eng yuqori o'rni egallagan oila a'zosi "Oila boshlig'i" hisoblanadi, ko'proq bu erkaklardir	Oddiy pag'onali, jinsi va oiladagi o'rnidan qat'iy nazar eng barqaror daromadga ega bo'lgan uy xo'jaligi a'zosi "boshliq" hisoblanadi
Davlatga nisbatan munosabat	Davlat bozor "xato"larini to'g'rilash mexanizmi sifatida ko'rib chiqiladi, o'z navbatida soliqlarning to'lanishi ratsional tarzda amalga oshadi	Davlat uy xo'jaligi farovonligining so'nggi bosqichidagi kafolat sifatida qabul qilinadi, o'z navbatida, soliqlarni to'lash burch hisoblanadi	Uy xo'jaligi davlat faoliyatida o'zining yashovchanlikni yo'qotmaslik uchun to'sqinlikni ko'radi (uy xo'jaligi faoliyati sektorlari o'rtasidagi to'siqlar manbasi, o'z navbatida soliqlarni to'lash o'lpon sifatida qabul qilinadi)
Uy xo'jaligi uchun eng muhim bo'lgan ijtimoiy siyosat sohasi	Mehnat munosabatlari sohasidagi siyosat, soliq siyosati, ta'lim sohasidagi siyosat uy xo'jaligi uchun ustuvor hisoblanadi. Barcha ushbu yo'nalishlar uy xo'jaligining bozordagi daromadlariga taalluqli	Pensiya, uy-joy-kommunal siyosati, ijtimoiy ta'minot siyosati, ta'lim sohasidagi siyosat ustuvor soha hisoblanadi. Barcha ushbu yo'nalishlar o'ta noyob resurslarga ega bo'lishga taalluqli	Sog'liqni saqlash sohasidagi siyosat, ijtimoiy ta'minot tizimi va pensiya tizimi siyosati ustuvor hisoblanadi. To'g'ri ma'noda uy xo'jaligining yashovchanligi ushbu soha-lardagi davlat siyosatiga bog'liq.

Tayanch so'zlar va iboralar

Uy xo'jaligi, oila, inson kapitali, himoya funksiyalari, buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo'jaligi, bozor iqtisodiyotida uy xo'jaligi, o'tish iqtisodiyoti davrida uy xo'jaligi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uy xo'jaligi ta'rifini keltiring va uning tashkilot sifatidagi o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iboratligini ayting.
2. Oila bilan uy xo'jaligi o'rtasidagi farq nimada?
3. Uy xo'jaligini yuritish va inson kapitalini shakllantirishda qanday vazifalar (funksiyalar) amalga oshiriladi?
4. Uy xo'jaligining qanaqa shakllari mavjud va ularning bir-biridan farqi nimada?

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rasmiy manbalar

1. O'zbekiston Respublikasi "Mulq to'g'risida"gi Qonuni. 31 oktyabr 1990 y.
2. O'zbekiston Respublikasi "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi Qonuni. 19 noyabr 1991 y.
3. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 8 dekabr 1992 y.
4. O'zbekiston Respublikasi "Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlar huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonuni. 26 aprel 1996 y.
5. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksi. 29 avgust 1996 y.
6. O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksi. 24 aprel 1997 y.
7. O'zbekiston Respublikasi Yer Kodeksi. 30 aprel 1998 y.
8. O'zbekiston Respublikasi Uy-joy Kodeksi. 24 dekabr 1998 y.
9. O'zbekiston Respublikasi "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi Qonuni. 20 aprel 1998 y.
10. O'zbekiston Respublikasi "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonuni. 14 aprel 1999 y.
11. O'zbekiston Respublikasi "Xususiy tadbirkorlik kafolatlari va erkinliklari to'g'risida"gi Qonuni. 25 may 2000 y.
12. O'zbekiston Respublikasi "Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida"gi Qonuni. 6 dekabr 2001 y.
13. O'zbekiston Respublikasi "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi Qonuni. 11 dekabr 2003 y.
14. O'zbekiston Respublikasi "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi Qonuni. 26 avgust 2004 y.
15. O'zbekiston Respublikasi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuni. 20 iyul 2006 y.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi "Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida" PF-3226-sonli Farmoni.
17. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 27 oktyabrdagi "2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi PF-3342-sonli Farmoni.
18. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 14 iyundagi "Tadbirkorlik subyektlarini huquqiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 3619-sonli Farmoni.
19. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006 yil 21 noyabrdagi "2007 yilda qishloq xo'jaligi korxonalarini fermer xo'jaliklariga aylantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-514-sonli Qarori.

II. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning asarlari va ma'ruzalari

20. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 1995. – 269 b.
21. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashirish va yangilash, mamlakatni modernizasiya va isloh etishdir. – T.: O'zbekiston, 2005. – 96 b.
22. Karimov I.A. Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. Xalq so'zi. 2009 yil 9 fevral.
23. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, uni O'zbekiston sharoitida bartaraf etishning yo'llari va choralari. – T.: O'zbekiston, 2009. – 56 b.
24. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – Vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. – T.: O'zbekiston, 2010. – 80 b.

III. Maxsus kitoblar va ilmiy to'plamlardagi maqolalar

25. Агабекян Р.А., Баядурян Г.А. Институциональная экономика: бизнес и занятость: Учебн. пособие. – М.: Магистр, 2008. – 462 с.
26. Агеев А.И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. – М.: 1991. – 250 с.
27. Беркинов Б.Б., Неделькина Н.И. Имущественные отношения в сфере недвижимой собственности в Республике Узбекистан: V Международная научно-практическая конференция. Сборник тезисов. Пенза, Пензенский государственный университет архитектуры и строительства, 2009. – С. 22-25.
28. Беркинов Б.Б. Мулкчилик муносабатлари ролининг ўзгариши// Иқтисодий ислохотлар амалда: эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодийнинг ривожланиш истикболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами.- Т.: "Иқтисодиёт", 2009. – Б. 13-17.
29. Беркинов Б.Б. Трансакция харажатларини камайтириш иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омили: Илмий анжуман маърузалари тўплами. – Тошкент, ЎзР ФА Иқтисодиёт институти, 2010. – 0,3 б.т.
30. Бренделева Е.А. Неинституциональная теория. Учебное пособие / Под.ред. проф. М.Н.Ченурина. – М.: ГНИС, 2003. – 253 с.
31. Введение в институциональную экономику: Учебное пособие/ Под.ред. Д.С.Львова. – М.: Из-во "Экономика", 2005. – 636 с.
32. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс, 1987.
33. Гольшев В.А., Закирова С.А. Национальная экономика Республики Узбекистан в переходный период: Учебное пособие. – Т.: УМЭД, 2007. – 142 с.
34. Гребенников В.Г. Эволюция институциональных систем. – М.: "Наука", 2004. – 240 с.
35. Грибов А. Ю. Институциональная теория денег: сущность и правовой режим денег и ценных бумаг. – М.: РИОР, 2008. – 200 с.

36. Гэлбрейт Дж.К. Экономические теории и цели общества. – М.: Прогресс, 1976.
37. Даглас К.Норт. Институты и экономический рост: историческое введение. – М.: 2003. – 265 с.
38. Данилов С.Ю. Конституционная экономика в зарубежных странах: Учеб. пособие / С.Ю. Данилов; Гос.ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. – 145 с.
39. Институциональные основы формирования многоукладной экономики. Монография под общ. ред. И.Л.Бутикова. – Т.: Консаудитинформ, 2002. – 272 с.
40. Институциональная экономика: Учебник / Под общ. ред. А. Олейника. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 704 с.
41. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: Учебник / Под общей ред. д.э.н., проф. А.А. Аузана. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 416 с.
42. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М.: Дело, 1993. – 143 с.
43. Кузьминов Я.И. Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки, контракты: учебник для студентов вузов. – М.: Изд.дом ГУ ВШЭ, 2006. – 442с.
44. Неделькина Н.И. Институты права собственности в Республики Узбекистан. // Иқтисодий ислохотлар амада: эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодиётнинг ривожланиш истикболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2009. – Б. 146-148.
45. Некипелов А. Становление и функционирование экономических институтов: от «рабизонады» до рыночной экономики, основанной на индивидуальном производстве. – М.: Экономика, 2006. – 328 с.
46. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги, «Пачало», 1997. – с. 6.
47. Олейник А.И. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 416 с.
48. Ортиков А.А. Исохўжаев А.Т., Шестаков А.В. Хуфёна иқтисодиёт: Ўқув кўлланмасы / Масъул муҳаррир – ю. ф. д., проф. У.Тожионов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2002. – 175 б.
49. Рыночные преобразования и развитие предпринимательства // Сборник научных трудов НИИУРР. – Т.: Консаудитинформ, 2002. – 352 с.
50. Сухарев О.С. Институты и экономическое развитие. – М.: ООО ИКП «ДеКА», 2005. – 384 с.
51. Сухарев О.С. Институциональная экономика: теория и практика / О.С.Сухарев; Ин-т экономики РАН. – М.: Наука, 2008. – 863 с.
52. Тарушкин А.Б. Институциональная экономика. Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2004. – 368 с.

53. Ташматов Р.Х. Фермер хўжаликларининг институционал асосларини такомиллаштириш. // Иқтисодий ислохотлар амалда: эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами.- Т.: "Иқтисодиёт", 2009. – Б. 152-154.

54. Ташматов Р.Х., Хашимов У. Особенности земельно-имущественных отношений в фермерских хозяйствах Узбекистана: V Международная научно-практическая конференция. Сборник тезисов. Пенза, Пензенский государственный университет архитектуры и строительства, 2009. – С. 194-196.

55. Ходжсон Джеффри. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории / Пер. с англ. – М.: Дело, 2003. – 464 с.

56. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.

57. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг "Мамлакатимизни модернизация қилиш ва қучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиздир" ҳамда "Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир" номли маърузаларини ўрганиш бўйича ўқув услубий мажмуа. Тузувчилар: Ходиев Б.Ю., Бекмуродов А.Ш., Гофуров У.В. – Т.: Иқтисодиёт, 2010. – 340 б.

58. Эванс Фрэнк Ч., Бишон Дэвид М. Оценка компаний при слияниях и поглощениях: Создание стоимости в частных компаниях / Пер. С англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 332 с.

59. Эггертеон Т. Экономическое поведение и институты. –М.: ДЕЛО, 2001. 18-19 б.

60. On Economic Institutions: Theory and Applications. Alder-shot: Edrdward Elgar, 1995. –с. 19.

GLOSSARIY

Bozor konstitutsiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o'zaro shartlangan normalari yig'indisini tashkil etadi.

Byurokratik renta – bu o'zining lavozim mavqeidan noqonuniy tarzda daromad olish uchun foydalanuvchi davlat amaldori tomonidan olingan daromad (masalan, pora, sovg'alar va h.k.).

Byurokratiyaning iqtisodiy nazariyasi – bu ijtimoiy tanlov nazariyasining yo'nalishlaridan biri bo'lib, u qimmatbaho ne'matlarni ishlab chiqarmaydigan va daromatlari o'z faoliyatining natijalarini sotish bilan bog'liq bo'lmagan tashkilotlarning faoliyat ko'rsatishini o'rganadi.

Davlat – bu chegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan belgilangan jug'rofiy hududda joylashgan, hukmini amalga oshirishda qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan tashkilot.

Disfunksiya – qandaydir organ, tizim, iqtisodiy institut funksiyalarining asosan sifat jihatdan buzilishi.

Jamoaviy xatti-harakat xarajatlari - J.Kommans metodologiyasidan kelib chiqqan holda, – institutlarni tashkil qilish va ular faoliyatini ta'minlash xarajatlari.

Ijtimoiy tanlov nazariyasi – bu ular yordamida insonlar hukumat muassasalaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanadigan turli usullarni o'rganuvchi nazariya.

Institut – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o'zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy me'yorlar va qoidalar.

Institut – bu jamiyat a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi.

Institutprovayder – neoinstitutsional nazariya doirasida – ishlab chiqarish institutlari va kelishuvlar ishlab chiquvchisi va tarqatuvchisi rolini, institutlar inkubatori rolini (tegishli institutsional muhitda yangi institutlarni yetishtirish), yakka tartibdagi institutsional integrator rolini (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga yangi individlarni jalb qilish) bajargan holda neoinstitutsional tarkibga ta'sir ko'rsatuvchi tashkilot.

Institutsionallashtirish – individlar o'rtasidagi munosabatlarda jamiyat a'zolarining katta qismi tomonidan foydalaniladigan muayyan qoidalar yoki normalarni mustahkamlash.

Institutsional vakuum – bu ilgari xo'jalik tizimini boshqarish mexanizmining tugatilishi va yangi mexanizmining mavjud emasligi tufayli Institutsional tizimda eng kam transaksiya xarajatlariga ega bitimlarning amalga oshirilishini qo'llab-quvvatlashga qodir bo'lgan rasmiy institutlarning mavjud emasligi yoki yetishmasligi.

Institutsional matritsa – bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo'lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab

bergan, o'z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.

Institutsional nizo – rasmiy va norasmiy qoidalar o'rtasidagi nomuvofiqlik natijasi. Bir holatda, institutsional nizo istiqbolsiz institutlarning paydo bo'lishiga, boshqa holatda esa samarasiz bo'lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

Institutsional texnologiya – bu institutlarni joriy etish (import qilish), shuningdek iqtisodiy tizim faoliyat ko'rsatishi transaksiya xarajatlarining pasayishiga olib kelishga va iqtisodiy o'sishni ta'minlashga qodir bo'lgan yangi institutlarni ishlab chiqish (yetishtirish) bilan bog'liq texnologiya.

Institutsional tuzoq – o'zini-o'zi qo'llab-quvvatlovchi xususiyatga ega bo'lgan samarasiz barqaror norma (samarasiz institut).

Ishtirokchi – bu mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kechuvchi iqtisodiy agent.

Iqtisodiyotdagi ma'muriy to'siqlar – bu davlat organlarining qarorlari bilan belgilangan, ularga amal qilish bozorda faoliyat yuritishning majburiy sharti hisoblangan, byurokratik tartibotlarni o'tash uchun odatda byudjetga tushmaydigan to'lovlarni joriy etuvchi qoidalar.

Iqtisodiy imperializm – neoklassik yondashuv asosida jamiyat to'g'risidagi fanlarning butun tarqoq oilasini unifikatsiyalash.

Kelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari mavjud:

Murosa – unda turli kelishuvlar talablari o'rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi sintetik normalar namoyon bo'ladigan kelishuvlar nisbati.

Urinish – unda bir o'zaro hamkorlikning o'zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo'lgan kelishuvlar nisbati.

Ekspansiya – unda o'zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar hukmronlik qilgan sohalaridagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati.

Kooperasiya – insonlar guruhi hamkorligining xili bo'lib, uning natijasida qandaydir resursdan birgalikda foydalanish yakka tartibda foydalanishdagiga qaraganda yaxshiroq natijalarga erishishga yordam beradi.

Korrupsiyani institutsionallashtirish – qarorlar korrumpirlangan siyosatchilar tomonidan xususiy kompaniyalar manfaatlari yo'lida emas, balki korrumpirlangan byurokratik tuzilmalar manfaatlari yo'lida qabul qilinadigan ma'muriy va siyosiy korrupsiyani sintyez qilish.

Kouz teoremasi: agar mulk huquqi aniq tafsirlangan bo'lsa, ya'ni xo'jalik yurituvchi subyektlar huquqlarining chegaralari aniq belgilangan bo'lsa va ijro etilsa, u holda tomonlar o'rtasidagi ushbu mulkdan foydalanishdan yetkazilgan zararlar bo'yicha ixtilofli masalani uchinchi tomon (davlat)ni jalb qilmagan holda hal etish mumkin bo'ladi, chunki mazkur holatda transaksiya xarajatlari kam bo'ladi.

Kouz teoremasi (J.Stigler tomonidan ifodalangan): mukammal raqobat sharoitida xususiy va ijtimoiy xarajatlar teng bo'ladi.

Kouz teoremasi (T.Eggertsson tomonidan ifodalangan): agar transaksiya xarajatlari katta bo'lsa, u holda iqtisodiyot, undagi mavjud siyosiy va boshqa institutlar to'plamidan qat'iy nazar, optimal traektoriya bo'yicha rivojlanadi.

Kreditor – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq xatarlardan voz kechgan sarmoyadordir.

Lobbizm – davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlariga maqsadli ta'sir ko'rsatish yo'li bilan alohida tashkilotlar va turli jamoatchilik guruhlari manfaatlarini amalga oshirishning alohida tizimi va amaliyoti.

Muvozanatlarning quyidagi turlari mavjud:

Paryeto bo'yicha muvozanat – o'yinchilardan birining holatini, ikkinchi o'yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo'lmaydigan vaziyat.

Shtakelberg bo'yicha muvozanat – hech bir o'yinchi o'z yutug'ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o'yinchi tomonidan qabul qilinadi, so'ngra ikkinchi o'yinchiga ma'lum bo'ladi.

Nesh bo'yicha muvozanat – o'yinchilarning hech biri o'z harakatlari rejasini o'zgartirgan holda o'z yutug'ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat.

Ustun strategiyali muvozanat – boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat'iy nazar ishtirokchiga maksimum foydalilikni ta'minlovchi harakatlar rejasi

Murakkab utilitarizm – individ tomonidan o'z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.

Mutassiblik (rutina) – (fransuzcha "routine" – o'rganilgan yo'l ma'nosini anglatadi) odatga kirgan usul, biror-bir faoliyat turi uchun odatdagi ish usuli, o'zgarishdan cho'chish, turg'unlik.

Norma – institutsional muhitda individlarning o'z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi.

Oddiy utilitarizm – individning samarali faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda o'z foydaliligini oshirishga intilishidir.

Oliy mulk – davlat mulkining dastlabki shakli hisoblanadi.
opportunistik xatti-harakatlar – o'z manfaatiga erishish uchun aldash, yolg'on, o'g'irlik va boshqa qabihliklarni amalga oshirish.

«Prinsipal-agent» muammosi - «agent»ning «prinsipal» topshirig'i va ko'rsatmasini bajarishdagi hiylasi (nayrangi). Hiyla ishlatish (nayrang) axborot asimmetriyasi va «agent» faoliyati ustidan nazorat qilishning yuqori darajasi tufayli mumkin bo'ladi.

Rasmiy qoidalar – konstitutsiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma'muriy hujjatlar.

Reklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida bilimlar berish usuli.

Sarmoyador – bu tadbirkorlik rovidan voz kechgan kapitalist.

Soliq bo'shlig'i – nazarda tutilayotgan soliq tushumlarining summasi bilan real yig'ilgan daromad o'rtasidagi farq.

Tabaqali mulk – oldingi davrda asosiy mehnat sharoiti bo'lgan tabiiy resurslarga tabaqali monopoliyalar shakllanishi bilan tavsiflanadi, mulkdorlarning o'zlariga

«biriktirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqi borgan sayin kengayishi bilan izohlanadi.

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a'zolari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan me'yorlar, qoidalar va an'analar yig'indisi.

Tashkilot - hukmronlik munosabatlari, ya'ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agentlar» tomonidan o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchisi - «prinsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiqdoshlik birligi.

Tashqi ta'sirlar (eksternaliyalar) – narxda o'z aksini topmagan qo'shimcha xarajatlar yoki foydalar. Ijobiy tashqi ta'sirlar bir iqtisodiy subyektlar faoliyati boshqa subyektlar uchun qo'shimcha foydalarning paydo bo'lishiga olib kelgan hollarda yuzaga keladi, bunda u ishlab chiqarilayotgan ne'matning narxlarida o'z aksini topmaydi. Salbiy tashqi ta'sirlar bir iqtisodiy subyektlar faoliyati boshqa subyektlar uchun qo'shimcha xarajatlarni keltirib chiqargan hollarda yuzaga keladi.

Transaksiya – shartnoma shakliga ega bo'lgan bitim.

Transaksiya xarajatlari – bu ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar, xususan axborotni yig'ish va qayta ishlash xarajatlari, munozaralarni o'tkazish va qarorlar qabul qilish xarajatlari, shartnomalarning bajarilishini nazorat qilish va huquqiy himoyalash xarajatlari.

Transaksiya xarajatlari – bu mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog'liq barcha xarajatlar.

Transformatsion xarajatlari – iqtisodiy tizimdagi eski institutlarni tugatish, yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog'liq xarajatlar.

Uy xo'jaligi – bu inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, byudjet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhidir.

Firma ichki tuzilishining variantlari

Aralash tuzilma, agar bo'linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to'liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo'linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo'lsa, uchinchi bo'linma esa operasion mustaqillikka ega bo'lib, multidivizional tuzilmadagi kabi o'z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatgan taqdirda, yuzaga keladi.

Multidivizional tuzilma – mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug'rofiy belgi bo'yicha o'z xarajatini qoplash va o'zini - o'zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko'rsatuvchi yarim muxtor ishlab chiqarish bo'linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Xolding tuzilmasi – qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o'zida namoyon etadi.

Unitar tuzilma – hukmronlik munosabatlarning maksimal darajada markazlashuvini nazarda tutadi.

Xususiy mulkchilik – individning jamoaviy xo'jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o'zida namoyon etadi

Xufyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya'ni bitimlar qonundan, xo'jalik turmushining huquqiy me'yorlari va rasmana qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufyona iqtisodiyot quyidagi uchta unsurdan tarkib topadi:

Norasmiy iqtisodiyot – iqtisodiy faoliyatning oshkora turlari, unda xarajatlarni pasaytirish maqsadida tovarlar va xizmatlarning qayd etilmagan tarzda ishlab chiqarilishi o'rin tutadi (ta'kidlash lozimki, davlatdan yashiriladigan barcha faoliyat turlari huquqiy me'yorlar bilan tartibga solinishi mumkin emas va mulkchilik huquqlarini himoyalashning muqobil mexanizmlari qo'llanilishini talab qiladi).

Sohta iqtisodiyot – qo'shib yozishlar, chayqovchilik bitimlari, poraxo'rlik va pulni olish hamda berish bilan bog'liq har xil tovlamachilik harakatlari iqtisodiyoti.

Kriminal iqtisodiyot – qonunning (birinchi navbatda – Jinoiy va Fuqarolik kodekslarining) to'g'ridan-to'g'ri buzilishi va mulkchilikning qonuniy huquqlariga tajovuz qilish bilan bog'liq iqtisodiy faoliyat.

Xufyona iqtisodiyot – bu birinchi galda iqtisodiy holat, chunki ushbu sektor ishtirokchilarining xatti-harakatlari oqilonalik motivi va iqtisodiy foyda bilan izohlanadi. Bu yerda faoliyat yurituvchi iqtisodiy subyektlar o'ziga xos "*homo economicus*" modeli bilan yoritiladi.

Xufyona iqtisodiyot – bu u uchun odatiy xo'jalik faoliyatini yuritishda mavjud qonunlarga amal qilish xarajatlari (transaksiya xarajatlari) o'z maqsadlariga erishishdan ko'riladigan foydadan yuqori bo'lgan insonlar uchun panoj (E. dye Soto).

Shartnoma – belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to'g'risidagi kelishuv.

Sotish to'g'risidagi shartnoma – bir xil darajada xatarga betaraf bo'lgan shaxslar o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshiriladigan* vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.

Yollash to'g'risidagi shartnoma – xatarga betaraf bo'lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o'rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshirilishi mumkin bo'lgan* vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv. Bunda xatarga qarshi shaxs xatarga betaraf bo'lgan shaxsga o'z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini topshiradi.

Shartnomaviy davlat – bu faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo'lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to'lashga majburiyat deb emas, balki o'z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan burch sifatida qaraydi.

Ekspluatatorlik davlati - o'z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog'i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi.

Ekstreal vaziyatlar – mulk huquqini qayta taqsimlashni qonunning qabul qilinishi natijasida zarar ko'rgan tomonlarni xufyona harakat qilishga undaydigan holat.

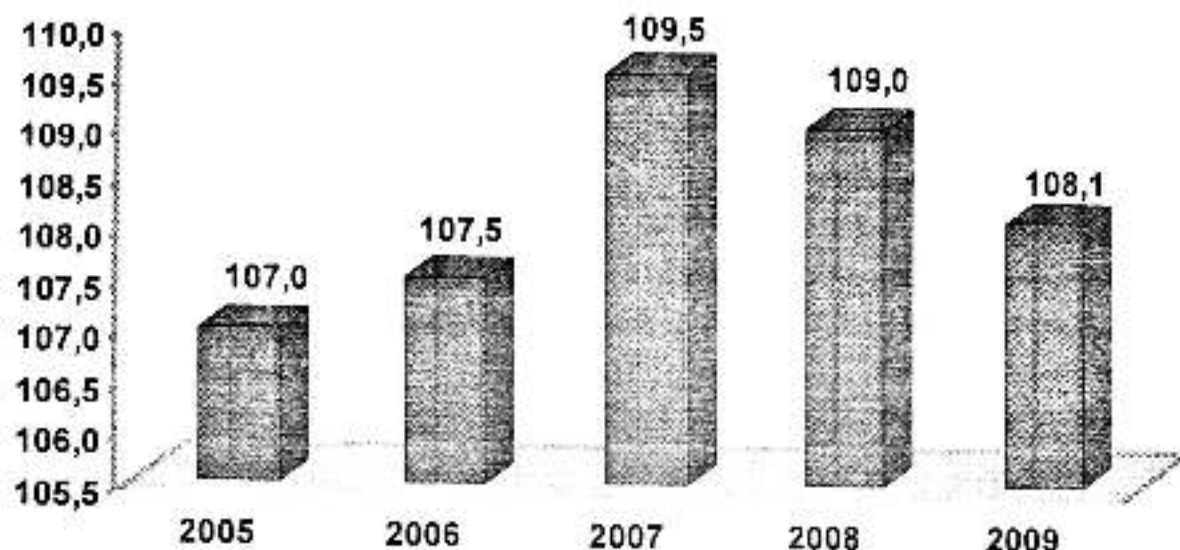
Qarindosh-urug'chilik kapitalizmi – siyosiy va iqtisodiy iyerarxiyada rollarning qarindoshchilik yoki oshnachilik belgisi bo'yicha, ya'ni u yoki bu oilaviy qavmga yoki "qalin do'stlar" jumlasiga kirishiga qarab taqsimlanishi.

Hisob-kitoblarning pulsiz shakli – barter almashuvi, o'zaro hisob-kitob (kliring) sxemalari, shuningdek notijorat yo'li bilan kreditlashning barcha turlari (shu jumladan, to'lamasliklar).

“Institutsional iqtisodiyot” o‘quv qo‘llanmasiga ilovalar

1-ilova

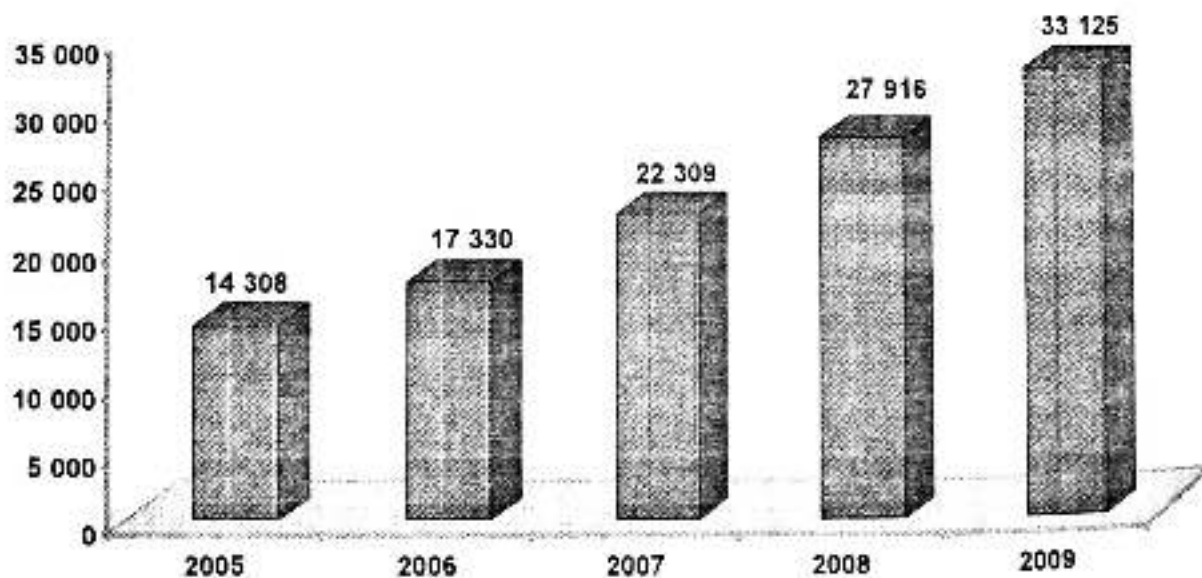
**O‘zbekiston Respublikasida 2005-2009 yillarda yalpi ichki mahsulot sur‘atlari
(oldingi yilga nisbatan foizda)**

Manba: O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tuzilgan.

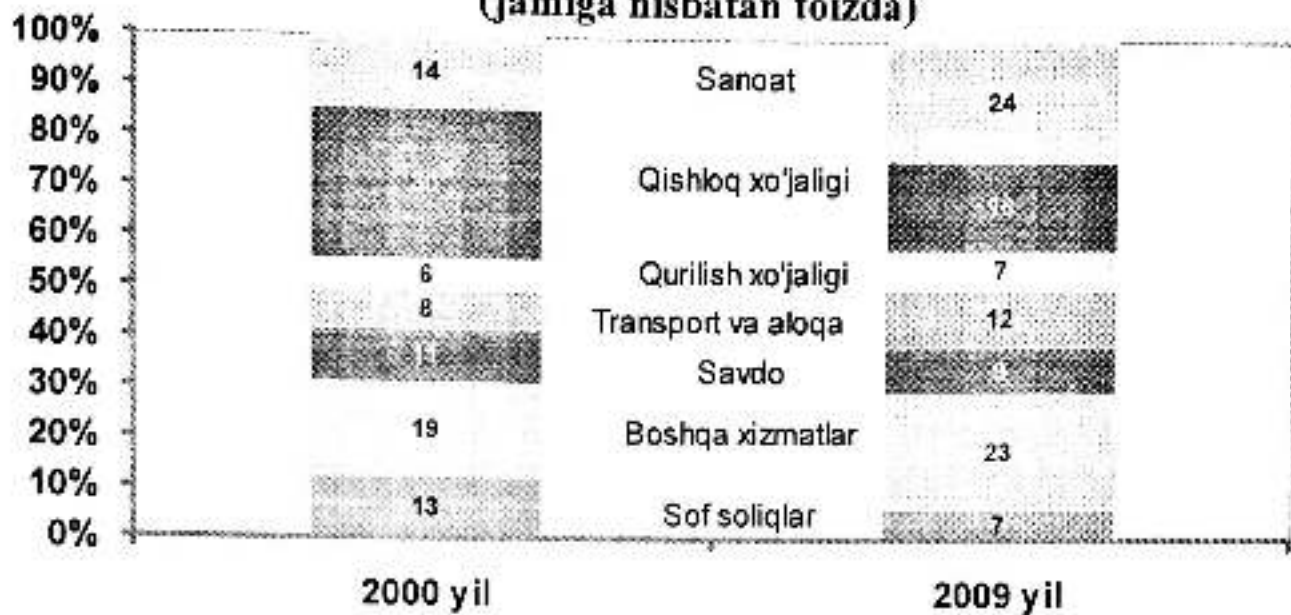
2-ilova

**O‘zbekiston Respublikasida 2005-2009 yillarda
yalpi ichki mahsulot sur‘atlari
(mln. dollarda)**

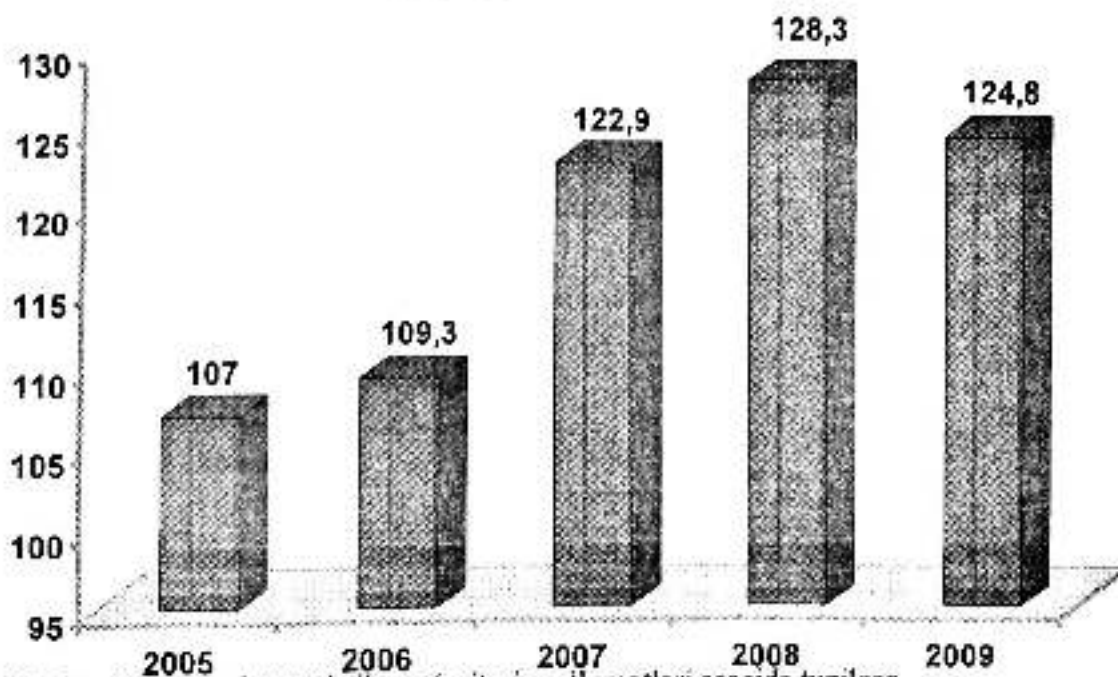
Manba: O‘zR Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tuzilgan.

O'zbekiston Respublikasini yalpi ichki maxsulotning tarkibi (jamiga nisbatan foizda)

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

O'zbekiston Respublikasida 2005-2009 yillarda investitsiyalar sur'atlari (oldingi yilga nisbatan foizda)

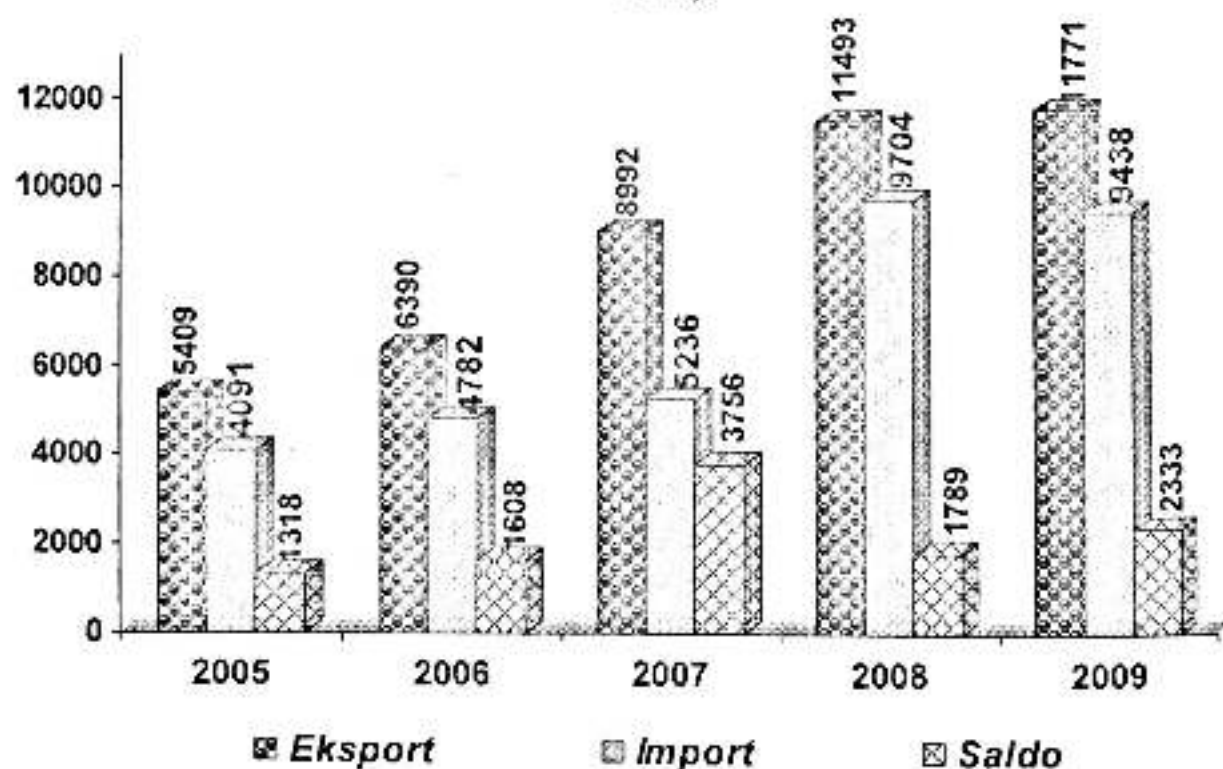
Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

**2005-2009 yillarda investitsiyalar tarkibini o'zgarishi
(foizda)**

Moliyalashtirish manbalari	2005 y.	2006 y.	2007 y.	2008 y.	2009 y.
Davlat byudjeti	12,7	10,7	9,0	9,0	8,1
Chyet el investitsiyalari	19,2	19,0	22,8	25,8	32,4
Korxonalar va aholi mablag'lari	60,3	60,0	59,0	53,9	46,9
Boshqa manbalar	7,8	10,3	9,2	11,3	12,6

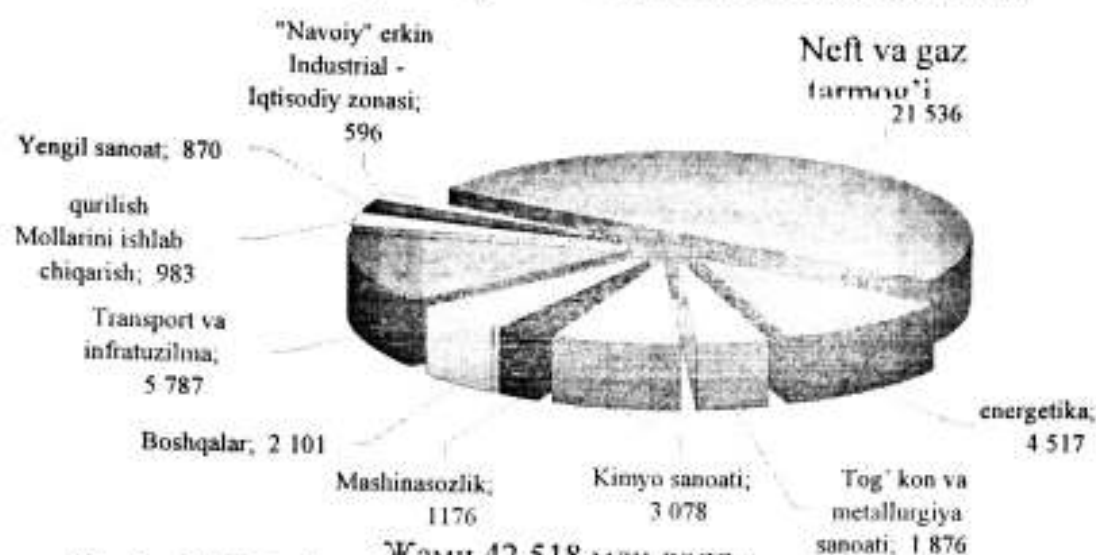
Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

2005-2009 yillarda tashqi savdo ko'rsatkichlarining dinamikasi (mln. doll.)

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

**2009-2014 yillarda amalga oshirish ko'zda tutilgan investitsion loyihalar
Dasturi (iqtisodiyot tarmoqlari tarkibida, mln doll.)**

Жами 42 518 МЛН.ДОЛЛ.
Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

**Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha korxonalar va tashkilotlarning taqsimlanishi
(1 yanvarga; ming)**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Jami	178,3	203,3	223,1	260,5	283,9	315,9	347,4	423,3	468,8
Shu jumladan: sanoat	21,9	21,2	21,7	24,5	27,9	28,9	28,1	29,0	28,2
qishloq va o'rmon xo'jaligi	41,4	60,4	77,3	106,8	125,0	152,5	186,0	252,7	281,2
qurilish	14,1	13,5	13,7	14,7	15,6	16,4	16,9	18,2	19,3
transport va aloqa	2,6	2,7	2,8	3,2	3,5	3,8	4,2	5,3	6,0
savdo va umum ovqatlanish	63,8	63,1	62,1	63,2	61,7	63,4	60,7	62,9	66,7
moddiy-texnika ta'minoti va sotish	1,5	1,2	1,1	0,9	0,8	0,6	0,5	0,2	0,3
tayyorlov	1,2	1,1	1,2	1,4	1,7	1,9	1,9	2,2	2,2
axborot-hisoblash xizmati	0,4	0,4	0,4	0,5	0,7	0,8	1,0	1,3	1,7
uy-joy kommunal xo'jaligi	1,6	2,4	3,0	3,1	3,2	3,4	4,0	5,9	6,9
aholiga maishiy xizmat ko'rsatish-ning no'ishlab chiqarish turlari	1,9	2,0	2,0	2,2	2,4	2,4	2,4	2,7	3,0
sog'liqni saqlash	4,8	5,4	5,8	6,4	6,4	6,5	6,6	7,5	9,3
maorif	2,2	4,9	6,2	6,6	6,6	6,4	5,3	5,3	13,0
madaniyat va san'at	1,7	1,7	1,8	1,8	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8
fan va ilmiy xizmat ko'rsatish	1,6	1,3	1,3	1,2	1,1	1,4	1,8	1,1	1,1
moliya, kredit berish va sug'urta idoralari	1,1	1,0	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
boshqaruv organlari apparati	7,0	11,3	11,6	11,6	11,8	11,6	11,6	11,7	12,0
boshqalar	9,5	9,7	10,4	11,7	13,1	13,8	14,1	14,9	15,5

Manba: Yillik statistik to'plam 2008 O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi - T. 2009 -200 b

Korxonalar va tashkilotlarning mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi (1 yanvarga; ming)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Jami	178,3	203,3	223,1	260,5	283,9	315,9	347,4	423,3	468,8
shu jumladan mulkchilik shakllari bo'yicha:									
davlat	18,6	25,0	26,2	26,1	26,0	25,3	24,2	24,0	32,7
nodavlat	159,7	178,3	196,9	234,4	257,9	290,6	323,2	399,3	436,1
ulardan:									
fuqarolar xususiy mulki	75,5	77,1	78,5	84,8	92,4	94,6	91,5	95,2	98,5
shirkatlar	1,2	0,8	0,6	2,0	2,7	1,6	1,3	0,8	0,5
xo'jalik birlashmalari	0,7	0,9	0,7	1,0	1,4	1,6	1,8	1,7	1,6
chet el fuqarolari va tashkilotlari qo'shma korxonalar	3,1	2,9	2,9	3,0	3,2	3,4	3,6	3,8	4,1
boshqa nodavlat mulk shakllari	79,2	96,6	114,2	143,6	158,2	189,4	225,0	297,8	331,4

Manba: Yillik statistik to'plam. 2008. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. - T.: 2009. -201 b.

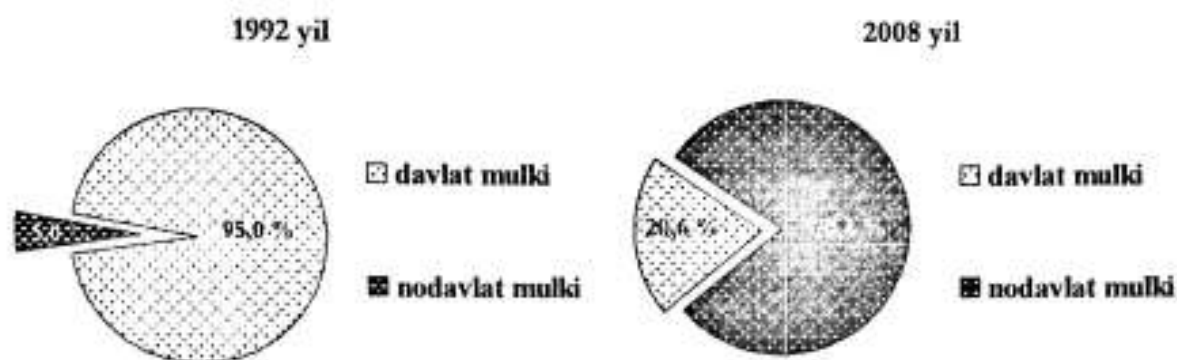
Korxonalar va tashkilotlarning korxonalar turlari bo'yicha taqsimlanishi (1 yanvarga; ming)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005*	2006	2007	2008
Jami	178,3	203,3	223,1	260,5	283,9	315,9	347,4	423,3	468,8
shu jumladan korxonalar:									
yirik	18,6	20,3	21,2	21,0	20,1	38,5	38,7	39,2	46,5
o'rta	8,9	7,3	7,5	7,6	7,9	-	-	-	-
kichik	23,2	24,6	24,8	27,7	29,2	18,1	18,4	21,4	26,5
mikrofirmalar	127,6	151,1	169,6	204,2	226,7	259,3	290,3	362,8	395,8

* Vazirlar Mahkamasining 11.10.2003 yildagi 439-sonli qaroriga asosan.

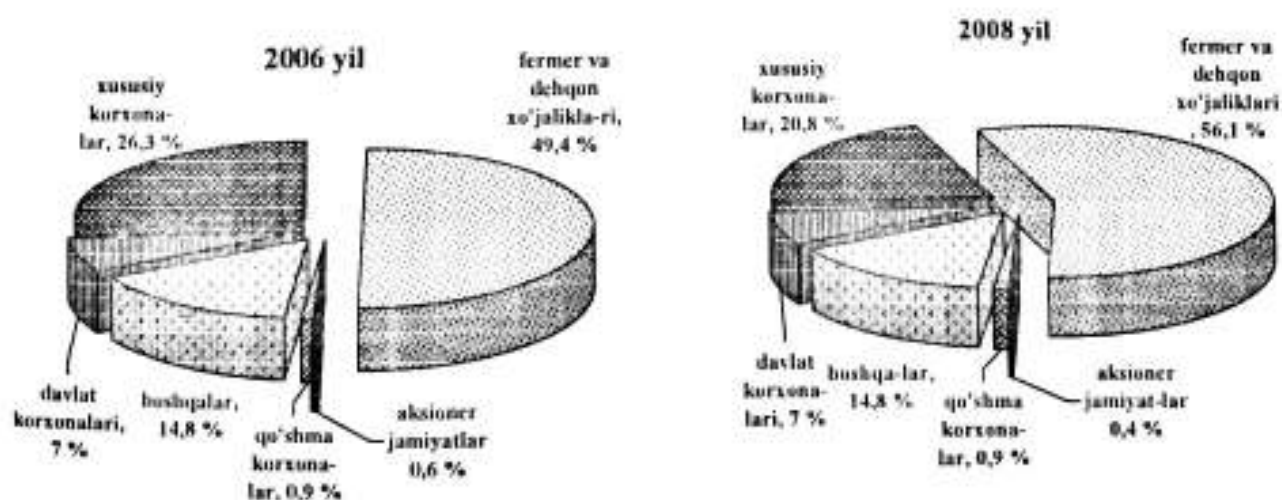
Manba: Yillik statistik to'plam. 2008. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. - T.: 2009. -201 b.

Iqtisodiyot sektorlarining yalpi ichki mahsulot (YaIM) ulushi, foiz

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

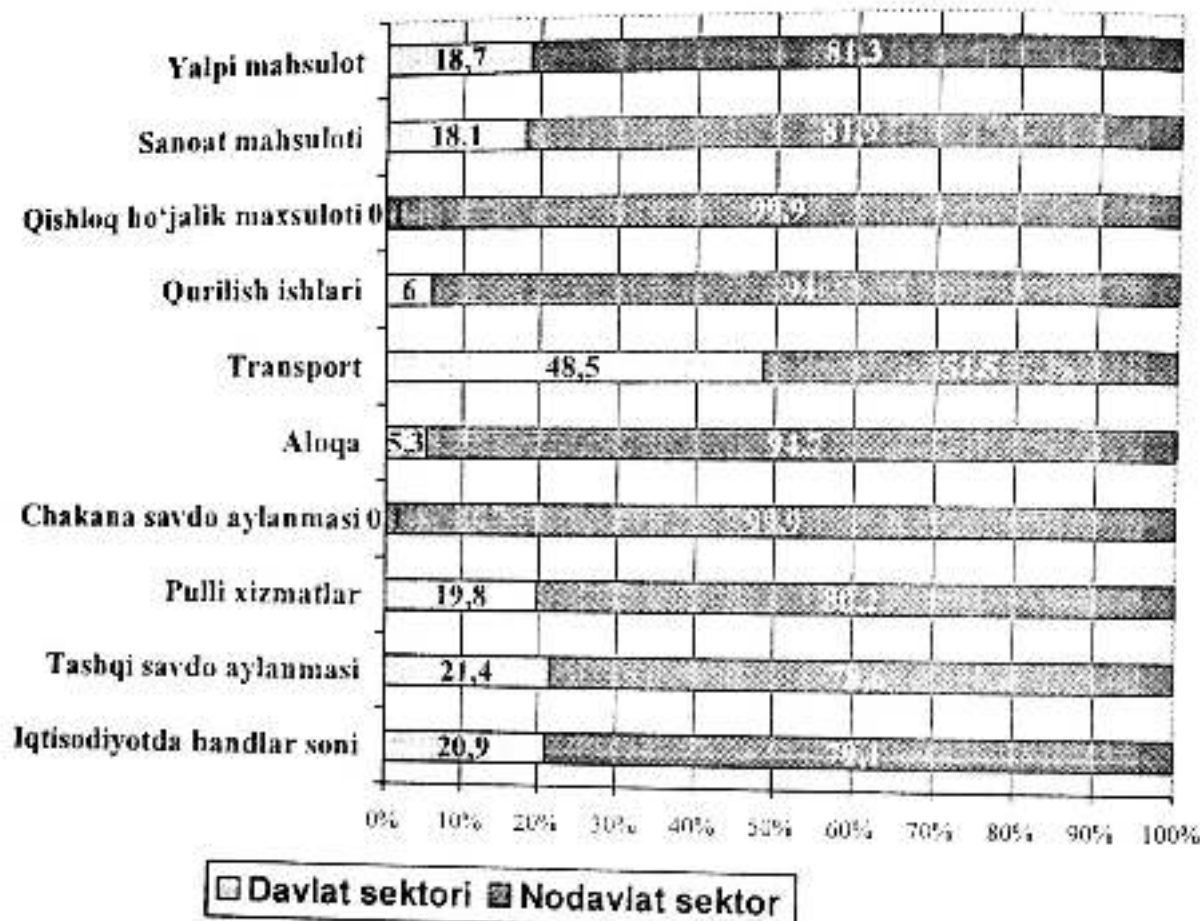
Xo'jalik yurituvchi subyektlarning mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

13-ilova

O'zbekistonda davlat va nodavlat syektorlarining nisbati, 2009 yilda umumiy hajmga nisbatan foizda

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

14-ilova

O'zbekistonda mulk huquqining asosiy manbalari

- I. O'zR Konstitutsiyasi; O'zR Fuqarolik kodeksi; O'zR Yer kodeksi.
- II. "Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Mulk to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Xususiylashtirish kafolatlari va erkinliklari to'g'risida"gi O'zR Qonuni;
- III. "Xususiylashtirish korxonalar to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Nodavlat notijorat tashkilotlar to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi O'zR Qonuni; "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi O'zR Qonuni va boshqalar.

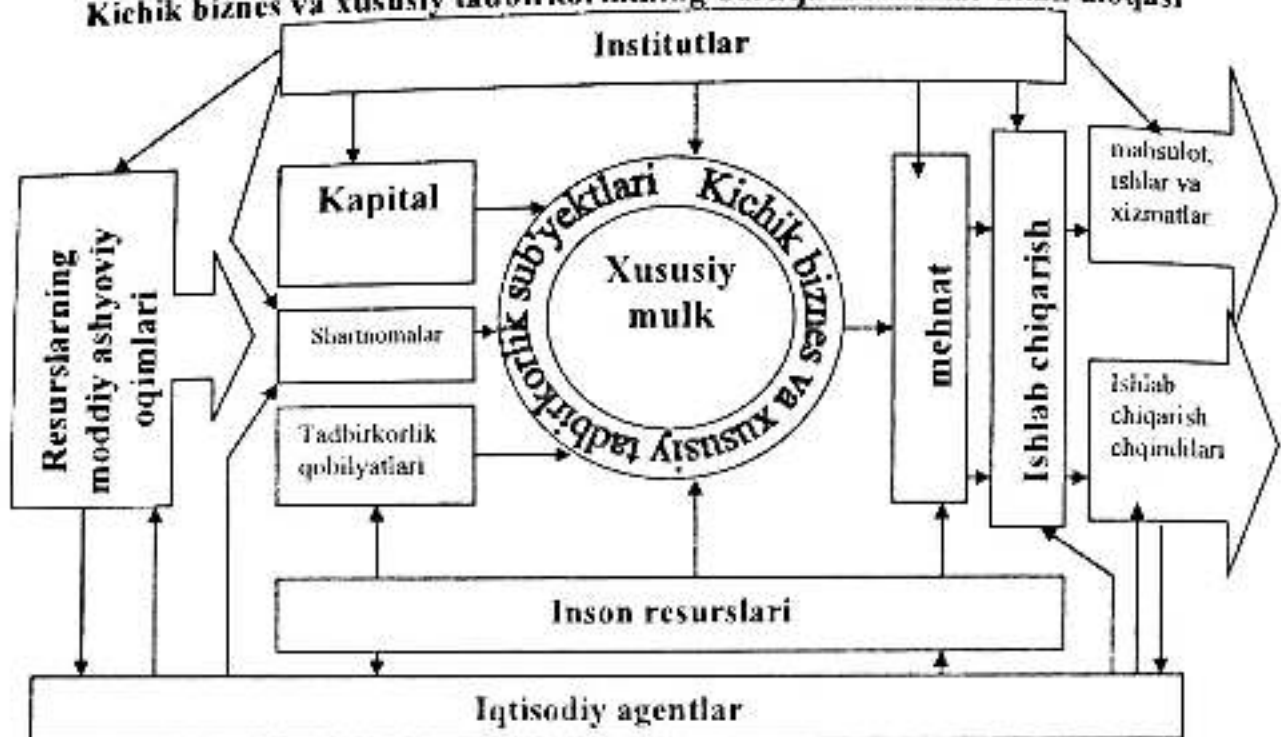
Mulk huquqi institutining asosiy tamoyillari

- 1) xususiy mulkning davlat mulki bilan bir qatorda konstitutsiyaviy tan olinishi va davlat mulkining ham, xususiy mulkning ham yuridik jihatdan teng himoyalaniishi;
- 2) har qanday ob'ektning xususiy mulk sifatida tan olinishi, qonunda ko'rsatib o'tilganlar bundan mustasno;
- 3) yakka tartibdagi shaxsning xususiy mulkida bo'lgan ob'ektlar sifati yoki qiymatiga cheklovlarning mavjud emasligi;
- 4) xususiy mulk uning mulkdori tomonidan istalgan vaqtda uchinchi tomonga mulkni topshirish usullarini tartibga soluvchi tegishli qoidalarga amal qilingan holda topshirilishi mumkinligi;
- 5) xususiy mulk ob'ekti ashyolarni ham, mulkiy huquqlarni ham o'z ichiga olishi;
- 6) xususiy mulk egasi bunday mulkni boshqa shaxsga mulkni, ishonchli mulkchilik asosida tasarruf etuvchi shaxsga mulkchilik huquqini o'tkazmagan holda, ishonchli boshqarishga topshirishi mumkinligi;
- 7) davlat mulkni, o'ziga tegishli korxonani xo'jalik yuritish yoki tezkor boshqarish huquqlarida topshirishi mumkinligi;
- 8) barcha yer va tabiiy resurslar mutlaq davlat mulki hisoblanishi;
- 9) davlat yer va mineral resurslardan foydalanish, ularga egalik qilish va ularni tasarruf etish huquqini xususiy (jismoniy yoki yuridik) shaxsga topshirishi mumkinligi;
- 10) jamiyat ehtiyojlari uchun xususiy mulk rekvizisiya qilinishiga faqat qonunda ko'rsatilgan alohida holatlarda ruxsat etilishi va mulkdor uchun Fuqarolik kodeksining 203-moddasidagi rekvizisiyalash to'g'risidagi qoidada mujassamlangan himoyalash choralarini nazarda tutadi.

O'zbekistonda xususiy mulkchilik shakllari:

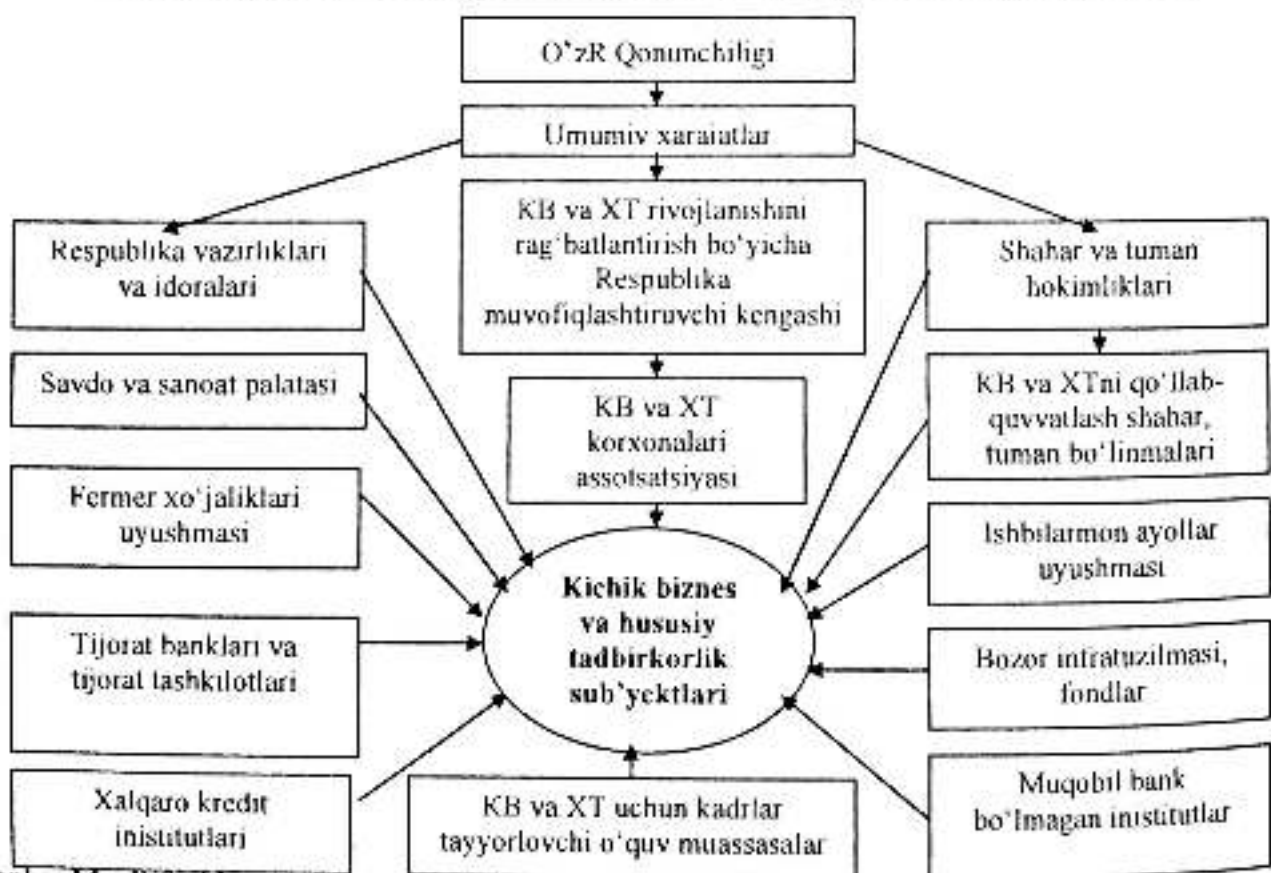
- yakka tadbirkorlik;
- xususiy korxonalar;
- fermer xo'jaliklari;
- dehqon xo'jaliklari;
- xo'jalik jamiyatlari (AJ, MChJ, QMJ);
- kichik korxonalar;
- mikrofirmalar.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning boshqa institutlar bilan aloqasi

Manba: Muallif ishlanmasi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlovchi institutlar

Manba: Muallif ishlanmasi.

19-ilova

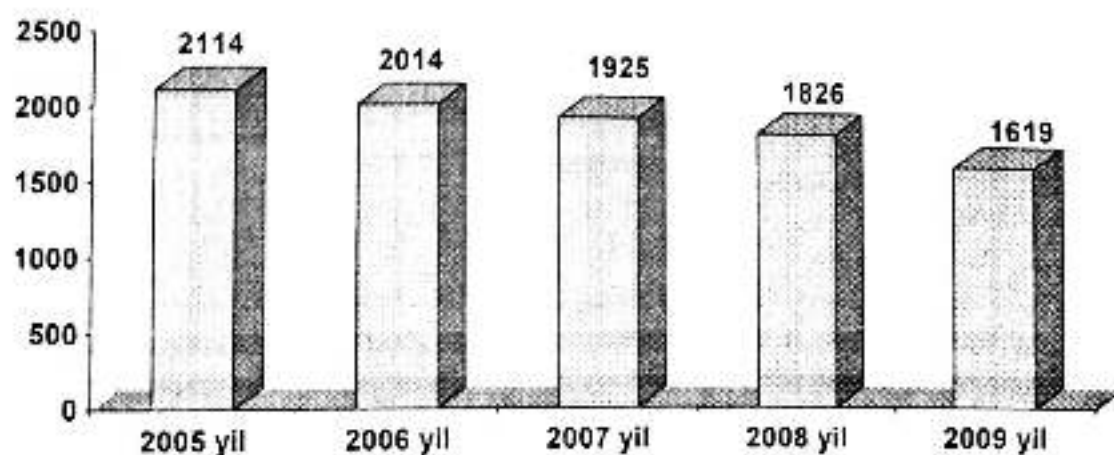
Faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni dinamikasi (hududlar bo'yicha), ming

Hududlar	2003 yil	2004 yil	2005 yil	2006 yil	2007 yil	2008 yil	2008 y. 2003 y. ga nisbatan, %
Qoraqalpog'iston Respublikasi	12,1	12,3	14,2	15,1	16,9	16,9	139,7
Andijon	20,4	18,6	16,0	25,1	30,1	31,2	152,9
Buxoro	17,2	18,9	20,2	23,7	26,9	28,0	162,8
Jizzax	16,5	15,4	15,7	18,5	19,1	18,5	112,1
Qashqadaryo	27,9	41,2	54,5	65,9	69,9	69,4	248,7
Navoiy	9,4	8,6	9,5	10,8	11,9	12,2	129,8
Namangan	14,3	12,0	14,0	20,0	22,6	22,5	157,3
Samarqand	21,2	20,9	20,9	30,6	36,3	35,9	169,3
Surxondaryo	11,8	12,3	14,0	20,0	24,1	25,1	212,7
Sirdaryo	10,1	10,5	10,5	11,6	12,8	13,1	129,7
Toshkent	17,6	17,3	18,2	28,3	32,3	32,3	183,5
Farg'ona	18,9	18,1	23,0	31,8	37,9	39,3	207,9
Xorazm	12,7	12,9	18,7	23,0	25,4	25,1	197,6
Toshkent sh.	19,5	17,9	19,1	21,6	25,9	29,2	149,7
Respublika bo'yicha	229,6	237,0	268,6	346,1	392,0	398,6	173,6

Manba: O'zR Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzilgan

20-ilova

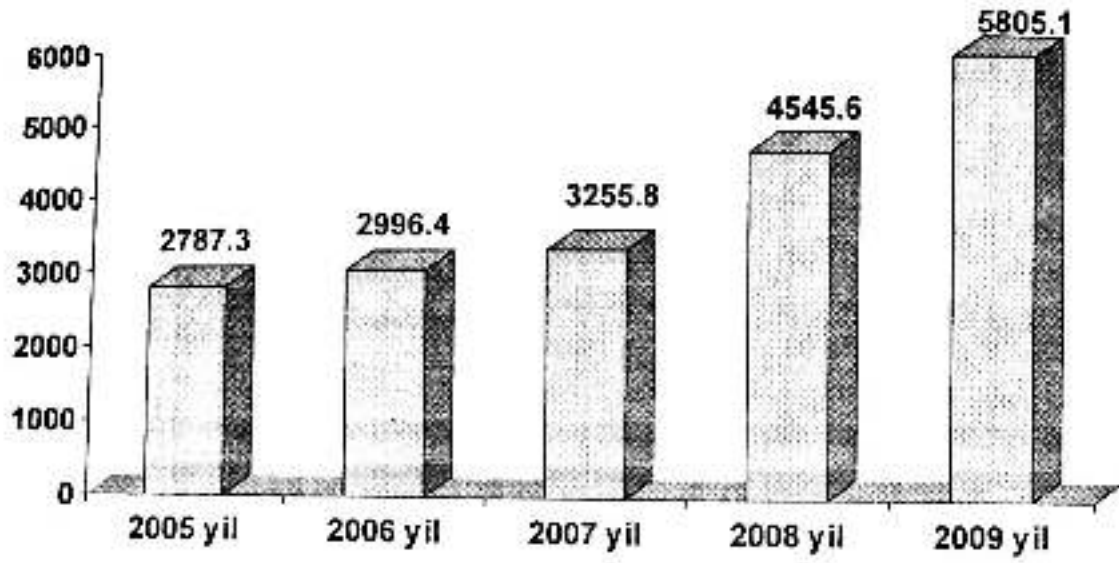
O'zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlari soni o'zgarishi

Manba: «Альманах Узбекистана» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

21-ilova

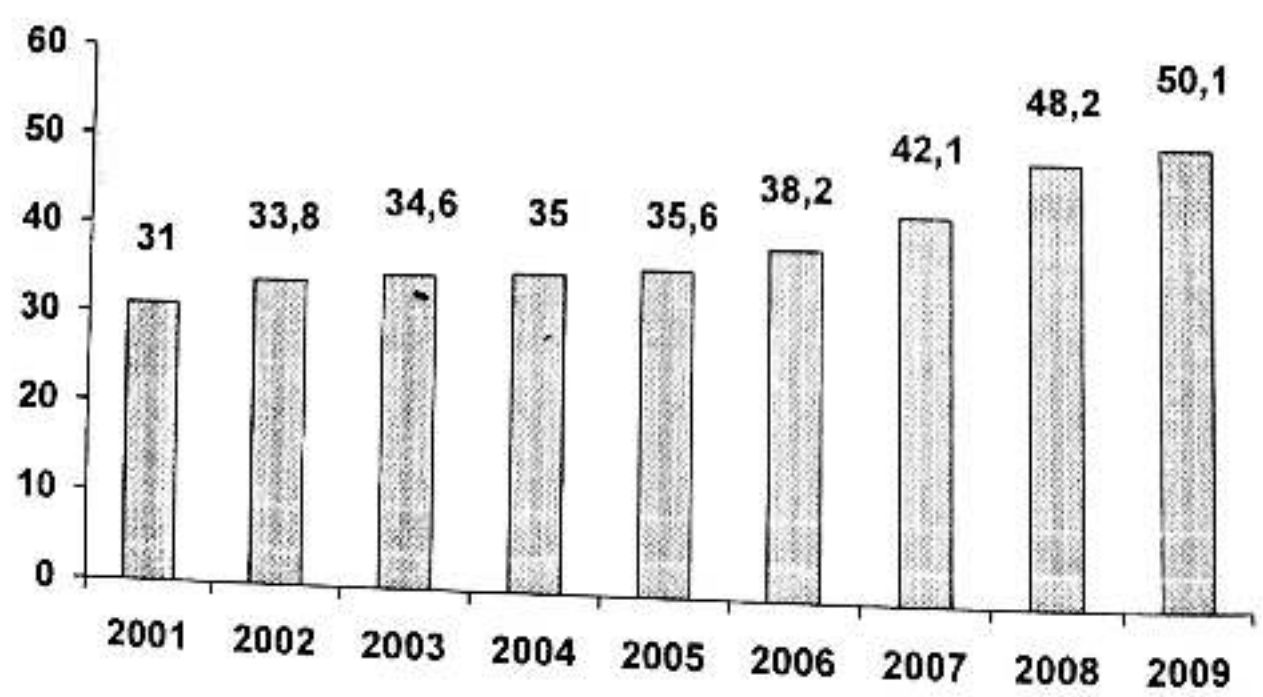
O'zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlarining umumiy ustav fondi, mld.so'm

Manba: «Альманах Узбекистана» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

22-ilova

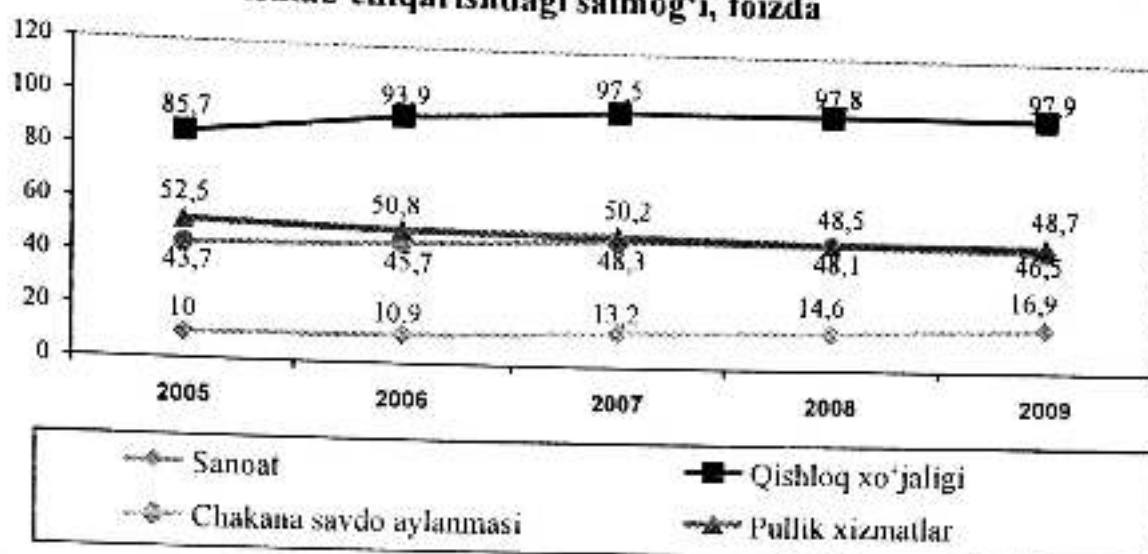
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik YaIMdagi ulushi, foizda

Manba: «Альманах Узбекистана» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

23-ilova

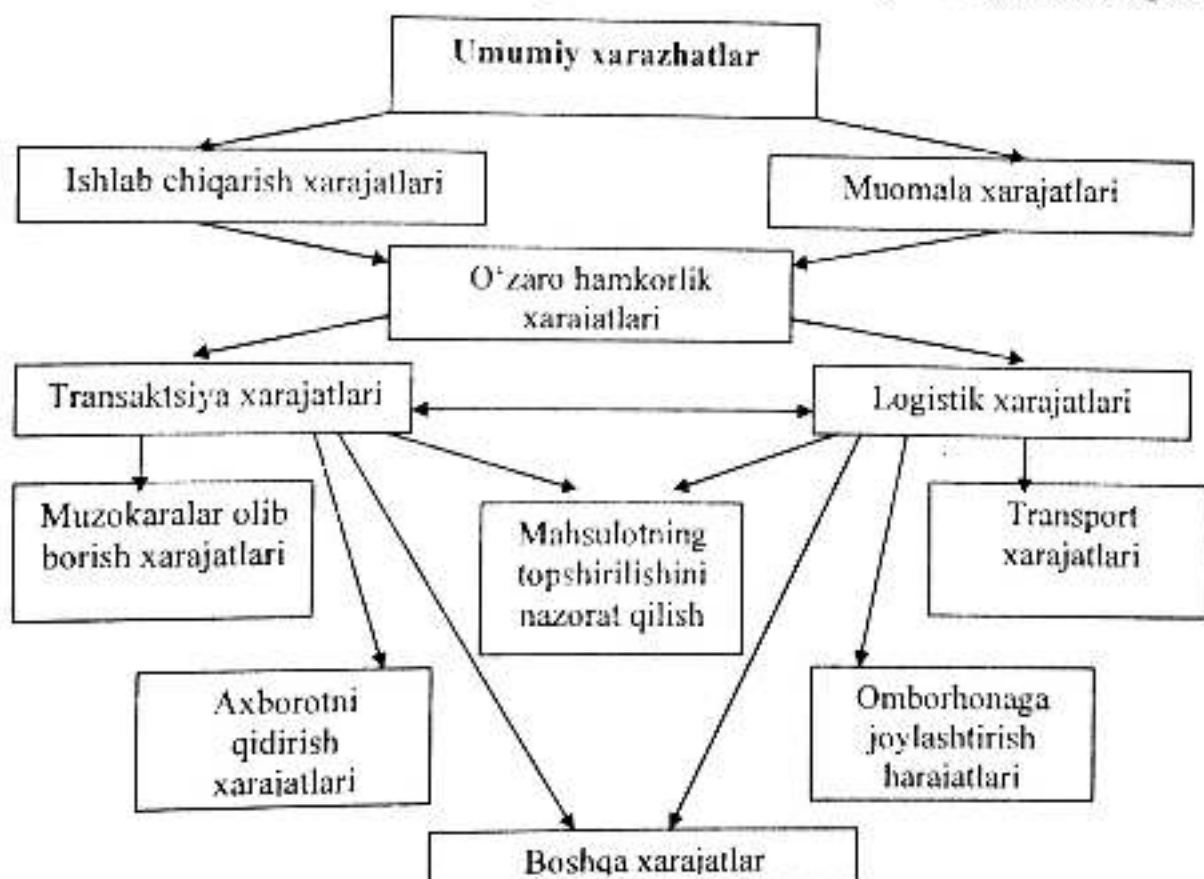
Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning iqtisodiyot sohalari bo'yicha mahsulot ishlab chiqarishdagi salmog'i, foizda

Manba: «Альманах Узбекистана» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010.

24-ilova

Korxonalar chiqimlarining umumiy tarkibida transaksiya xarajatlari o'ri

Manba: Muallif ishlanmasi

Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishda ruxsat berish jarayonlarini qisqartirilishi va to'lovlarining optimallashtirilishi

Ruxsat berish bilan bog'liq jarayonlar turlari	To'lov miqdori				To'lov miqdorining qisqarishi, foizda
	Avval amalda bo'lgan		Yangi kiritilgan		
	eng kam ish haqi miqdori bo'yicha	so'mda*	eng kam ish haqi miqdori bo'yicha	so'mda*	
Tadbirkorlik sub'ektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish	5	140200	2	56080	- 60
Bankda hisob raqamini ochish	1	28040	0,5	14020	- 50
Arxitektura-rejalashtirish topshiriqlarini ishlab chiqish	40	1120000	10	280400	- 75
Yer uchastkasini rasmiylashtirish	-	130000	-	58000	- 56
Ekologik ekspertiza	25	701400	1	28040	- 96
Loyiha-smeta hujjatlarini ekspertiza qilish	10	280400	3	84120	- 70
Qurilish davomida nazorat-ijro s'yemkalari o'tkazish	5	140200	3	84120	- 40
Normativlar loyihalarining ekologik ekspertizasini o'tkazish	75	2103000	1	28040	- 98,7
Gigiyenik sertifikatlar olish	10	280 400	3	84 120	- 70
Jami to'lovlar qiymati (lisenziya va ruxsatnomalarsiz)	-	5037660	-	830960	- 83,5

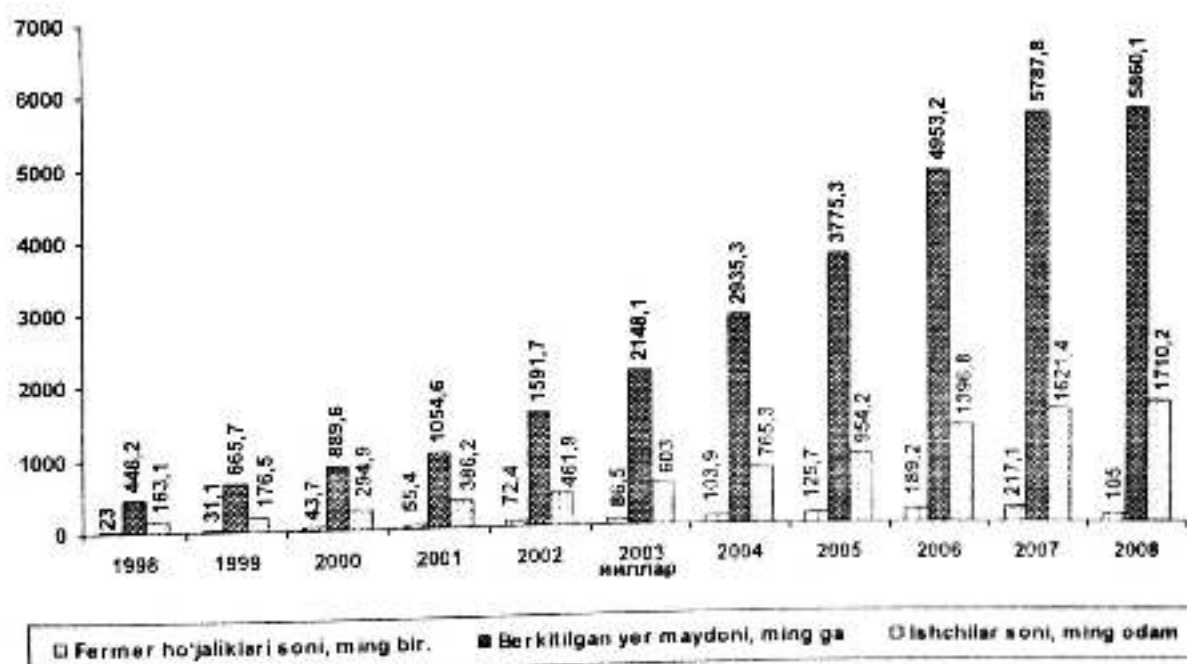
Manba: Viloyat hokimlarining hududiy o'qishlaridagi tarqatma materiallari asosida tuzilgan.

O'zbekistondagi monopolist korxonalar va ulardagi monopol mahsulot turlari miqdori

Syektorlar	2005		2006		2007		2008		2009	
	KS	MS	KS	MS	KS	MS	KS	MS	KS	MS
Non va non mahsulotlari, bug'doy	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Ko'mir	1	2	1	2	1	2	2	2	2	2
Gaz	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Oziq-ovqat	19	7	17	7	17	7	24	8	22	8
Yengil sanoat	10	9	8	7	7	5	2	4	1	1
Mahalliy sanoat	1	1	1	1	1	1	-	1	-	-
Neft-kimyó sanoati	14	23	16	23	16	23	20	23	20	23
Mashinasozlik	25	37	24	36	20	27	16	23	15	20
Qurilish materiallari	19	12	24	12	31	16	25	16	25	15
Xizmatlar	142	73	132	72	126	69	114	65	103	74
Boshqa tarmoqlar	20	12	16	12	16	12	19	11	20	15
Jami	253	180	242	176	238	166	225	157	211	162

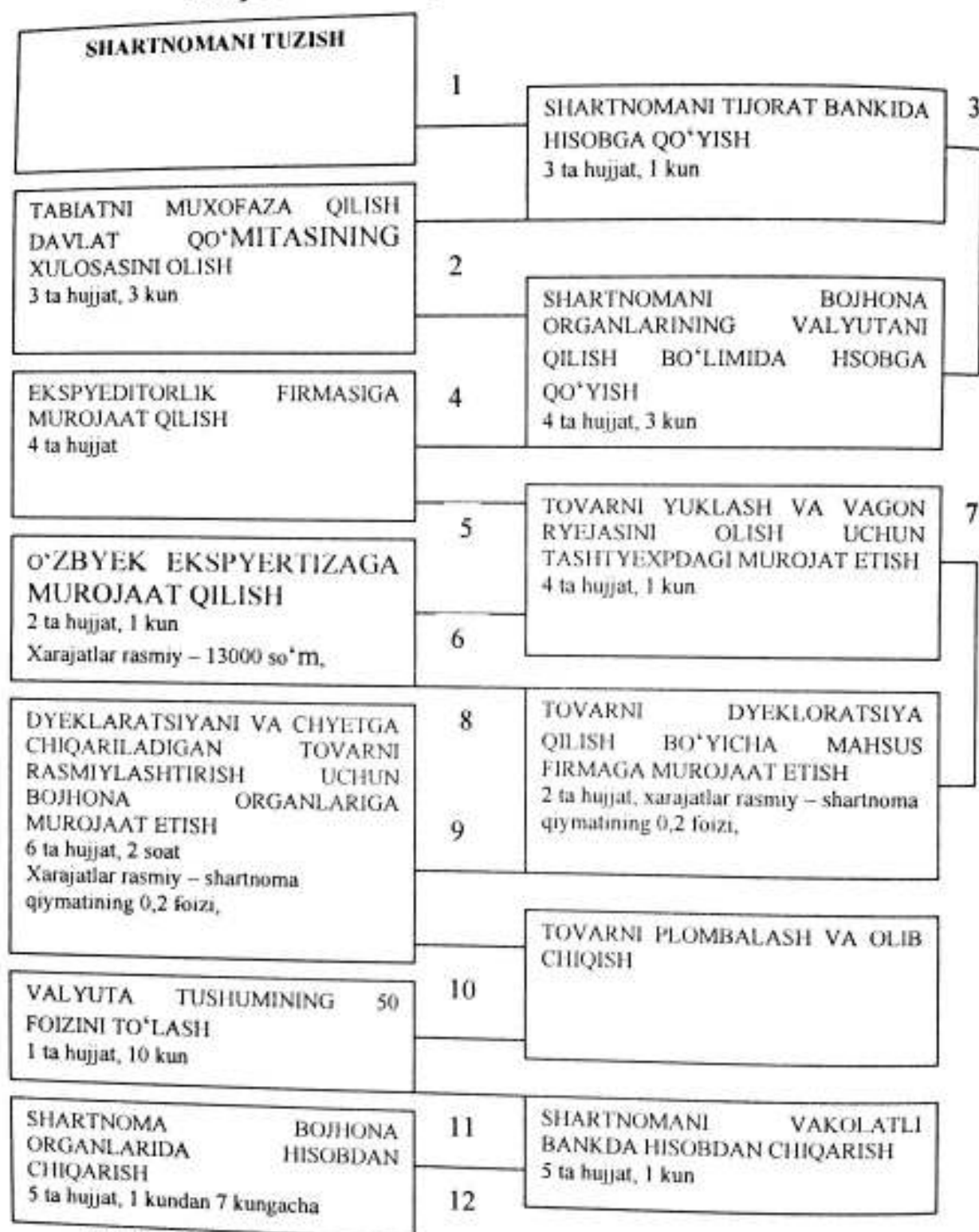
Manba: «Альманах Узбекистана» statistik to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan, 2010

Fermer xo'jaliklarining soni, ularga berkitilgan yer maydoni va ularda ishlovchilar soni o'zgarishning dinamikasi

Manba: O'zR Qishluq va suv xo'jaligi ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Eksportchilarning rasmiy to'lovlarning bosqichlari

Manba: Halqaro moliya korporatsiyaning tadqiqotlar ma'lumotlari asosida tuzilgan

BERKINOV B.B.

INSTITUTIONAL IQTISODIYOT

O'QUV QO'LLANMA

Bosishga ruxsat etildi 20.12.2011. qog'oz bichimi 60x80 1/16.

Shartli bosma tabog'i. Adadi 100 nusxa.

8/11-4 -sonli buyurtma.

MChJ "POLIMEXANIKA" bosmohonasida bosildi

Muqumiy 1-tor ko'chasi 7-uy.

